

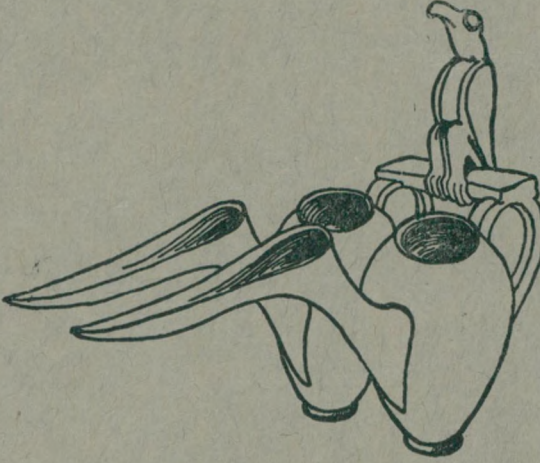
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XIX

Sayı : 74

Nisan 1955

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 5 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdüler :

Sayfa

MELLAART, JAMES : Iron age pottery from Southern Anatolia (with 9 plates and 1 map)	115
YURDAYDIN, DR. HÜSEYİN GAZİ :Bostan'ın Süleymannâmesi.....	137
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : II. Abdülhamid devrinde Kâmil Paşa (8 tıpkı basımla birlikte)	203

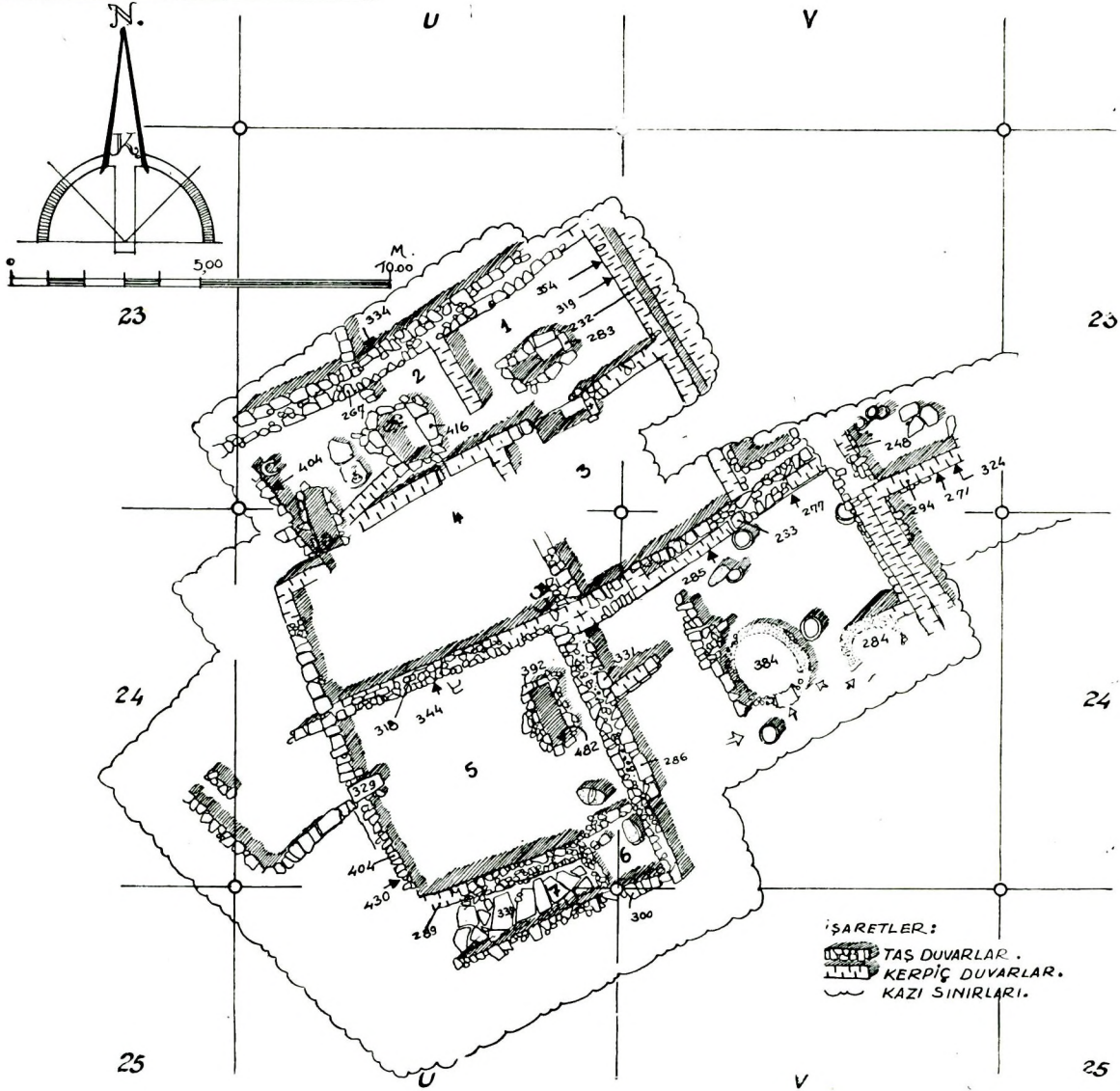
Raporlar :

ŞENYÜREK, MUZAFFER, PROF. PH. D. : A note on the long bones of Chalcolithic age from Şeyh Höyük (with 5 figures).....	247
---	-----

İTİZAR

Bu sayımızın başına koyduğumuz Kültepe kazısı 1954 mevsimi D alanı I. yapı katına gösteren plân, 73 sayılı Belleten'de çıkmış olan Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün "Kültepe hafriyatı 1954 Ib katı eserleri" adlı makalesine aittir. Bu plânın o makaleye eklenmesini özür dileyerek rica ederiz.

T. T. KURUMU
KÜLTEPE KAZISI
1954
D. KAZI ALANINDA.
I. YAPI KATI

M. AKOK 1954
ANKARA

Plan 1

BELLE TEN

Cilt : XIX

Nisan 1955

Sayı : 74

IRON AGE POTTERY FROM SOUTHERN ANATOLIA

BY JAMES MELLAART

British Institute of Archaeology at Ankara

During a survey of pre-classical remains in Southern Anatolia made in 1951-52¹ we have been able to define four regions, each with its own distinctive Iron Age pottery, as well as two others with mixed groups of pottery. They are: a) the Eastern Konya plain, b) the Afyon-Konya area, c) the South-Western Anatolian plateau, d) the Calycadnos (Gök Su) valley and the coast of Cilicia between Silifke and Mersin. The mixed areas are the Western part the Konya plain and the "Lake District" (Eğridir, Beyşehir and Suğla lakes²).

In the part of the Konya plain which lies within the triangle Aksaray-Karaman-Ulukışla, the characteristic pottery is the painted Central Anatolian ware often called Alişar IV. It is particularly common on the sites west of Aksaray and between Ereğli, Bor and the Cilician Gates, and is seldom found around Karaman. But for the wild goat motive, so typical of Alişar, this ware is identical with that discovered at Alişar, Boğazköy, Kara Hüyük-Kültepe, Fraktin, Güllüdağ and İvriz (which is already in our area). R. O. Arık ho-

¹ Anatolian Studies IV, 1954, p. 175 ff. As the original manuscript, written in 1953, had to be re-arranged to include new material, the writer regrets that pottery from the same area is sometimes a little scattered in the drawings.

² The pottery was deposited in the Konya, Adana, Afyon and Antalya Museums and in the archaeological depot in the Gazi İlk Okulu in Denizli.

wever, discovered fine specimens of the wild-goat style at Alattin Tepe-Konya in a sounding made in 1941³ and it is therefore probably purely accidental that no such sherds were found by us.

The pottery is decorated in mat black paint on a white, buff or apricot polished slip or surface. Red paint on buff is rare (fig. 38). Common shapes are small (figs. 1 to 5, 36) and large bowls (figs. 6 to 12) handled cups (figs. 14, 85, 86) and large jars or craters (figs. 33 to 35, 37). All the patterns are geometric. Large bowls are decorated on the rim only⁴.

With the painted pottery is found some black, buff and red burnished ware as well as plain buff and coarse ware. They seem to be more common than painted pottery in the region of Karaman.

Further west, in the part of the plain south of Konya which is watered by the Çarşamba Çay, the gradual change of pottery already observable around Karaman is even more strongly accentuated. Although Alişar IV ware is still sporadically found, especially at Alattin Tepe and at Çumra Hüyük C (figs. 5, 8, 39), polished grey ware, typical for the Phrygian area is in the majority. Not a single sherd of it was discovered either east of Çumra or in the Aksaray region. North of the Konya plain proper, it occurs at Tutup and Çorba Hüyük along the road from Konya to Ankara. Therefore its eastern boundary seems to run along the line Ankara area-Salt Lake-Kara Dağ. This grey ware is of the same type as that found at the sites of Gordion, Ankara and Midas City as well as in the whole of the Afyon district (figs. 132 to 140). Contact with Western Anatolia is indicated by the presence of two black on red bowls of South-West Anatolian type at Alattin Tepe-Konya and a sherd of marbled ware from Alibey Hüyük II near Çumra (fig. 121). Plain coarse ware of this period is illustrated in fig. 40. The presence of Alişar IV pottery is probably due to trade.

The southern boundary of these two regions is formed by the formidable range of the Taurus mountains. No Cilician Iron Age pottery was found in the Konya plain, nor was any pottery recognisable as characteristic for the Plateau (either Alişar IV or grey Phrygian) found on the sites in the Calycadnos valley or on the South

³ The unpublished material is exhibited in the Classical Museum in Konya.

⁴ Cf. figs. 6-12 with OIP 20, fig. 405. See 995, fig. 482. I.

coast. Judging by the available evidence, which, we admit, is very scanty, there seems to have been little contact between the people of the southern plateau and those of the coastal regions during this period. A fundamental difference between the eastern and western parts of the Konya plain is further indicated by the presence of hieroglyphic inscriptions at İvriz, Bulgarmaden, Bor etc. in the eastern area and beyond, the distribution of which seems to coincide very roughly with the region on the Anatolian plateau where Alişar IV pottery is characteristic. Another feature of the eastern part of the Konya plain is the groups of tumuli found near the city-mounds of Kara Hüyük (Hupisna) and Öküzlü Hisar (Tyana). None were observed in the western part of the plain or near Karaman⁵.

With the exception of two sherds from Mut and Maltepe (figs. 15, 16) in the Calycadnos valley, which may be provincial Mycenaean or sub-Mycenaean, the rest of the Iron Age pottery from that valley and the sites on the coast between Silifke and Mersin is of Cilician type. Black on white (figs. 19, 23-25, 27, 30) and bichrome (black and red on white or buff): (figs. 18, 20-22, 26, 28, 29) are the most common. Only a single sherd of black on red was found at Soli and one of red on buff at Tekirköy Hüyük (fig. 17).

Grey ware is predominant between the plain of Eskişehir and the mountain range of the Sultan Dağları, in the region of Konya and Çumra already mentioned and the Lake District, as well as in the mountainous region lying between Afyon and the Upper Meander basin.

In the South-West it was found in small quantity on the acropolis of Kelainai (figs. 143, 144) together with black and red burnished pottery (figs. 141 and 144) and at Mancarlı Hüyük (figs. 142, 145-148) together with red wash ware (figs. 149, 150). This pottery is foreign to the area and was no doubt imported or due to foreign elements coming from the North.

⁵ Tumuli are often placed in a conspicuous position on a ridge near the town at Tyana, Ereğli, Gordion, Ankara, Sardes, Mancarlı Hüyük, Dinar, Sundurlu. In other cases they are found in the plain, at Eskişehir, Karabulak Tepe, Emirhisar and Emircik.

⁶ Blegen, *Troy III*, fig. 413, 12 (provincial Mycenaean, late Troy VI).

⁷ *Anatolian Studies IV*, 1954, p. 136-138.

Whereas painted pottery is a rarity in the grey ware area, it is not uncommon in the Lake District. Part of it is similar to the south-west Anatolian black-on-red II (fig. 108), some is like Alişar IV (fig. 84) and other sherds are decorated in red on buff (fig. 107), black-on-buff (fig. 106) or black-on-purplish grey (fig. 105). Patterns are always geometric.

As in the Early Bronze Age, this region seems to have been a thoroughfare, the so-called Pisidian Highway, by which the Konya plain and the South-Western Highlands communicated. It produced a hybrid civilisation out of elements derived from both neighbours. It is probably by this road that such West Anatolian pottery as the marbled sherd from Alibey Hüyük II and the black on red bowls from Alattin Tepe were imported.

At Midas City, in the hills North of Afyon, were found two classes of painted pottery which, though outnumbered by local grey ware, were considered to be also of local "Phrygian" manufacture by the excavator, Miss E. Haspels. This view was endorsed by Miss M. Mellink in her review in *AJA* 1954, p. 168.

The first class is black on polished buff ware, decorated with wavy lines between bands, and groups of compass-drawn circles⁹. The second, which is more common, is a black on red ware¹⁰. Parallels for the first were observed at Gordion¹¹, for the second at Gordion¹², Boğazköy¹³, Pazarlı¹⁴ and Alattin Tepe-Konya¹⁵.

It is exactly these two classes, which together with a third (bichrome), form the typical Iron Age pottery repertoire of the South-West Anatolian Highlands, extending from the Upper Meander valley to the South Coast. The Lower Meander valley from Sarayköy to the Aegean and the Hermos valley have not yet been explored, so that the Western limit of this culture is still unknown. There are

⁸ *Op. cit.* p. 179, 190.

⁹ E. Haspels, *Exploration Archéologique de la Phrygie III*, p. 34 f. pl. 9a, 9b, I.

¹⁰ *Ibid.* p. 35 ff., pls. 9b, 2-7, 9c, I-6, pl. 39, 2.

¹¹ Körte, *Gordion*, p. 179, fig. 161, 9.

¹² *Ibid.* fig. 160, 2, 3 and 4 (?).

¹³ MDOG 75, fig. 23, I.

¹⁴ One sherd in the Alaca museum.

¹⁵ Konya, Classical museum, among others bowl no. 623.

however certain indications that it extends still further west; for example G. Hanfman's statement in *Prehistoric Sardes (Studies Presented to D. H. Robinson, p. p. 175 ff.)* that the two earlier periods at Sardes (layers B and C) are characterised by black and grey ware and a painted pottery described as matt black on orange geometric.

On analogy with the black-on-red (orange) ware found at Bayraklı, which is almost identical in shape and fabric to that class of pottery from South-Western Anatolia, it seems likely that the Sardes material falls within the same group. Some very similar sherds were also discovered on the Acropolis at Pergamon¹⁶.

Black-on-red ware is the most characteristic of the South-West Anatolian pottery, both in shapes and in the lavish geometric decoration. Two varieties occur: a) a fine one (black-on-red I) with a light red polished, slipped or unslipped surface bearing geometric patterns in good quality matt black paint. b) A less refined type (black-on-red II) often unslipped and only smoothed, with a grey-black washy decoration, usually geometric but sometimes naturalistic, on a red or brownish ground. In quality, black-on-red I is as good as the best specimens of the same ware from Cilicia and better than most from Cyprus. The examples from Bayraklı, Lycia (Xanthos, Kaş, Pinara) and a number of sherds from Midas City¹⁷ are more closely related in technique and decoration to black-on-red II than to black-on-red I. The most usual shapes are fruitdishes (pedestal bowls (fig. 61, 71, 73, 74, 76, 80, 81) and wide open bowls with ring or raised base (figs. 41, 43, 61-63, 79, 84, 93). Jars (fig. 89, 93), juglets (figs. 88, 122-123), small bowls (figs. 49, 50, 52, 54), cups (fig. 90) and a small vessel with side-spout (fig. 95) also occur. Of these shapes, fruit dishes seem to be most characteristic of black-on-red I, although the Bayraklı evidence suggests that they may continue into II.

As common as black-on-red are two other wares: a black-on-white (or buff) occurring in a finer variety with good black paint and polished slip (black on white I) and a poorer version (black on white II) in which blackish brown washy paint is laid directly on a

¹⁶ O. Bayatlı, *Bergama Tarihinde İlkçağ*, p. 33, left hand, middle and bottom sherds.

¹⁷ E. Haspels, *op. cit.*, pl. 9c, 2, 5, 7, 8.

smoothed surface. Shapes appear to be the same as those of the black-on-red ware: fruit-dishes (fig. 72), a pedestal (fig. 81), large open bowls (figs. 42, 44), deep crater (fig. 94), and jars (fig. 127).

The other is a bichrome painted ware with decoration in matt black and red on a white or buff slip or surface. It is particularly common south of the line Denizli-Burdur and even more so at Fuğla Hüyük (figs. 51, 53, 55, 77) and in the Elmalı plain at Söğle Hüyük (figs. 64-66). Shapes include bowls, jars and craters. A single bichrome fruit dish was found at Kızılhisar Hüyük (fig. 75).

The decorative patterns used on these three classes are chiefly of geometrical design: the most usual are groups of parallel bands of varying thickness. Wavy lines and concentric circles are never found on black on red pottery but are characteristic for black on buff (figs. 42, 48, 71, 94, 103, and 44) and bichrome ware (figs. 45, 65, 66, 126, 128, 130 and 56, 59). It is noteworthy that at Midas City these same two types of ornament occur on black-on-white only (no bichrome ware has been found at that site). Star patterns such as decorate the centre of fruit dishes of black-on-red I (figs. 67-70 and 73-74) and the multiple concentric hooks (figs. 112, 113) occurring on black-on-red II for which there are parallels at Gordion¹⁸ and Bayraklı¹⁹, seem to be confined to that class. Hooks leaving a reserve Meander pattern^{19a} are also very common in this class (figs. 73, 74, 117) but are found as well on bichrome (figs. 75, 87).

Naturalistic design is absent in the better variety of these wares, but occurs on the coarser type. Birds (figs. 100, 102) are found in bichrome ware, a fish (?) (fig. 101) appears on black on buff II and a lion (?) attacking a sheep (?) (fig. 104), a human figure (fig. 116) and plants (figs. 118, 92) are found on black on red II. Plants or trees similar to fig. 92 can be seen on a bichrome jar (fig. 91) with glazy paint.

Less common is a red-on-buff ware found at Fuğla Hüyük (fig. 58) and a very fine three-colour ware from Mancarlı, Güney, Hasanpaşa and Söğle Hüyük, i. e. south of the line Denizli-Burdur. (figs.

¹⁸ Körte, Gordion, fig. 160, 2, 3.

¹⁹ A. Ü. Dil-Tarih Dergisi, 8, 1950, p. 87, fig. II and p. 84 and footnotes 121 (Troy), 123 (Rhodes), 125 (Cyprus).

^{19a} Haspels, op. cit. pl. 9c, I and Konya Museum bowl 623.

96-99 and 78). In the case of the two largest fragments from Mancarlı (figs. 96, 97), both of which are bowls, a coat of scarlet paint covers the whole vessel leaving only a polished buff reserved band below the rim on the exterior. Decoration in black (or grey) paint takes the form of a broken meander filled with dots on the one sherd, whereas the other is decorated with triglyphs also filled with dots. This same dotted ornament is found on fig. 99. Whether this very striking ware is of local manufacture remains uncertain as no parallels have so far been published.

Among this material, a certain number of sherds seem to be imports: we have already mentioned polished grey ware and its companions at Dinar and Mancarlı Hüyük. Marbled ware (figs. 119, 120) is not rare at the huge Iron Age site of Emircik Hüyük about 10 kms. east of Çivril. Here a number of tumuli, two of which are of great size and height, can be seen just south of the site ²⁰. A rock relief at Sundurlu ²¹ showing a personage in a chariot, with an escort of horsemen, and two tumuli on the ridge above it, indicate the presence of an important Iron Age city, no doubt the capital of the Upper Meander valley and the first millennium successor of the Bronze Age site of Beycesultan Hüyük, deserted after the twelfth century B. C. Marbled ware is common at Sardes (unpublished material in the İstanbul Museum) and in the sixth century levels of Bayraklı Tepe (Ancient Smyrna). Nor is it rare at Midas City ²², and several sherds were found at Gordion ²³ and at Alibey Hüyük near Çumra (fig. 121). It is often assumed that this ware is Lydian and being rare in South-West Anatolia, where apart from Emircik, one or two sherds were found at Mancarlı Hüyük, we consider it to be an import from the West.

Imported sherds probably of Greek origin were found at Seller Hüyük, south of Acıpayam (figs. 109, 110) and a stemmed goblet which may be Greek is illustrated in fig. 117, from Söğle Hüyük in Central Lycia. The sherds from Seller both show the star pattern, which in the local ware is only found on the fruit dishes, and the

²⁰ The two large ones reach a height of 20 m. and are now called Sivri Tepe.

²¹ BCH 1893, pp. 39-51.

²² Haspels, *op. cit.* pl. 8b.

²³ Körte, *op. cit.* fig. 181, 61-64.

swastika on fig. 110 looks particularly Greek. Imported Greek pottery might be responsible for a number of motives, such as the rosette or star pattern and the hooks with reserved Meanders so frequently employed in the decoration of the pottery in our area. Although we cannot prove it at the moment, it seems probable that on the other hand Anatolian painted wares had some influence on the development of East Greek pottery in the cities on the Aegean coast. We must leave it to those better qualified in classical archaeology to draw the conclusions suggested by this material.

Scholars familiar with the painted pottery of Cilicia and Cyprus in the Iron Age, have no doubt already realised that the same wares occur in the South-West and may even extend up to the Aegean²⁴. It is indeed unfortunate that the South coast of Anatolia, from Silifke to Lycia, has produced only one site, namely Aspendos, where a single sherd of black on red ware was found (fig. 31). The absence of Iron Age material along this coast is probably due to the thick deposits of Classical, Hellenistic and Roman material which overlie the earlier layers. No trace of occupation earlier than the Iron Age has ever been discovered from the mouth of the Calycadnos the Cnidian peninsula²⁵. Thus there is evidence for a more or less homogeneous South Anatolian Iron Age group, probably extending from the Aegean to the Amanus and possibly beyond it²⁶. Cyprus and the black-on-red pottery of Palestine in the second phase of the Iron Age (9th to middle 6th cent. B. C.) belong to the same group.

The dating of the best known component of this pottery group, i. e. the black-on-red ware, presents some difficulties. At Bayraklı it starts in the 7th century but is not common until the second half of the 6th century. At Xanthos, it again occurs with imported Greek ware of the 6th century. At Midas City, Miss Haspels dated it to the 5th and 4th centuries, but Miss Mellink (*AJA* 58, 1954, 168) advocates an earlier beginning, no doubt on the basis of the Cilician material. Most of the material quoted is closer related to our black-on-red II than to I, which on purely technical grounds (no stratigraphic

²⁴ This was already recognised by Ormerod, *BSA* XVI, p. 89 ff, pl. 7.

²⁵ *Anatolian Studies* IV, p. 176 ff.

²⁶ Maraş area (writer's survey in 1951) and sherds in Antakya museum from Çatal Hüyük, level V.

evidence exists), we are inclined to date earlier than black-on-red II. The 6th century date for most of black-on-red II seems reasonable, but the Sardes evidence indicates that the earliest black-on-orange geometric of layer C antedates the first Greek imports which start before 700 B. C. The suggested upper limit is the first half of the 8th century²⁷. A date around 800 B. C. for beginning of black-on-red I in our area is also suggested by the evidence from Cilicia and Cyprus. In Cyprus, black-on-red is without antecedents and appears suddenly in the second half of the 9th century. The old theory of a Cypriote origin of this ware in Cilicia dates from the time that the Anatolian material was hardly known. The following arguments can be put forward against this theory: a) its sudden introduction in Cyprus. b) The technical inferiority of most of the Cyprus black-on-red when compared to the Anatolian variety²⁸. The inevitable conclusion is that this ware was introduced from Cilicia into Cyprus. A 9th century date therefore does not seem too early for its beginning in Cilicia where there is evidence for a comparatively unbroken development from local Mycenaean onwards. Perhaps it is not too bold a suggestion that the typical two-handled Cilician black-on-red bowl on a ring base is a direct descendant of the Mycenaean bowl of the same shape, which already bears a decoration (though in different technique) of parallel lines encircling the centre of the bowl²⁹.

It looks therefore as if the Cilician variant of black-on-red is the earliest form of this ware. It might possibly have been introduced into South-Western Anatolia from Cilicia as in the case of Cyprus. The absence of Mycenaean imports in the South-West during the Late Bronze Age is a strong argument against a theory of a parallel development there. Black-on-white and bichrome painted wares, which invariably accompany black-on-red, both in Cilicia and the South-West, are probably roughly contemporary. The marbled ware, on the other hand, seems to be a sixth century product.

On the evidence of imported East Greek and Cycladic seventh century pottery at Midas City, the earliest fixed date for the grey

²⁷ Hanfmann, *op. cit.*

²⁸ This view was first stated by Miss V. Seton-Williams, *Anatolian Studies* IV, p. 136, footnote I and p. 137 (b).

²⁹ Schaeffer, *Stratigraphic Comparée*, fig. 212 (Enkomi), fig. 305 and pl. XI, lower row, from Ugarit.

ware is c. 700 B. C. but it may conceivably have started before that date.

The dating of the Alişar IV pottery is equally uncertain. An imported Rhodian seventh century sherd is our only clue (OIP XXIX, pl. III, 9), but here again the beginnings of this ware may go back to c. 800 B. C.

What pottery was used in the dark ages which separate the end of the Late Bronze Age and the appearance of the wares dealt with in this paper, only future excavations can reveal. The still unpublished results of Tarsus, the Amuq and Bayraklı excavations may go some way to fill this gap.

Miss M. Mellink's attribution of the South West Anatolian black-on-red and black-on-white painted wares at Midas City to the Phrygians³⁰ should be reconsidered. What pottery can definitely be called Phrygian? This term has been used for Alişar IV, for the grey ware, and now for the black-on-red and black-on-white wares, simply because they have been found at Midas City and Gordion, both of which are undoubtedly Phrygian sites. The architectural terracotta plaques, first found at Gordion, have also been called Phrygian but their distribution (Gordion, Midas City, Pazarlı, Akalan, Larisa, Miletus and Milasa) hardly supports this view.

Of these sites, only the first two can claim to be in Phrygia, the others are in Ionia, Caria, Lydia and whatever the area around Pazarlı and Akalan may have been called at the time that the plaques were used there.

Let us first examine the theory that the pottery of Alişar IV is Phrygian. This pottery is rare west of the line Karadağ-Salt Lake-Kırıkkale and was not found during a recent survey³¹ of the area between Ankara and the Black Sea. It apparently does not exist (except at Akalan) in the Samsun region either, but is very common

³⁰ AJA 58, 1954, p. 168 (first column). Black on white "it can be identified a genuine Phrygian fabric", black on red "Phrygian black on red ware of this class", "Phrygian painted ware styles".

³¹ By Mr. C. Burney, 1954.

in the Çorum, Zile ³² and Tokat areas and extends from there southwards as far as the Taurus mountains. Its eastern boundary is still unknown but seems to reach the Euphrates. In the South East, it has not been discovered by the writer during a survey of the Maraş plain.

The attribution of this pottery to the Phrygians seems untenable in the view of the following evidence: this supposedly Phrygian product is rare, if not absent, on the majority of sites in Inner Phrygia, including the main ones, Gordion and Midas City. The typical pottery of that area is not Alişar IV but grey ware, the distribution of which includes the Phrygian homeland as known from the classical records.

Furthermore, the hieroglyphic monuments of Iron Age date, occupying roughly the southern half of the area in which Alişar IV pottery is found, clearly show that the language of the kingdoms in those regions (Tabal, Tuwana and Melid) was not Phrygian but an idiom akin to, if not identical with, Luvian. This language, which was written in a hieroglyphic script, was also used in Cilicia (the kingdom of the Danuna), in the kingdom of Gurgum (Maraş area), Sam'al (around Zincirli Hüyük), Unqi (Amuq plain) and in the North Syrian kingdoms of Karkamis, Halpa and Hama, which all used pottery different from that of Alişar IV.

No hieroglyphic monuments have been discovered in Inner Phrygia, but Phrygian inscriptions with their own script were found at Gordion and Midas City as well as Alaca Hüyük and Tyana which, being outside Phrygia proper, may date from the period of Phrygian rule over these regions in the reign of king Midas, the adversary of Sargon II of Assyria in the second half of the eighth century B. C.

Of the South Anatolian group, Cilicia, we have seen, spoke a form of Luvian and worshipped Luvian gods, but no contemporary inscriptions have come to light yet in South Western Anatolia. Classical inscriptions, however, from this part of Asia Minor, either in the native language or in Greek or Latin, contain valuable information about the pre-classical inhabitants, in the form of personal names, many of which are theophorous. In a recent article ³³, Professor A. Goetze has shown the Luvian character of a large number of these

³² *Belleten* XVII, 1953, p. 283, footnote 48.

³³ *JCS* VIII, 1954, p. 74 ff.

names and the continuity of the Luvian language in the South and South-West of Anatolia.

It is exactly in this area, which in classical times contained Lydia, Caria, Lycia, Pisidia, Pamphylia, Part of Phrygia (Upper Meander valley), the mountainous part of Lycaonia, Isauria and Cilicia, that we have found a single culture-province. Such differences as can be seen within it are easily explained by the rugged nature of the country, also responsible for the number of languages spoken down to classical times, and for the survival of Luvian as such.

By the process of elimination we have seen that neither the Alişar IV nor the black-on-red and black-on-white wares can be claimed as genuine Phrygian and their presence at Phrygian sites must be explained by trade.

In the case of the group that remains, i. e. that of the grey, red and black monochrome polished or burnished wares, all the evidence suggests that this is the only group, of which we can state with confidence that it was made by Phrygians. Not only is it found in overwhelming quantity at Gordion and Midas city, but its distribution coincides with that of Inner Phrygia. Only the Upper Maeander valley, which in classical times is counted a part of Phrygia, most definitely does not belong to it at this early period. In the south east the frontier does not seem to have changed much in the classical period, as Xenophon quotes Iconium as the last town of Phrygia. In the North, however the situation is much less clear and grey wares seem to have extended as far as the Black sea coast at Sinope. Whether the inhabitants of those areas were Phrygians, is uncertain.

In the region, south of the Sea of Marmara, known in classical times as Phrygia Minor, no grey ware has yet been found.

That these Phrygian wares were not brought by the invading hordes at the end of the Late Bronze Age, but are the products of a local Anatolian tradition, which made itself felt with the return of peaceful conditions, once the period of migrations was over, need not be doubted.

Interpreted in the light of the evidence presented here, it seems worth while to give an outline of the historical events, which took place at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Iron Age.

In the reign of the Hittite king Arnuwandas, (1220-1190) son of Tuthaliyas IV (1250-1220), the downfall of the Hittite kingdom begins. In the South west of Anatolia, Madduwattas becomes overlord of the Arzawa kingdoms, conquers the Luqqa cities, raids Alasiya together with the Ahhiyawa and carries the war into Pitassa and other Hittite countries, apparently with great success, The weakening Arnuwandas contents himself with writing an indictment, instead of sending the Hittite army. In the East, around the bent of the Euphrates near Divrik, Mitas of Pahhuwa plays the same role as Madduwattas in the South-West, with the same result.

One wonders, why the Hittite army did not interfere. Was it engaged elsewhere, against the Gasgas or perhaps against the first hordes of the invading Phrygians in the Northwest of Anatolia? Or had it been wiped out by Madduwattas? At any rate the Hittite kingdom seems to have been in a bad plight and unable to exercise control over the areas, where it had claimed the overlordship since the days of Mursilis. This is also implied in the text of the inscription of Merneptah celebrating the victory over the combined forces of Libyans and Seapeoples at the battle of Perir in the western Delta in his fifth year of reign. (1219 B. C. according to Rowton's chronology corresponding to the second year of Arnuwandas).

In this text there is a reproach to the Hittite king to the effect that he is obviously unable to control the movements of the Seapeoples which he claims to be his subjects, an act of hostility to the Egyptian king, who sent or was at the point of sending supplies to the harbour of Wura, because of a famine in the Hittite country. Another sign of the insecurity of this period is the abrupt end of the Mycenaean trade in the Levant, the hurried fortification of Athens and the subsequent attack on the town and the destruction of a considerable number of Mycenaean sites (among them Pylos, Zygouries, etc.) circa 1210 B. C. (Wace's chronology).

Arnuwandas dies c. 1190 and under his successor Suppiluliumas II the Hittite kingdom disappears, the Achaean Greeks waste their strength in a war against Troy, the destruction of which is firmly fixed by archaeological evidence to the traditional date c. 1190, (in spite of the objections of J. Berard and C. Schaeffer) and though the sites of Beycesultan and Tarsus continue for perhaps another genera-

tion or so, complete darkness falls over Anatolia for the next three centuries. Only in Cilicia and the Amuq plain shall we perhaps be able to see the development of civilisation, when the long awaited excavation reports of Tarsus and the Amuq sites (Tell Tainat, Tell Judeideh and Çatal Hüyük) appear.

With our new evidence we can now offer the following tentative reconstruction of the events that took place during the dark ages.

Invading tribes of Phrygians and their associates, crossing into Anatolia from their original homes in Macedonia and Thrace, burst onto the plateau probably near Bozüyük, west of Eskişehir and swept south and east through the relatively open plains of Central Anatolia, driving the local populations before them. These finally managed to hold on to the country south of the line Hermos valley- Upper Maeander Valley-Dinar, the Lake district, (which was however infiltrated) and the Taurus mountains, south of the Konya plain, in other words, most of the Mountainous regions of Southern Anatolia. Overpopulation in these areas now compelled people to settle in the coastal plains of Caria, Lycia and Pamphylia, where the absence of pre Iron Age remains is an indication of the unimportance of these regions in the Bronze Age.

The number of Iron Age settlements in Southern Anatolia is larger than that of the second millennium, a further indication of the land-hunger caused by the loss of the fertile plains to the newcomers, who seem to have been chiefly an agricultural people.

In the east the indigeneous population, no doubt greatly strengthened by the refugees from the many Late Bronze Age cities in the Konya plain, were able to hang on to the line Western bend of the Halys-Salt lake-Karadağ. Others may have escaped to the coast, thus setting in motion the great movement of the "Sea Peoples", which advancing eastward both by land and sea, devastated Cilicia and North Syria.

On their march southward to Egypt they were finally stopped by the efforts of Ramses III (1170-1139), who in 1162 B. C. defeated their fleet near the mouths of the Nile, and their armies, heavily encumbered by long trains of solid wheeled ox carts carrying women and children and all their worldly possessions, somewhere in the land of Zahi, which is usually located in Phoenicia, but may have

included the coastal plain of Palestine. The battles were fought with great bravery on both sides and the result was that of the "Sea Peoples" the Philistines settled in the coastal plain of Palestine, which bears their name to this day, whereas others, the Zekker, settled at Byblos or sailed westward to Italy. Others still founded kingdoms in North Syria and kept their language, hieroglyphic script, their art and their ancestral gods and were destined to play another role in history until they finally succumbed to the might of Assyria in the seventh century B. C.

Cilicia also, seems soon to have recovered, but South western Anatolia never rose again to the political power it had been as Arzawa in the second millennium B. C. and it was only in the seventh and sixth centuries that a Lydian kingdom took the place of the kingdom of Assuwa.

It is this lack of a strong Anatolian power in South Western Asia Minor that enabled the Greeks, themselves Mycenaean refugees ousted from their lands by the Dorians, to settle without much difficulty on the Aegean coast and in Pamphylia. With the rise of the Lydian kingdom the intruders had to fight for their independence and finally lost it.

Archaeological evidence suggests that the normal political pattern of these region (with the exception of Lydia) in the Iron Age, was one of city-states, the rulers of which were buried in tumuli near the city. Such tumuli have been found near the important sites of Emircik, Dinar-Kelainai, Mancarli H. and near Tabai in the Maeander valley. The absence of tumuli near many other large sites is remarkable. Does this mean that there were only three rulers in the area between Denizli, Dinar and Lycia, which is known to have had rulers of its own? In the absence of historical inscriptions, we can only guess, but it remains a possibility to be born in mind³⁴.

It is with these South western Anatolians, then, descendants of the Arzawans, Assuwans and Luqqa of the Late Bronze Age that the Ionian Greeks of Smyrna, Miletus, Colophon, and numerous other cities were in closest contact and not directly with the Phrygians.

³⁴ It is noteworthy that at two of these three sites, namely Dinar-Kelainai and Mancarlı Hüyük, Phrygian ware is found. Does this mean that the local dynasty imitated his Phrygian masters or does it indicate a Phrygian governor or garrison?

Many of the non-Greek features, hitherto ascribed to Phrygian influence, such as the use of a cream or yellow slip, parallel lines encircling bowls and the hooked spirals are characteristic of the South west Anatolian pottery, the decoration of which shows an artistic taste far superior to that of the Phrygians. That they realised this, is shown by the fact that this pottery was imported to Midas City and Gordion and as most of the imports are shallow bowls, which can not have contained anything, they were not brought for their contents. The Greeks at Smyrna also imported it and this trade with the Greek cities led to the adoption of a number of Greek motives by the Anatolian vase painter. Whether the meander motive has anything to do with the river of that name, which was outside Greek territory, and if so, whether the motive had an Anatolian or a Greek origin, the classical archaeologists must decide.

What fine-arts these people had apart from vase painting, only future excavations can reveal, but for the present it is enough to have shown the existence of a hitherto unsuspected civilisation; to have traced its relations and identified the bearers of this culture.

CATALOGUE OF IRON AGE POTTERY

All pottery is wheelmade and paints used are always mat, unless stated otherwise.

Eastern Part of Konya Plain, except Nos. 5 and 8 (Konya-Çumra)

- 1) Kara H. (Ereğli). Fine buff polished ware, black paint.
- 2) Kara H. (Ereğli). Fine apricot polished ware, black paint.
- 3) Kızıl H. II. Fine apricot polished ware, black paint.
- 4) Zeive Tepe I. Fine buff polished ware, brown paint.
- 5) Alattin Tepe. buff ware, polished slip, brown/black paint.
- 6) Sincirli H. Greyish buff ware, white slipped, stroke burnish, black paint.
- 7) Sincirli. Greyish buff ware, white slipped, stroke burnish, black paint.
- 8) Çumra H. C. Greyish buff ware, smoothed, brown paint.
- 9) Sincirli H. Greyish buff ware, white slipped, brown paint.
- 10) Sincirli. Greyish buff ware, red slipped, stroke burnish, black paint.

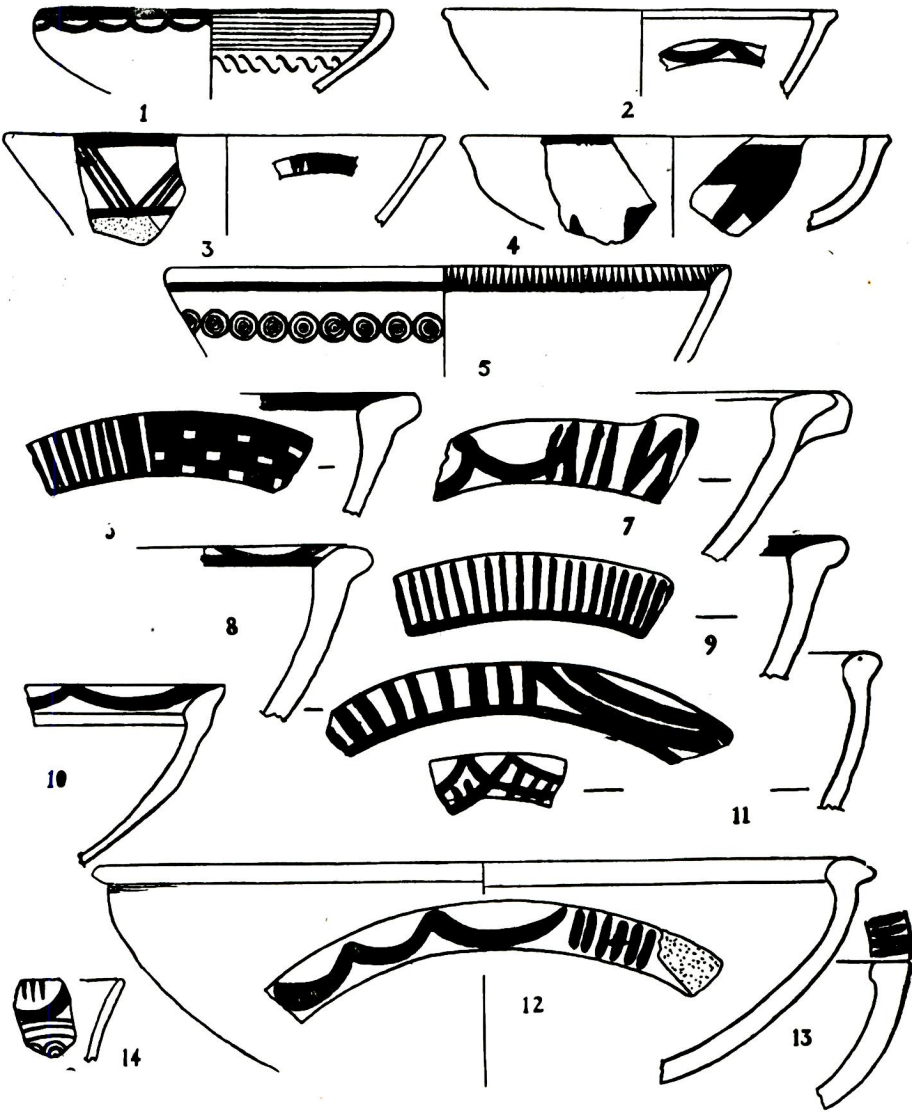

Plate I

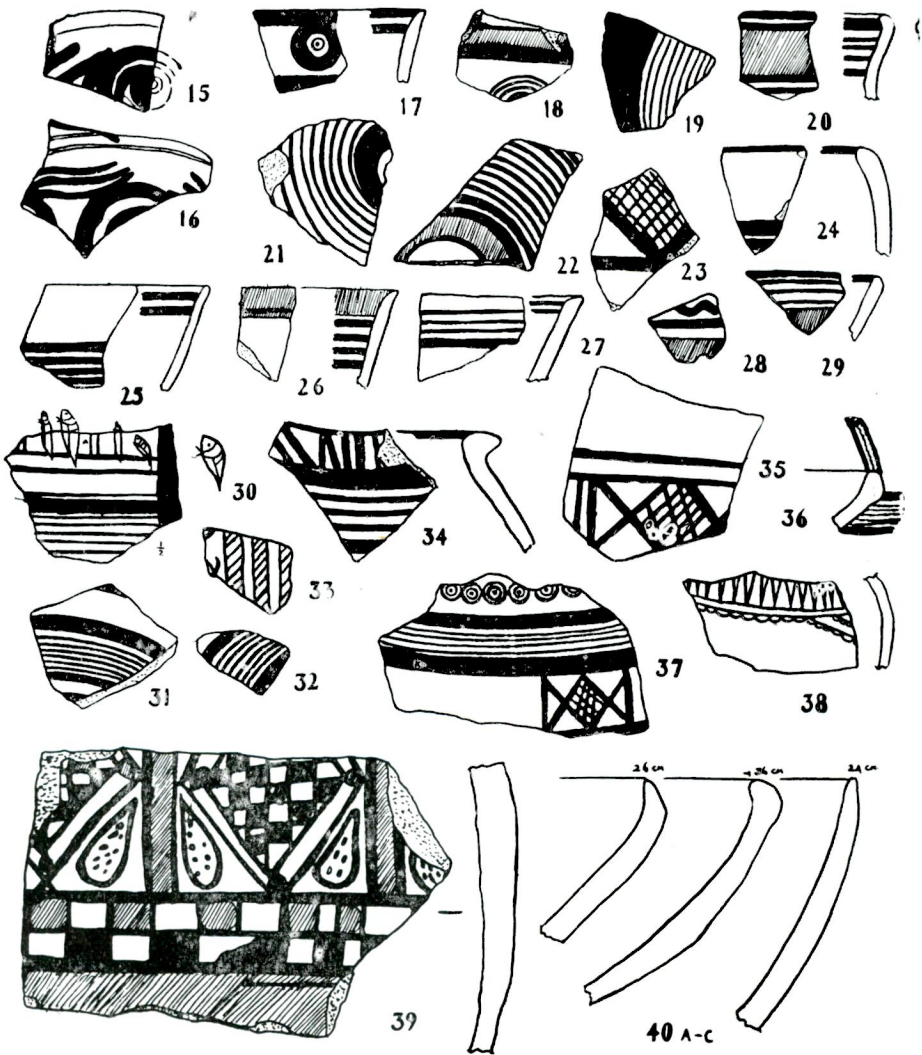

Plate 2

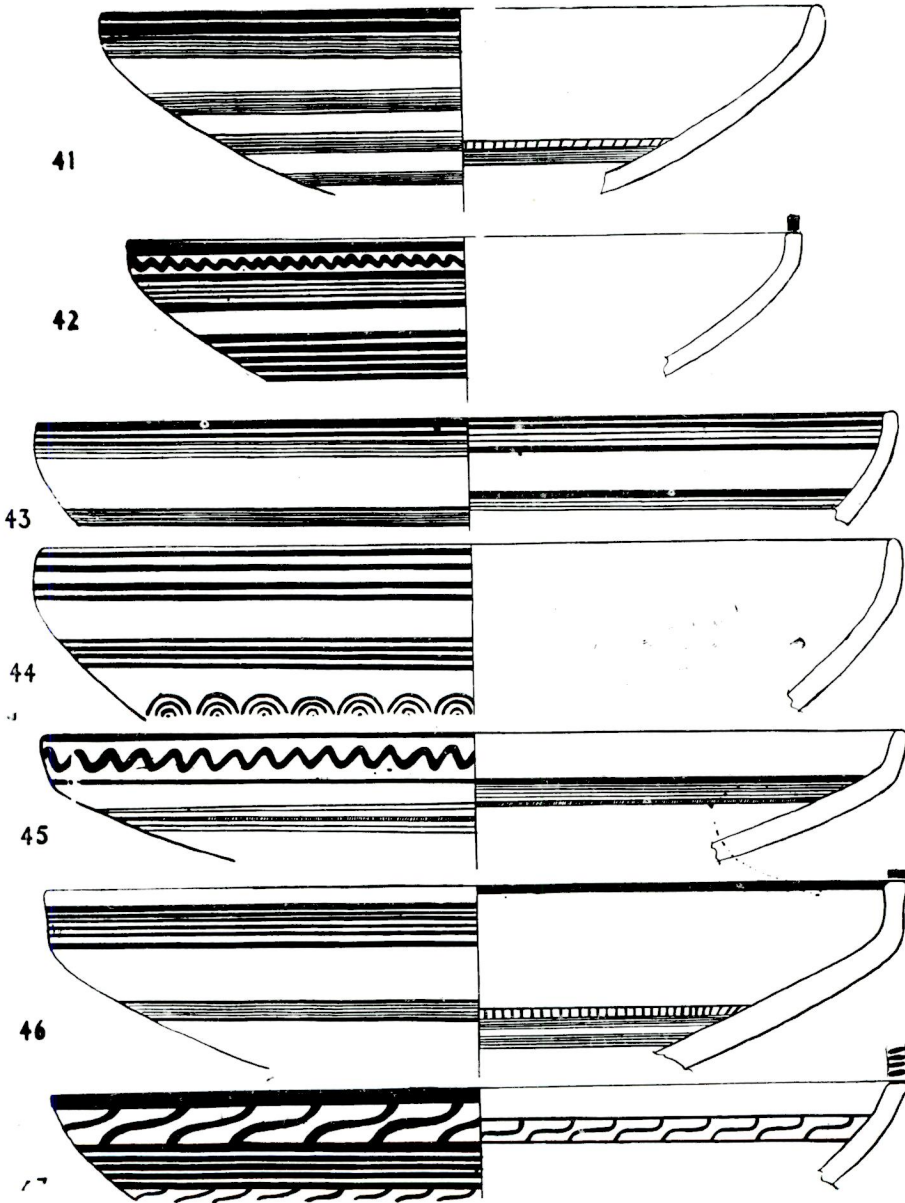

Plate 3

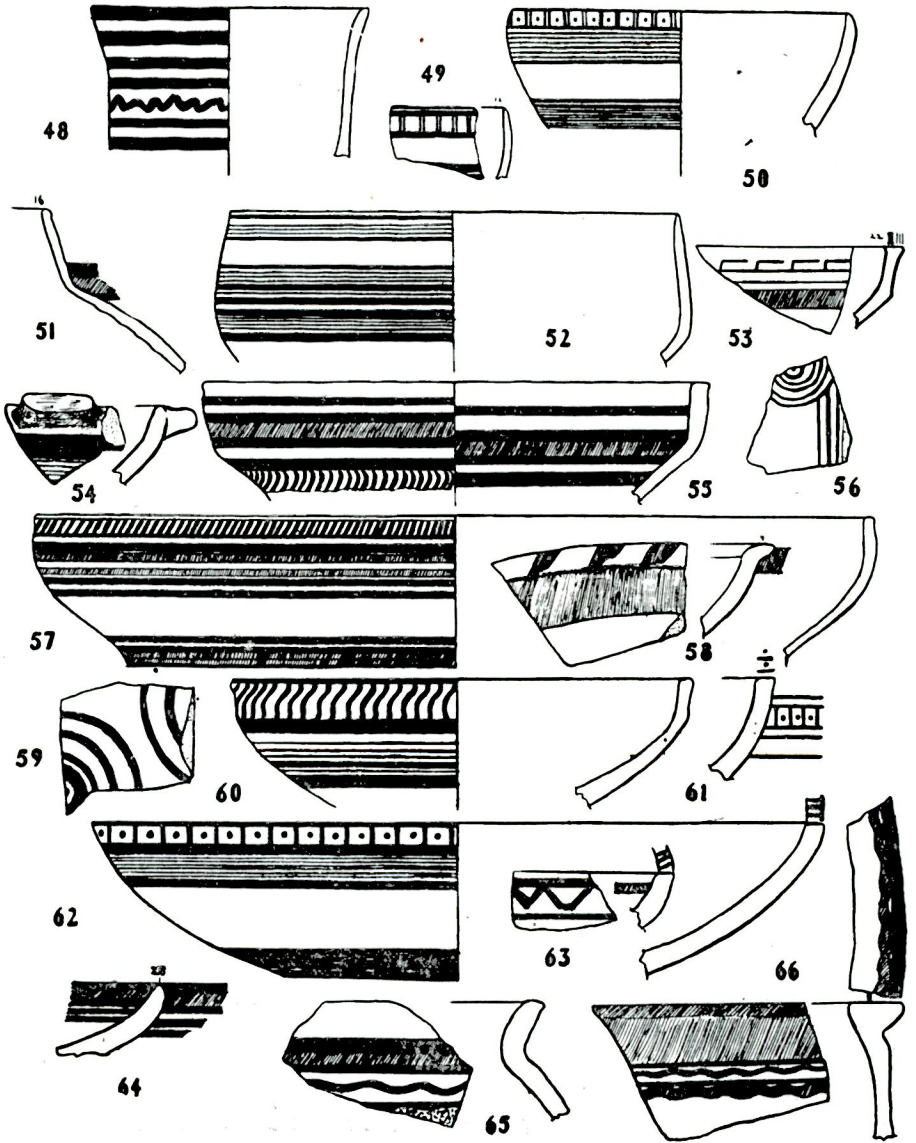
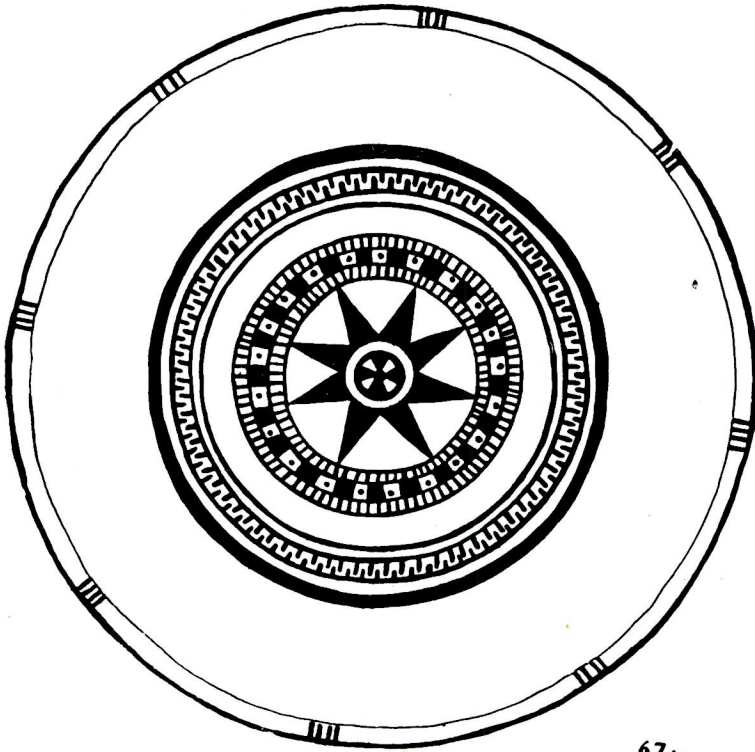
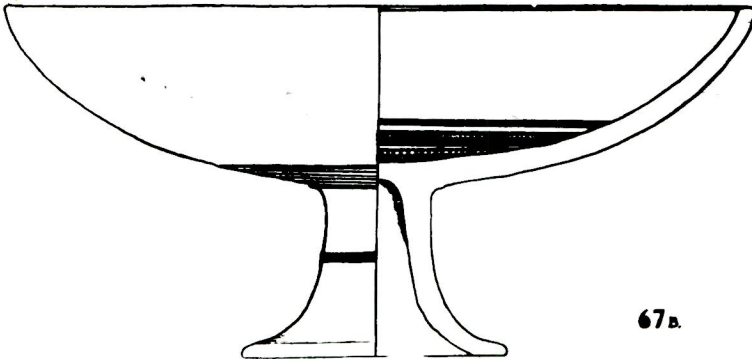

Plate 4

67A

67B

Plate 5

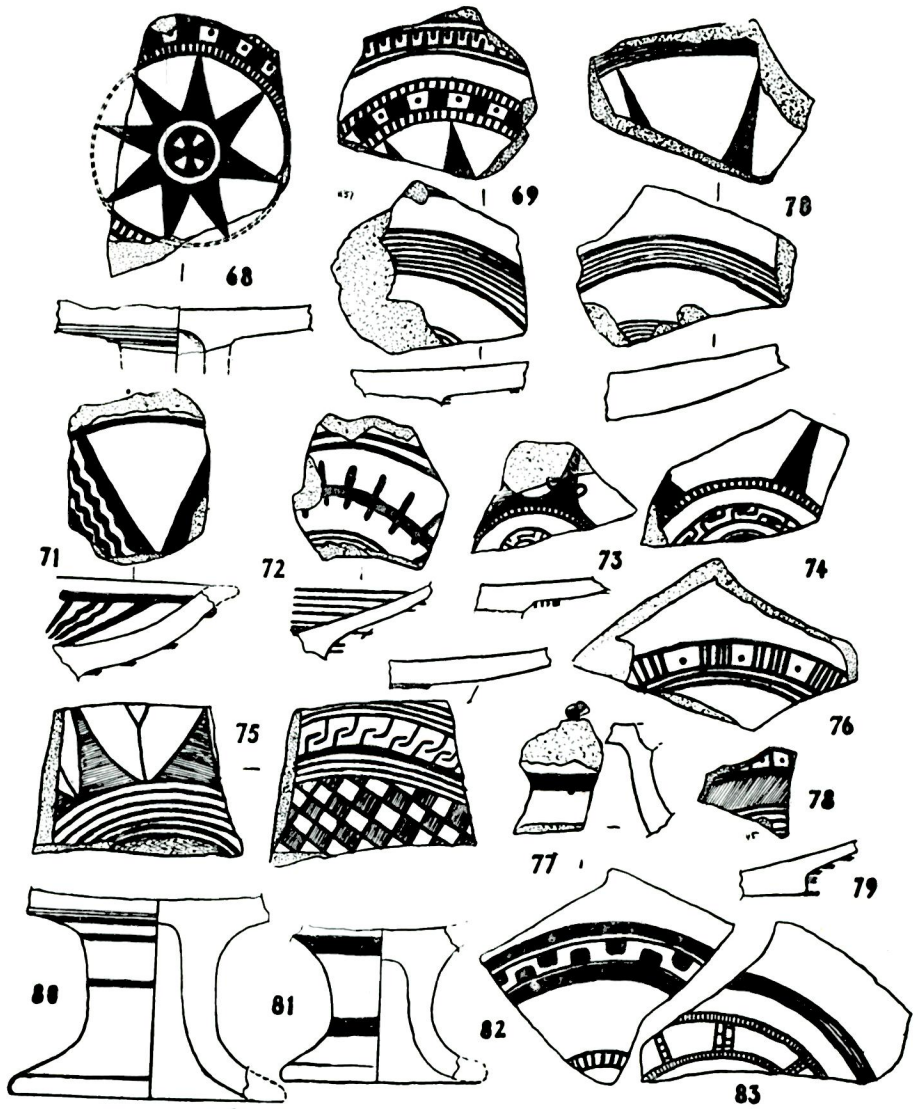

Plate 6

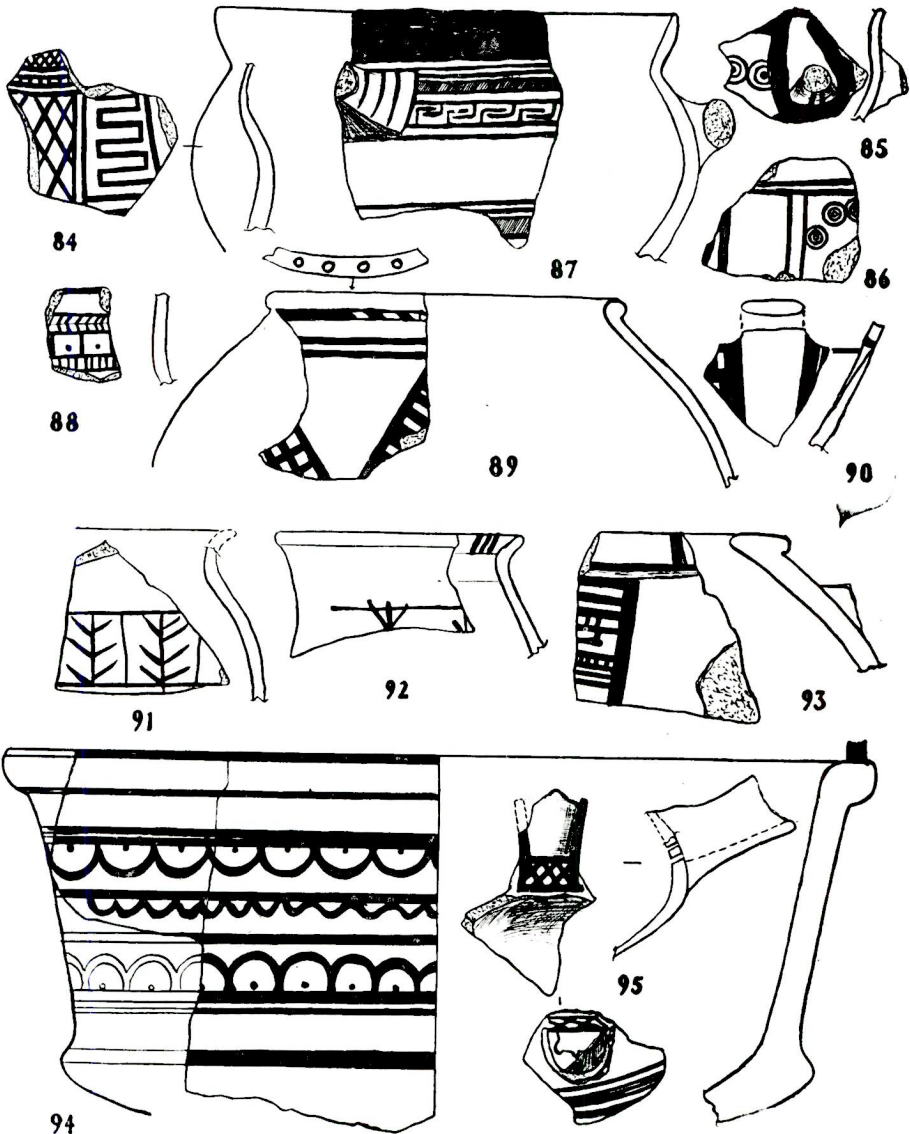

Plate 7

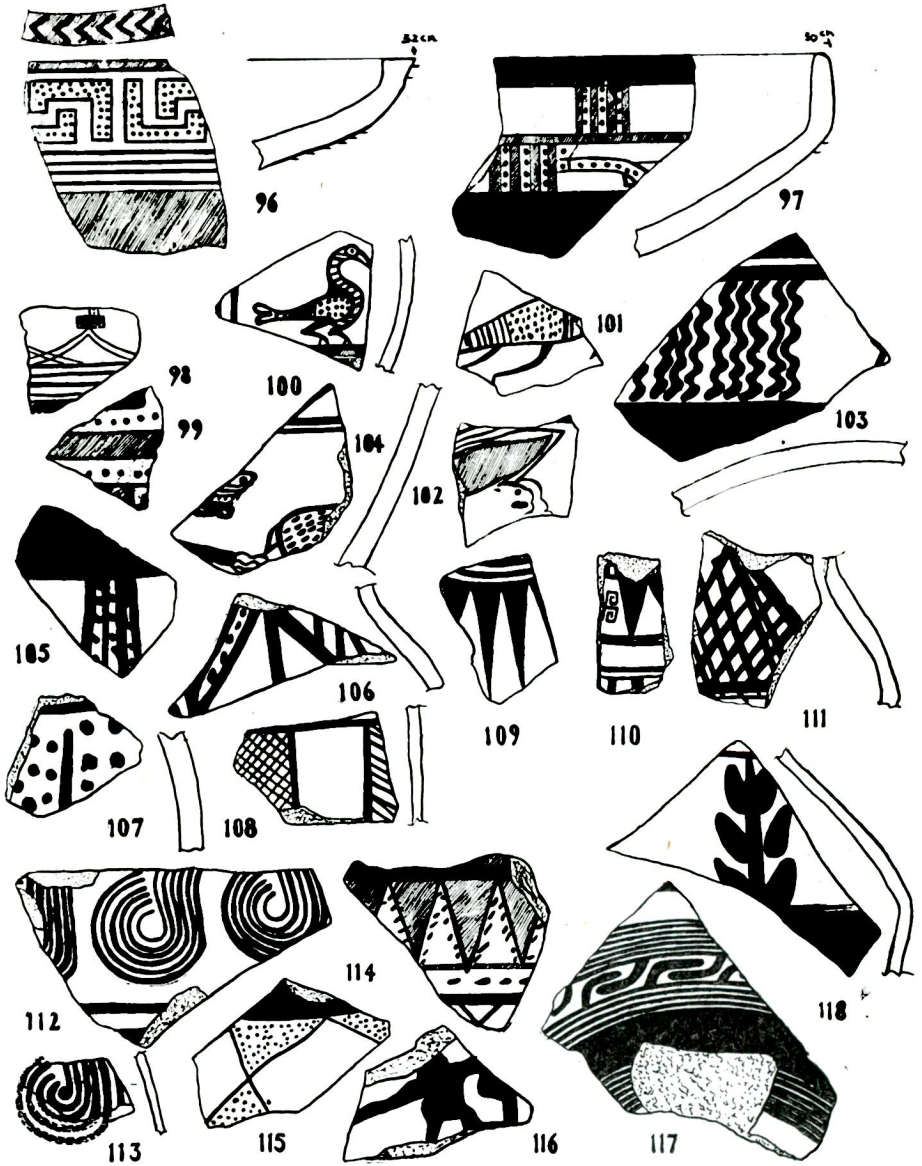

Plate 8

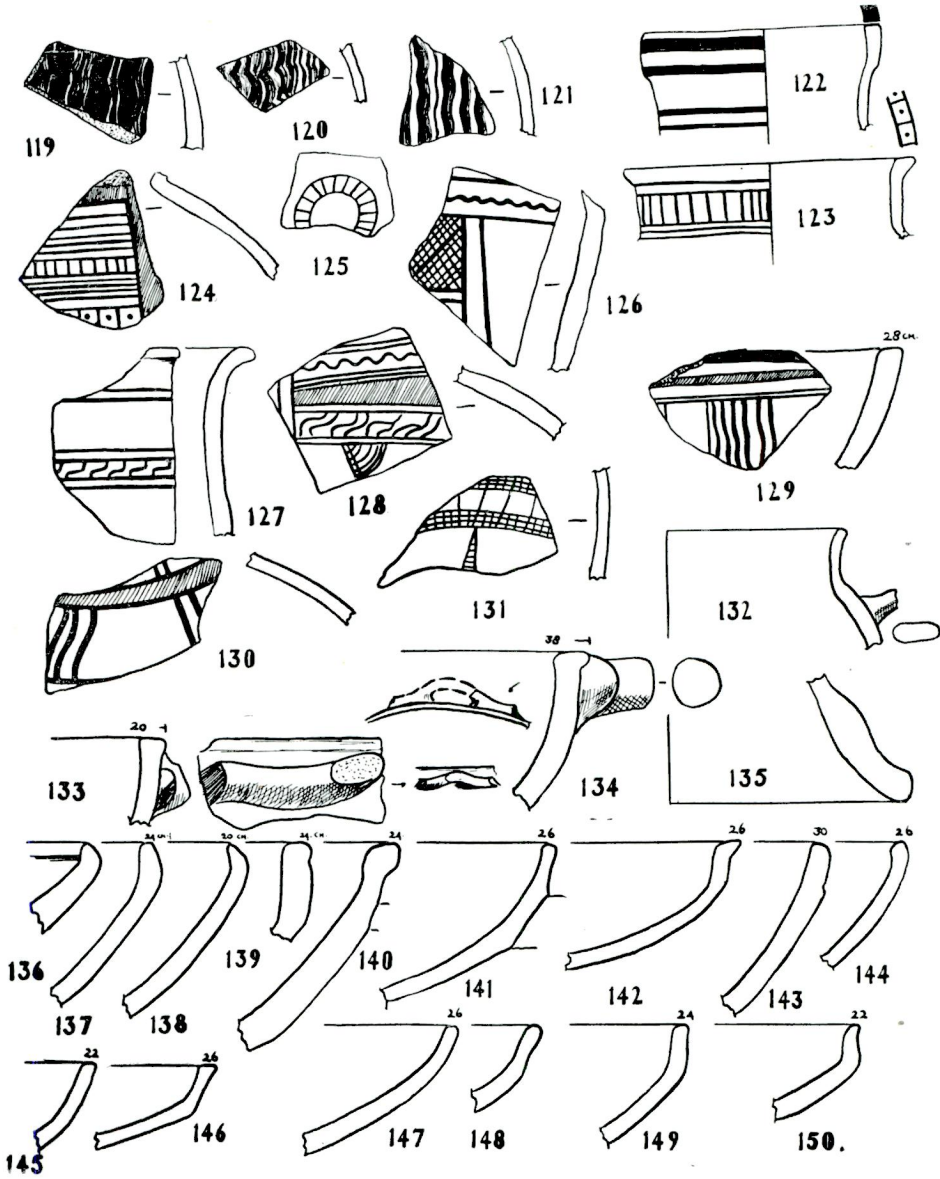

Plate 9

▲ GREEK CITIES. ● NATIVE WEST ANATOLIAN. ■ SOUTH WEST ANATOLIAN. ▼ PHRYGIAN GREY WARE. ◆ ALISHAR IV. ■ CILICIAN (LIKE SOUTH WEST ANATOLIAN.)

J.M.

1) Kızılisar Hüyük.	7) Mancarlı Hüyük.	13) Hüyükköy	19) Alameşit Hüyük.	25) İşaklı Hisar	31) Yağcılar Hüyük.
2) Yassı Hüyük II.	8) Gencali Hüyük	14) Mahmutlar.	20) Kumrallı Hüyük.	26) Kuruçay Hüyük.	32) Kesilmiş Hüyük.
3) Manasır.	9) Pınarbaşı Hüyük	15) Kara Hüyük (Acıgöl).	21) Kazlar Hüyük.	27) Argıtgan Hüyük.	33) Evreği Hüyük.
4) Kara Hüyük (Acıpayam).	10) Ferezli Hüyük	16) Basmakçı Hüyük.	22) Uyanlık Hüyük.	28) Çatal Hüyük.	34) Karabulak Tepe.
5) Çorum Hüyük.	11) Fuğla Hüyük	17) İşikli Hüyük.	23) Elmalı Hüyük	29) Akçasar Hüyük.	35) Taşağıl Hüyük.
6) Güney Hüyük	12) Çay Kenarı Hüyük II.	18) Karasandıklı Hüyük.	24) İstasyon Hüyük (İşaklı).	30) Tokmacık Hüyük	36) Ortakaraviren Hüyük II.

11) Sincirli. Greyish buff ware, buff slipped, stroke burnish, black paint.

12) Sincirli. Greyish buff ware, orange surface, smoothed, burnished rim, black paint.

13) Beytepe. Buff ware, polished buff rim, brown/black paint.

14) Kara H. (Ereğli). Fine buff slipped burnished ware, black paint (cup).

Calycadnos (Göksu) Valley. Local Mycenaean or Sub-Mycenaean.

15) Maltepe. Light buff ware, cream yellow slip, brown paint.

16) Mut. Buff ware, two grooves, red paint.

South Coast: Cilicia Tracheia. Iron Age.

17) Tekirköy Buff ware, polished pink surface, red paint.

18) Tekirköy. Buff ware, white slip, black/red paint (bichrome).

19) Tekirköy Buff ware, white slip, black paint (black on white).

20) Lamas. Buff ware, white slip, black and red paint (bichrome).

21) Tekirköy. Buff ware, white slip, black and red paint (bichrome).

22) Soli. Buff ware, white surface, black and red paint (bichrome).

23) Lamas. Buff ware, black paint (black on white).

24) Lamas. Buff ware, black paint (black on white).

25) Erdemli (Elvanlı H., Tomükkale). Buff ware, black paint (black on white).

26) Soli. Buff ware, white slip, black and red paint (bichrome).

27) Soli. Buff ware, white slip, black paint (black on white).

28) Soli. Buff ware, buff slip, black and red paint (bichrome).

29) Erdemli. Buff ware, black and red paint (bichrome).

30) Soli. Red clay, white slip, black paint (black on white).

South Coast: Pamphylia-Lycia.

31) Aspendos. Pale red ware, red polished slip, black paint (black on red I).

32) Pinara. Greenish white ware, black paint (black on white II).

Eastern Part Konya Plain.

33) Sincirli H. Buff ware, polished surface, black paint.

34) Sincirli H. Buff ware, polished surface, black paint.

35) Sincirli H. Buff ware, polished surface, black paint (faded).

36) Sincirli H. Buff ware, polished orange buff surface, black paint.

- 37) Sincirli H. Greenish white ware, black paint.
 38) Sincirli Pinkish buff ware, polished surface, red paint.
Western Part Konya Plain (Çumra).
 39) Çumra H. C. Buff ware, buff slip, dark brown and orange buff paint, polished all over.
 40 a-c) Çumra H. C. Coarse red ware, straws, grits, smoothed.
South-West Anatolia: Painted Wares.
 41) Kara H. (Acıgöl). Orange buff ware, red slip, black paint (black on red).
 42) Seller H. Buff ware, brown slip, black paint (black on buff).
 43) Seller H. Buff ware, buff slip, black paint (black on buff).
 44) Seller H. Buff ware, black core, smoothed in, polished buff out. black paint (black on buff).
 45) Ferezli H. Red ware, black core, polished buff slip, black and red paint (bichrome).
 46) Ferezli H. Red ware, black core, red wash in, deep polished red out, black paint (black on red).
 47) Yassı H. II. Orange buff ware, smoothed red surface, black paint, (black on buff).
 48) Pınarbaşı H. II. Buff ware, slip, black paint. (black on buff).
 49) Seller H. Buff ware, red slip, polished, black paint (black on red).
 50) Seller H. Buff ware, red slip, polished, black paint (black on red).
 51) Fuğla H. Buff ware, black and red paint (bichrome).
 52) Yassı H. II. Buff ware, red surface, black paint black on red).
 53) Fuğla H. Buff ware, polished buff slip, black and red paint (bichrome).
 54) Yassı H. II. Buff ware, red surface, black paint (black on red).
 55) Fuğla H. Buff ware, white slip, black and red paint (bichrome).
 56) Fuğla H. Buff ware, black paint (black on buff).
 57) Fuğla H. Buff ware, polished black and red paint (bichrome).
 58) Fuğla H. Buff ware, red paint (red on buff).
 59) Mancarlı H. Buff ware, polished slip, black paint (black on buff).

60) Kızıllhisar H. Buff ware, red surface, black paint (black on red).

61) Kızıllhisar H. Buff ware, red wash, black paint (black on red).

62) Mancarlı. Buff ware, brown wash, blackish paint (black on red).

63) Yazır H. Buff ware, red surface, black paint (black on red).

Elmalı Plain. Bichrome.

64) Söğle H. Orange ware, smoothed in, dark brown and red slightly glazy paint.

65) Söğle H. Red ware, black and red paint.

66) Söğle H. Orange ware, black and red paint.

South-West Anatolia.

67) Reconstruction of 68 and 69. A black on red I pedestal bowl.

Fragments of Pedestal Bowls.

Buff ware, fine red slip, polished, all *Black on Red*:

68 and 71) Medet H.

69 and 70) Kızıllhisar H.

73) Ferezli H.

74) Yassı H. II.

76) Seller H.

Black on Bu H. I.

72) Ferezli H.

Bichrome: (red and black on pink wash):

75) Kızıllhisar H.

Three Colour Ware (buff ware, red polished slip, black on red interior, and red and black on yellow slip exterior):

78) Hasanpaşa H.

Bases and Pedestals:

77) Sarayköy H. Red ware, polished, black paint.

79) Mancarlı H. Red ware, polished, black paint.

80) Kızıllhisar H. Buff ware, red wash, black paint.

81) Seller H. Buff ware, Yellow wash, black paint.

Sherds, possibly from Pedestal Bowls:

82 and 83) Kara H. (Acıgöl). Black on red I.

Painted Sherds from Lake District (84 see also 105 to 108).
and Eastern Part of Konya Plain :

84) Evreği H. I, Buff ware, black core, polished surface, black paint.

85) Zeive H. I. Buff ware, polished slip, black paint.

86) Kara H. (Ereğli). Buff ware, polished slip, black paint.

South-West Anatolia :

87) Seller H. Buff ware, polished, black and red paint (bichrome).

88) Mancarlı H. Red ware, polished, black paint (black on red).

89) Kara H. (Acıpayam). Buff ware, smoothed, brown paint (black on buff).

90) Seller H. Orange red ware, polished slip, black paint (black on red I).

91) Pınarbaşı H. II, Fine buff ware, red wash, glazy black and red paint (late bichrome).

92) Pınarbaşı H. II, Fine buff ware, red wash, black paint (black on red II).

93) Mancarlı H. Red ware, polished, black paint (black on red I).

94) Seller H. Buff ware, grey core, yellow slip, black paint (black on buff).

95) Mancarlı H. Orange ware, polished, black paint (black on red I).

Three Colour Ware :

96) Mancarlı H. Buff ware, coated inside and out with scarlet paint. Reserved band of polished buff with black decoration. Black design on scarlet rim.

97) Mancarlı Buff ware, coated inside and out with scarlet paint. Reserved band of polished buff with faded red decoration.

98) Mancarlı Buff ware, fine surface, black and red paint.

99) Güney H. Buff ware, fine buff surface, black and red paint.

Naturalistic etc. Ornament :

100) Mancarlı H. Bird. Red ware, thick bright yellow slip, red and dark brown paint.

101) Güney H. Fish (?). Buff ware, black paint (black on buff II).

102) Ferezli H. Bird (?). Buff ware, smoothed, black and red paint.

103) Gencali H. Reddish ware, yellow wash, blackish brown paint.

104) Mancarlı H. Lion attacking sheep. Red ware, slip, black paint (black on red II).

Painted Pottery from the Lake District :

105) Karaçayır H. Buff ware, grey brown surface, glazy black paint.

106) Ören H. Buff ware, red-black paint.

107) Karahisar H. Buff ware, yellow surface, red paint.

108) Ortakaraviran H. II. Red ware, black paint (black on red II).

East Greek (?) Imports :

109) Seller H. Buff ware, smoothed, black paint.

110) Seller H. Buff ware, dull brown surface, black paint.

117) Söğle H. Buff ware, smoothed, blackish brown paint (footed bowl).

Miscellaneous Painted Sherds :

111) Seller H. Red ware, yellow slip, orange paint.

112) Söğle H. Orange ware, black paint (black on red II).

113) Dinar H. Orange ware, black paint (black on red II).

114) Söğle H. Orange ware, red and black paint (bichrome).

115) Hüyükköy. Greenish buff ware, black paint (black on white).

116) Söğle H. Orange ware, dark brown slightly glazy paint (black on red II).

118) Söğle H. Buff ware, purplish surface, dark brown slightly glazy paint.

Marbled Ware (from Meander Valley and Konya Plain) :

119) Emircik H. Buff ware, marbled yellow orange brown paint on cream slip.

120) Emircik H. Pink ware, marbled brown paint on pink surface.

121) Alibey H. II Buff ware, marbled red paint on buff surface.

South-West Anatolian Painted Wares :

122) Kızılhisar H. Buff ware, red wash, black paint (black on red II).

- 123) Mancarlı H. Buff ware, red wash, black paint (black on red II).
- 124) Dinar-Kelainai. Buff ware, polished yellow slip, black and red paint (bichrome).
- 125) Emircik H. Buff ware, red polished slip, black paint (black on red I).
- 126) Pınarbaşı H. II. Buff ware, smoothed, black paint. (black on white II).
- 127) Kızılhisar H. Buff ware, polished slip, black paint (black on white I).
- 128) Seller H. Buff ware, polished cream slip, black and red paint (bichrome).
- 129) Medet H. Brown z smoothed inside, polished white slip, brown and red paint (bichrome).
- 130) Kızılhisar H. Buff ware, polished yellow slip, black and red paint. (bichrome).
- 131) Dinar-Kelainai. Pink ware, black paint (black on red).

Grey Ware, Çumra Area :

- 132) and 133) Alibey H. II. Fine slipped and polished grey ware.
- 134) Çumra H. C. Coarse grey ware (another at Dinar-Kelainai).
- 135) Alibey H. II. Fine slipped and polished grey ware.
- 136 and 137) Alibey H. II. Coarse grey ware.
- 138) Alibey H. II. Fine slipped and polished grey ware.
- 139 and 140) Okçu H. I. Coarse grey ware.

South-West Anatolia : Grey Ware, Black and Red Burnished and Red Wash Ware :

- 141) Dinar-Kelainai. Black ware, dark grey burnished slip, fluted.
- 142) Mancarlı H. Grey wash ware.
- 143) Dinar-Kelainai. Coarse grey ware.
- 144) Dinar-Kelainai. Buff ware, red burnished slip.
- 145 to 147) Mancarlı H. Fine slipped and polished grey ware.
- 148) Mancarlı H. Grey wash ware.
- 149 and 150) Mancarlı H. Buff ware, red wash.

BOSTAN'IN SÜLEYMANNÂMESİ (FERDÎ'YE ATFEDİLEN ESER) *

Dr. HÜSEYİN GAZİ YURDAYDIN

Sevgili anneciğimin
aziz hatırasına

G İ R İ Ő

Bu araştırmamızda Kanunî devrine muasır “Ferdî” mahlâslı bir şahsın telifi olarak bilinen, bir aralık Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'ya atfedilen *Süleymannâme* (*Tarih-i Sultan Süleyman*) üzerinde duracak ve bu eserin, ilk önce, müellifinin kim olduğu hususunu aydınlatmaya, daha sonra da onun, devrin diğer kaynakları arasındaki yerini göstermeye çalışacağız.

Bu eserin mevcudiyetini tesbit imkânını bulduğumuz yeni bir nüshasında (Revan ktb., 1283) müellifin adı, sarih bir Şekilde “Bostan” (بستان) olarak kaydedilmiş bulunmaktadır. Aynı isim, “Ferdî” mahlâslı bir şahsın telifi olarak bilinegelmekte olan bir nüshada dahi mevcut olmasına rağmen, bu kayıt, Şimdiye kadar kimsenin nazarı dikkatini celbetmemiştir. Bu kayıtlara istinaden biz, bu eserin, ne “Ferdî” mahlâslı bir şahsın ve ne de Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın telifi olduğunu, bilâkis “Bostan” mahlâslı başka bir şahıs tarafından kaleme alınmış bulunduğunu ifade ve bu ifademizin doğruluğunu göstermiye çalışacağız.

Süleymannâme'mizin, “Ferdî” mahlâslı bir şahsın telifi olduğu ve ilim âlemince bu adla tanınması, büyük bir ihtimalle, onu, meşhur eserinde¹ kullanmış olan Hammer'den itibaren bařlamıřtır². Zira

* Bu yazı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi Dekanlığına Haziran 1952'de sunulmuş olan doktora tezimizin mukaddemesidir. Bu vesile ile araştırmamızın neşrini mümkün kılan Sayın Hocam Prof. Dr. Őinasi Altundađ ve Türk Tarih Kurumu idarecilerine teşekkür ederim.

¹ *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 1835 yılında basılmış olan bu eser, önce Fransızca'ya, daha sonra M. Ata tarafından da ancak muayyen bir kısmı “*Devlet-i Osmaniye Tarihi*” adı ve notlar ilâvesile 10 cilt halinde Türkçeye tercüme edilmiştir.

² Gerçi Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı nüshanın (Va) gerek boş olan ilk yaprağında ve gerekse varak 6 a'da bulunan Şiirin son mısraında geöen “ferdî” kelimesinin karşısında müellifin “Ferdî” ile tahallüs ettiğine dair işaretler vardır. Ancak bu yazılar metnin yazısından farklıdır ve maalesef ne zaman yazıldıklarını

eserinde, böyle bir müellife yer vermesi icap eden Kâtip Çelebi, “*Keşf uz-Zunun*”unda “Ferdî” mahlâslı bir müverrihten bahsetmemektedir. Ancak Hammer, Kanunî Süleyman’ın saltanatının ilk yarısı tarihinin belli başlı kaynaklarından biri olarak ele aldığı bu eserin müellifi kabul ettiği “Ferdî”nin şahsiyeti üzerinde durmamış, kolleksiyonunda³ mevcut olduğunu ve 1543 yılına kadar geldiğini söylediği nüshanın⁴ sonunda bulunan yazarın adını muhtevi ibarede adı geçen Osmanlı Şehzadesi Mustafayı, bu nüshanın müstensihisi olarak kabul etmiş⁵ ve mezkûr Mustafa’nın da Murat III.’ın oğlu olabileceği mütalâasında bulunmuştur. “*Fezleke-i Tarih-i Osmanî*” isimli eseri 1871 yılında basılmış olan Ahmet Vefik⁶, onun adını hicrî onuncu asır, diğer bir ifade ile Yavuz Selim (1512-1520), Kanunî Süleyman (1520-1566), Selim II. (1566-1574), Murat III. (1574-1595) zamanlarında yaşayan Celâl-zade⁷ Kemal Paşa-zade⁸, Sinan Çavuş⁹ ve Selânikî¹⁰ gibi Osmanlı hane-

tespit etmek de imkânsızdır. Bunlara istinaden bu eserin “Ferdî” mahlâslı bir şahsın telifi kabul edilmekte olduğu hususunu biraz daha gerilere götürmek mümkün ise de, bu yazıların, teliften çok daha muahhar zamanlarda yazılmış olmaları büyük bir ihtimal dahilindedir. Esasen pek çok yanlışlıklara sebep olan bu türlü sonradan ilâveler, hemen bütün yazma eserlerin hususiyle boş olan birinci varaklarında mevcut bulunmaktadır.

³ Bu kolleksiyon daha sonra Viyana K. K. K. Saray kütüphanesine intikal etmiştir.

⁴ Bu, Viyana’da Nat. Bibl.’de 998 Nu. ile kayıtlı olan ve Ferdî’ye atfedilen eserin tamamı kabul ettiğimiz nüshadır.

⁵ Hammer, M. Ata Terc., *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, 3. Hammer mütercimi Şehzadenin müstensihliğini kabul etmiyerek “Şehzade için yazılmış olsa gerektir” demektedir.

⁶ Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, s. 130, İstanbul 1290.

⁷ Kanunî devrinde yaşayan ve bu zamanın tarihini yazmış olan Celâl-zade Mustafa Çelebi, “Koca Nişancı” adı ile şöhret kazanmıştır. “*Tabakat ül-Memalik ve Derecat ül-mesalik*” adlı meşhur eseri, Kanunî’nin cülûsundan 963/1555 yılına kadarki tarihi üzerinde durmaktadır. Bak. Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 37 vd.; F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 102 vd.; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 375; Peçevî, I, 43.

⁸ Kanunî devrine muasır olup 940/1533 yılında öldüğünü bildiğimiz (Bak. Bostan, Va, Varak 204b) Kemal Paşa-zade her Padişaha bir defter yani bir cilt tahsis etmek suretile ve “*Tevarih-i Al-i Osman*” adı ile kuruluşundan zamanına kadar Osmanlı devletinin tarihini yazmıştır. Kanunî devrini teşkil eden onuncu defterde Kanunî’nin cülûsundan 933/1527 yılına yani Mohaç zaferinin sonunda İstanbul’a dönülmesine kadar olan vekayi üzerinde durulmaktadır. Osmanlı tari-

danının bu devir esnasındaki zaferlerini kaleme alan tarihçiler meyanında zikretmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın bu konudaki kaynağı malûm olmamakla beraber, kendisinin Hammer'e istinad etmekte olduğu söylenebilir. Meşhur kataloğunda Güstav Flugel de, Hammer'in noktai nazarına iştirâk etmiştir¹¹.

Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı bulunan Ferdî'ye atfedilen eserin bir nüshasını inceliyerek eserin Macaristanla ilgili kısımlarını Macarcaya çevirmiş olan J. Thury'nin ise, bu konuda farklı bir noktai nazara sahip bulunduğu söylenebilir: Onun tarafından da mukaddemenin sonunda bulunan dört beyitlik bir şiirde geçen "Ferdî" kelimesi, eserin müellifinin mahlâsı olarak nazarı itibara alınmakta ve müellifin muasırılığının kat'iyeti üzerinde durularak, bu Ferdî'nin, Âli tarafından¹² Kanunî ve Selim II. devri şairleri arasında adı anılan Şair Ferdî olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra da bunun, bu şairlerden diğer bir çokları gibi Kanunî devrinde ölmüş olabileceği ihtimali üzerinde durulmakta ve böylece Thury tarafından müellifin şahsiyeti biraz daha tebellür ettirilmiş bulunmaktadır¹³.

Filhakika Thury'nin de işaret ettiği gibi, gerek eserin hikâye tarzı, tavsiflerinin canlılığı, verilen tafsilât ve bunların sahihliği ve hinin en mühim kaynaklarından biri olan bu eserin Kütüphanelerimizde muhtelif bahislerinin ayrıca yazılmalarından meydana gelmiş muhtelif yazmalar mevcuttur. Bu hal yüzünden onun eserinin bu muhtelif parçalarının müstakil birer esermiş gibi telâkki edildikleri görülmüştür. Eserinin onuncu defterinin Mohaç zaferini anlatan kısmının müstakil bir eser kabul edilmiş olduğu hattâ müstakil bir esermiş gibi P. de Courteille tarafından neşredilmiş bulunduğu malûmdur. (Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha zadeh..., Paris, 1859).

⁹ Kanunî'nin muasırı olan Sinan Çavuş, onun emrile, Barbaros Hayrettin Paşanın hayatını Amiralın dikte ettirdiği şekilde yazdığı gibi, Barbaros'un teşviki ile de Kanunî'nin Estergun, Estuni Belgrad ve Şekloviş adlı Macar şehirlerine karşı yapmış olduğu 1542-44 seferlerini kaleme almıştır. Biz, *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adlı eserin müellifi Muradî mahlâslı şahsın, bu Sinan Çavuş olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Muradî hakkında şimdilik bak. Hüseyin G. Yurdadın, *Kitab-ı Bahriyye'nin Telifi Meselesi*, A. Ü. D. T. C. Fakültesi Dergisi, X, 1-2, ss, 143-146, Ankara 1952.

¹⁰ Selânikî Mustafa Efendi, 971/1563 yılından 1008/1599 yılına kadar gelen bir Osmanlı tarihi yazmış olup, bu eserin 971/1563-1001/1592 yılları veka-yiini ihtiva eden kısmı basılmıştır. Bak. Ahmet Refik, *Âlimler ve San'atkarlar*, 50, Ist. 1924.

¹¹ Flugel, *Arab.-Pers. und Turkischen Handschriften in Wien*, II, 222.

¹² Bak. Âli, *Kühn ül-Ahbar*, varak 210 a, D. T. C. Fak. nüshası, Nu. 1783.

¹³ Bak. J. Thury, *Török Törtentirök*, II, 39-41, Budapest, 1894. Macarcadan yaptığı tercüme için sayın Dr. Şerif Baştav'a teşekkür ederim.

gerekse eserde adı anılan bazı şahıslar hakkında onların henüz yaşamakta bulunduğunu gösteren elkitabın kullanılması ve “*talebekauhu.. dame ikbaluhu..*” gibi temennilerde bulunulması, müellifin anlattığı hâdiselerin muasırı olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır¹⁴. Fakat adı anılan şair Ferdî, Thury'nin noktai nazarı hilâfına olarak Kanunî'nin sağlığında değil, Murat III.'ün saltanatının başlangıcında 1574 tarihinde ölmüştür¹⁵. Kendisinin böyle bir eseri olduğu hususunda hiçbir kayıt bulunmadığı gibi, şahsiyeti bakımından böyle bir eseri yazabilecek evsafta olmadığı da anlaşılmaktadır¹⁶. Bu konuda Thury tarafından ileri sürülen önemli bir husus, eserde ancak divanda müzakeresi yapılabilecek olayların yer almış olduğuna işaret edilmesidir. Bu nokta üzerinde duran Thury, aynı zamanda müellifin divana dahil ketebeden biri olabileceğini ifade ettiği gibi, onun divana dahil olan birinin yanında çalışmış bulunmasının da mümkün olması ihtimali üzerinde durmaktadır. Diğer taraftan bu nüshanın Mustafa adında bir Osmanlı Şehzadesi tarafından istinsah edilmiş olduğu belirtilmekte ve bu nüshanın sona erdiği 1542 tarihin-

¹⁴ Müellifin muasırlığı ve eserini olayların maziye karışmasını beklিয়েক peyderpey yazdığı ve bu gün bu eserin mevcudiyeti bilinen altı nüshasının bu eser tamamlanıncaya kadar altı defa ele alınmış olduğu hususlarını göstermekte bulunduğu izah edilecektir. Aşağı bak. s. 155. vd.

¹⁵ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 15, İstanbul 1311.

¹⁶ Güzelliği ile asrının yegânesi olan şair Ferdî İstanbulludur. Kul oğullarındandır. Asıl adı Mehmet, Ferdî ise mahlâsî idi. Afyon'a düşkünlüğü yüzünden genç yaşında ölmüştür. Zamanı ahlâk bozukluğunun bir mümessili sayılan bu şair Ferdî'nin bu hali hakkında bir fikir vermek üzere *Lâtîfî Tezkire*'sinde bulunan şu satırları aynen alıyoruz: “. . .mezburun hubluğu zamanında ve mahbûbluğu devranında uşşak-ı muştakından biri bu beyitle temennay-ı visal ve iltimas-ı ittisal etmiştir:

“Yalnızlık bir Allaha yaraşur

Gel ey Ferdî seninle çift olalım”

Bak. yazma nüsha, varak 182 a, Bursa Genel Kütüphanesi, Haraccioğlu bölümü, Nu. 1090; matbu nüsha s. 264, Dersaadet, 1314. Âşık Çelebi tezkiresinde onun bu türlü maceralarına ve nihayet ricası üzerine aşıkını katletmesi hususuna beş on sahifelik bir yer tahsis edilmiştir. Bak. varak 267 a-272 b, Millî Eğitim Bakanlığı Genel Kütüphanesi nüshası, Nu. 218; aynı zamanda Bak. Ali, *Künh ul-Ahbar*, varak 210 a vd., D. T. C. Fak. nüshası, Nu. 1783. Ferdî hakkında şu eserlerde de bilgi vardır: *Hasan Çelebi Tezkiresi*, varak 267a, Millî Eğitim Bakanlığı Kitaplığı yazmaları, Nu. 97; *Lâtîfî Tezkiresi*, varak 181b-182a, Bursa Genel Kütüphanesi yazmaları, Haraccioğlu bölümü, Nu. 1090; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 15. Burada işaretî zaruri olan bir husus *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde Şair Ferdî'ye ait olan malûmatın “Firdevsî” adı altında verilmesidir. Ferdî'den önce Firdevsî hakkında bilgi verildiği cihetle, Ferdî yerine dalgınlıkla Firdevsî yazılmış olması ile bu hususu izah etmek mümkündür.

den sonra, üç tane Şehzade Mustafa mevcut olduğu ifade edilmektedir. Bu şahıslar da şunlardır:

1— Kanunî Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa. Muhlisî mahlâsı ile yazılmış şiirleri bulunan bu şehzade¹⁷ ilim ve şiiri son derece himaye etmekte idi.

2— Selim II. in oğlu. Bunu, 1574 yılında tahta geçen Murat III., bütün diğer kardeşleriyle birlikte öldürtmüştür.

3— Murat III. in oğlu. Bu Şehzade Mustafa da çok münevver olup aynı zamanda şiirle meşgul oluyordu.

Thury, mezkûr nüshanın müstensihi olarak Hammer'in bu üçüncü Şehzadeyi kabul ettiğini ifade etmekte ve "her üçüne de fakir sıfatı uygundur"¹⁸ diyerek bu hususta kendisi bir tercih yapmaktadır.

Süleymannâme'miz ve müellifi hakkında Viyana'da bulunan iki nüshaya istinaden ilk defa etraflı bir incelemede bulunan Josef von Karabacek'tir¹⁹. Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı bulunan bu eserin en fazla vekayii ihtiva eden nüshasının sonundaki yaza-

¹⁷ Muhlisî mahlâsile şiirler yazmış olan Kanunî Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'ya şuara tezkirelerinde büyük bir yer ayrıldığı görülmektedir. Bak. *Hasan Çelebi Tezkiresi*, varak 35b-36a mezkûr nüsha; *Ahdi Tezkiresi*, varak 8a vd., Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphanesi yazmaları Nu. 47. Aynı zamanda bak. M. Süreyya, *S. O.*, I, 79; Hammer, *D. O. T.*, VI, 38, 39, 40, 156.

¹⁸ Bu nüshanın sonunda görülen "fakir" sıfatının, katledilmiş olmaları dolayısıyla Şehzade Mustafa'ların her üçüne de uygun bulunduğu işaret ederek, bu nüshanın müstensihinin hangisi olabileceği hususunda bir tercih yapmamış olan Thury, bu ifadesi ile Osmanlı yazış tarzının bir hususiyetinden tamamiyle bihaber görünmektedir. Bu türlü sıfatların kullanılmasının umumiyetle bir kaide olduğu malumdur. Nitekim bu nüshayı inceliyen ve Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'yı mezkûr nüshaya istinaden eserin müellifi ve bu nüshanın müstensihi kabul eden Karabacek de aynı tarzda bir hataya düşmüş bulunmaktadır. Bu nüshanın hattatı olduğunda şüphe bulunmayan Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın eserin istinsahının tamamlanması dolayısıyla yorgunluktan mütevellit mutad olduğu üzere bir halsizlikten bahsetmesini tabii karşılamıyarak, onun artık babasının kendisi hakkında şüpheler beslemekte olduğunu duyarak bu şekilde konuştuğundan ve Mustafa'nın babasının tarihini böyle birden bire bu yüzden kestüğinden bahsetmesi onun Osmanlı yazış tarzına olan aynı şekildeki yabancılığından ileri gelmektedir.

¹⁹ Karabacek'in bu araştırmasının adı şöyledir: *Geschichte Suleimans des Grossen, verfasst und eigenhändig geschrieben von seinem Sohne Mustafa*, Zur orientalischen Altertumskunde, Wien, 1917. Bu yazının tercümesini yapmış olan kıymetli arkadaşım Halit Yavuz'a teşekkür ederim.

rın adını muhtevi olan ibarede bu eserin “tesvid” ve “tahrir”inin Osmanlı hanedanından bir Şehzade Mustafa tarafından yapıldığına dair bir kayıt bulunduğunu işaret etmiştik. Karabacek, mezkûr yazısında bu iki kelimenin mânaları üzerinde durmakta, *tesvid*’in müsvedde, karalama, *tahrir*’in ise, kopye etmek, temize çekmek mânalarına geldiğini söyleyerek, Hammer ve Flugel’in bu kelimeler üzerinde durmadıkları veyahut da onları yanlış tefsir etmiş olduklarını beyan etmektedir. Fakat ona göre, Flugel’in *tesvid*’in yanındaki “*tahrir*”’in sinonim mânada bir fazlalık veya temiz yazının daima müsvedde ile atbaşı gittiği yolundaki noktai nazarında isabet vardır. Ancak, Karabacek ilâve etmektedir ki, “*tahrir*” kelimesini sinonim bir fazlalık saymak imkânsızdır. Zira, karşımızda müsvedde değil, kaligrafi bakımından kusursuz bir eser bulunmaktadır. Bu vaziyet karşısında, bu ibarenin, müstensih’in aynı zamanda müellif olduğunu göstermekte bulunduğunu kabul etmek zarurîdir. Burada halli icap eden bir cihet de, eserin mukaddemesinin sonunda bulunan “*ferdî*” kelimesinin geçtiği şiirin hizasında sayfa kenarında صاحب مؤلف

فردى ايله تخلص ايدر sözlerinin bulunmasıdır. Bu derkenardan “*ferdî*” kelimesinin müellifin mahlâsı olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Bu mahlâsda Kanunî devrine yetişmiş bir şair mevcuttur ve bu da, biraz önce işaret edildiği üzere müstesna güzelliği ve afyona iptilâsı ile tanınan bir şahıstır ve zamanı ahlâk bozukluğunun bir mümessili sayılan bu şairi, *Süleymannâmemizin* müellifi saymak imkânı yoktur²¹. Gerçi bir şairin asıl adını gizliyerek sadece mahlâsını tarihî bir eserde kullanmış bulunması, ilk görülen bir hâdise değildir. Ancak, uzun bir tetkik ve mezkûr şiirin tefsiri, burada geçen “*ferdî*” kelimesinin bir “*tahallûs*” olarak nazarı itibara alınmaması gerektiğini göstermektedir. Binaenaleyh, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, bu nüshanın sonunda bulunan yazarın adını muhtevi ibare dolayısıyla, bu eserin müellif ve müstensih’i olarak bir Osmanlı Şehzadesi Mustafa üzerinde durmaktan başka çaremiz yoktur. Karabacek’e göre, bütün mesele, Hammer ve Flugel tarafından bu nüshanın müs-

²⁰ Ancak bu yazı ile metnin yazısı arasında bariz bir fark vardır ve bu derkenarın çok daha sonra yazıldığı muhakkaktır. Sonradan yapılan bu türlü ilâvelerin eserlerin tanınmasında insanı ne kadar yanlış yollara sevkettiği malûmdur.

²¹ Şair Ferdî hakkında yukarı bak. s. 140, not 16.

tensihi olmaları ihtimali üzerinde durulan Murat III. in oğlu Mustafa ile²² Kanunî Süleyman'ın oğlu Mustafa²³ arasında bir tercih yapmaktan ibaret kalmaktadır. Karabacek'e göre, bu hususta verilecek hüküm ise eserden çıkarılmaktadır: Eserde gerek Süleyman ve oğullarının ve gerekse diğer ileri gelenlerin adları bu eser yazıldığı sırada onların yaşamakta olduklarını gösteren elkab ve temennilerle²⁴ zikredilmektedir. Hattâ denebilir ki, adı bu türlü temennilerle anılan Şehzade Mehmet 8 Şaban 950/6 Kasım 1543 de öldüğü cihetle eserin bu zamandan önce tamamlanmış olması gerektir²⁵. Bu vaziyet karşısında Ferdî'ye atfedilen eserin müellifi olarak Kanunî Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'yı kabul etmek zorundayız²⁶. Böylece,

²² Bak. Hammer, *D. O. T.*, VII, 197.

²³ Bak. Hammer, *D. O. T.*, VI, 38-40, 299, not 20, 21.

²⁴ Eserde “*talebekauhu*, *talebekauhuma* . . .” gibi temenniler çok kullanılmaktadır. Metinde “*talebekahu*, *talebekahuma* . . .” şeklinde yanlış yazılmış olan bu kelimeler (bak. Va, varak, 362b) Karabacek tarafından “hemze” ilâvesile düzeltilmiştir. Bak. aynı eser, s. 8, 9.

²⁵ 949/1542 yılına kadar gelen bu eserin Şehzade Mehmet'in ölüm tarihinden önce tamamlanmış olması düşünülebilir. Ancak ilerde belirtileceği üzere, Karabacek'in üzerinde durduğu nüshanın yazılışının mezkûr tarihten önce ikmal edilmiş olduğunu kabul imkânsızdır. Zira bu nüshada Müfti Çivizade Muhyiddin Efendi'den “*merhum*” sıfatı ile bahsedilmektedir. Onun ölüm tarihi ise 954/1547 dir. Diğer taraftan bu nüshanın sonlarında artık Şehzade Mehmet için “*talebekauhu*” temennisinde bulunulmamaktadır, (bak. Va, varak 362a). Bunun kasden yapılmış olması mümkündür. Bu vaziyete göre, bu nüshanın yazılması, 1547 tarihinden daha sonraki bir zamanda yani Şehzade Mehmet'in ölümünden çok sonra tamamlanmıştır. Mehmet için “*talebekauhu*” denmemesi, bu bakımdan calib-i dikkat olmakla beraber, onun için “*merhum*” sıfatının da kullanılmaması, üzerinde önemle durulması gereken bir meseledir. Karabacek'in aşırı iddiaları hilâfına olarak, bu nüshanın sadece müstensihî kabul ettiğimiz Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa, babasının kendisi hakkındaki menfi düşüncelerinden haberdar olduktan sonra, vaktiyle kendi yerini alan ve o sırada annesinin de aleyhinde entrikalar çevirmekte olduğunu bildiği üvey kardeşi Mehmet için kasden her hangi bir sıfat kullanmamayı tercih etmiş olabilir. Muhtelif nüshalarda hattatlar tarafından yapılmış olması mümkün ilâve ve çıkarmalar için aşağı bak. s. 161.

²⁶ Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa 921 yani 15 Şubat (bu tarih Karabacek, tarafından yanlış olarak 25 Şubat olarak kaydedilmiştir. Bak. *Aynı eser* S. 10 vd.) 1515-4 Şubat 1516 arasında doğmuştur. 936/1530 yılında sünnet edilmiş, 1533 yılında da Saruhan (Manisa) sancak beyliğine tayin edilmiştir. Orada sekiz yıl kaldıktan sonra Amasya'ya nakledilmiş, Saruhana ise küçük kardeşi Mehmet gönderilmiştir. Mehmet'in 1543 yılında ölmesi üzerine Saruhana Şehzade Selim'in tayin edilmesi, Kanunî'nin fevkalâde evsafi dolayısıyla halk ve asker arasında sevilen

eserin müellifi ve üzerinde durulan nüshanın müstensihisi olarak bu Şehzade Mustafa kabul edilince, eserin bazı yerleri derhal aydınlanmakta ve mâna kazanmaktadır: Filhakika, Şehzade Mustafa, 946/1539 da yapılan Şehzade Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğününe davet edilmemişti ve hediyeler göndermekle iktifaya, Karabacek'in iddiasına göre, mecbur kalmıştı²⁷. 949/1542 yılında yapılan değişiklikler sırasında ise, Mustafa üzerinde hiç durulmamıştı. Bu tarihte Saruhan sancağının Şehzade Mehmet'e verilerek²⁸ Mustafa'nın Amasya'da terkedilmesi, onun için acı bir darbe olmuş ve eserini de, bu sene bu yüzden birdenbire kesmiştir.

Karabacek'in bütün bu iddialarının tamamıyla indî olduğu görülecektir. Kanunî Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'nın mezkûr *Süleymannâme*'nin müellifi olduğu hususu, peşinen kabul edilmiş ve bu peşin hükmü ispat yolunda zoraki ve keyfî gayretlerde bulunulmuştur. Sözlerini ancak, Mustafa'nın, Viyana'da bulunan tam nüshanın müstensihisi olması halinde kabul etmek mümkündür. Her müstensihin, herhangi bir istinsahının hitamında, yorgunluktan mütevellit bir halsizlikten bahsetmesi varid bulunduğu cihetle, bu nüshanın müstensihisi olan Şehzade Mustafa'nın bu mânadaki sözlerinden onun bambaşka mânalar çıkararak Mustafa'nın, babasının kendisi hakkındaki menfi düşüncelerini öğrenmesi üzerine,

ve taht varisi sayılan oğlu Mustafa'ya olan teveccühünün azaldığını gösteriyordu. Filhakika Kanunî, Mustafa'nın anasının gözden düşmesi ile Valide Sultan olan ve oğlu Selim'i tahta geçirmek isteyen Hürrem Sultan'ın da teşviki ile, oğlu Mustafa'yı zamanından önce tahta geçmek istemekle itham ederek öldürülmesine karar vermiş ve bu kararı 26 Şevval 960/5 Ekim 1553 yılında Konya Ereğlisinde Aktepe ۴۰۵۱ denen yerde dilsiz cellâtlar vasıtasıyla yerine getirilmiştir. Bak. Karabacek, *ayni eser*, s. 10 vd. Muasır Osmanlı müverrihleri bu hususta fazla malûmat vermekten kaçınmışlardır. Sivasî, "...bazı umur iktizası ile..." sözleri ile iktifa ettiği halde (bak. *Süleymannâme*, varak 146b, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine kısmı Nu. 1340), Celâlzade Mustafa, Kanunî'nin, çok mühim bir sebebi olmasa oğlunu bu şekilde öldürmeyeceği noktasından hareket ederek, o zaman sebebi bir türlü anlaşılamayan bu hadisenin zahiren zulme razı olmayan şehzadenin, adamlarının reayaya zulüm yapmalarına imkân vermiş olmasından ileri gelmiş bulunduğu daha sonra anlaşılabilir olduğunu ifade etmektedir ki bu hususu biz pek varid görmüyoruz. Bak. *Tabakat*..., varak 346 vd. Ayasofya Ktb. nüshası, 3296.

²⁷ Bak. Va, varak 316 vd. Burada Mustafa'nın hediyelerinden bahsedilmekle beraber, hediyeler göndermiye mecbur kaldığı hususunda ufak bir ima olsun yoktur.

²⁸ Bak. Va, 362a.

böyle bir dil kullanmış olduğunu beyan etmesi, bu konuda hakikat-tan nekadar uzakta bulunduğunun bariz bir delilidir.

Bu konu üzerinde çalışmaya başladığımız sırada, böylece karşımızda Kanunî devrinin ilk yarısı tarihinden bahseden ve ilim âlemince dört yazma nüshasının mevcut olduğu bilinen ²⁹ bir kaynak ve bu kaynağın, biri Ferdî, diğeri Şehzade Mustafa olmak üzere, müellifi olarak kabul edilen, iki de isim bulunmakta idi.

Maksadımız bu eserin, devrin muasır diğer kaynakları arasındaki yerini göstermek, müellifinin münakaşalı, daha doğru bir ifade ile tamamiyle meçhul ve karanlık şahsiyetini aydınlatmaya çalışmaktır. Çalışmalarımıza başladığımız ve bu eserin mevcudiyeti bilinen dört yazma nüshasından hiç birisinin de Ankara'ya getirilmesinin mümkün olmadığı bir sırada, tarafımızdan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunan ve müverrih Âli'ye atfedilen, daha sonra da Âli'nin "*Menakıb-ı Hünerveran*" adlı eserini neşretmiş olan İbn ul-Emin Mahmud Kemal İnal tarafından, vaziyet güya düzeltilerek, Kemal Paşa-zade'nin *Mohaçnâmesi* ³⁰ olduğu iddia edilen Kanunî devrinin ilk yirmi yıllık vekayii üzerinde duran yazmanın, Ferdî'ye atfedilen eserin diğer bir nüshası olduğu tesbit edilmiş ³¹ ve böylece çalışmalarımız hızlanmıştı. Evvelâ, Ferdî adı ile bir tarihçinin yaşayıp yaşamadığını ³² veya mezkûr şiirde bu kelimenin lügât mânası

²⁹ Ord. Prof. Dr. F. Babinger, meşhur eserinde Ferdî için ayrı bir yer ayırmış ve ona atfedilen eserin dört yazma nüshasının mevcut olduğuna işaret ederek, bunlardan ikisinin 998 ve 999 Nu. larda kayıtlı olarak Viyana Nat. Bibl. inde, birinin 103 Nu. ile Torino Bibl. Naz. inde, bir diğerinin de 3317 Nu. ile İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bak. *G. O. W.*, 83. Tarafımızdan bulunan iki yeni nüsha ile Ferdî'ye atfedilen eserin nüshaları, bu gün için altıya çıkmış bulunmaktadır.

³⁰ Kemal Paşa-zade'nin *Mohaçname* adı ile bir eserinin bulunmadığını, onun *Mohaçname*'si olduğu söylenen eserin, "*Tevarih-i Al-i Osman*" adlı eserinin Kanunî devrini teşkil eden onuncu defterinin Mohaç zaferini anlatan kısmının ayrıca yazılmasından meydana getirilmiş olduğunu işaret etmiştik.

³¹ Yazmanın iç gömleğinde bulunan ve sonradan ilâve edilmiş olduğu aşikâr olan yanlış kayıtların ve bu konuda ileri sürülen yeni bir takım yanlış iddiaların mevcudiyetine rağmen, Ferdî'ye atfedilen eserin yeni bir nüshası olduğunu tesbit ettiğimiz bu yazma, yaptığımız bir tebliğ ile ilim âlemine tanıtılmıştır. Bak. Hüseyin G. Yurdaydın, *Ferdî'nin Süleymannâme'sinin yeni bir nüshası*, D. T. C. Fakültesi Dergisi, C. VIII, sayı 1-2, ss. 201-223, Mart-Haziran 1950.

³² Burada hemen işareti gereken calibi dikkat bir husus, Bursalı M. Tahir'in *Osmanlı müellifleri* adlı meşhur eserinde "Ferdî" adında bir tarihçiye yer ayırmamış

ile kullanılıp kullanılmadığını tesbit etmek, daha sonra Kanunî'nin bedbaht oğlu Şehzade Mustafa'nın, bu eserin müellifi olup olmadığı hususunu araştırmak icap ediyordu. Eserde "Limüellifihi" başlığı altında bir çok şiirin bulunması, eserin müellifi sayılan Ferdî'nin, aynı zamanda, kuvvetli bir şair olduğu hususunda şüphe bırakmıyordu. Bu sebeple onun hakkında bilgi bulabileceğimizi ümit ederek işe şuarı tezkirelerini taramakla başladık³³. Bu çalışmalarımız sırasında gerek Thury ve gerekse Karabacek tarafından adı anılan şahıstan başka bir "Ferdî" ile karşılaşmadık. Ancak, Karabacek'in de işaret ettiği gibi, bu şahıs, böyle bir eserin müellifi olabilecek vasıfları haiz değildir. Diğer taraftan daha önce de işaret ettiğimiz gibi, onun hakkında bilgi veren kaynaklarımızda, böyle bir eseri bulun-

olmasıdır. Ferdî'ye atfedilen eserin, bir nüshası da Ayasofya Kütüphanesinde bulunduğu göre, onun, eserini yazarken Kütüphaneleri taramadığı iddia edilebilir. Bu nüshanın iç kapağında çok daha sonra yazıldığı anlaşılan "Zafername-i Hüsv" kaydının bulunması da böyle bir susuşa amil olabilirse de, Hüsv bahsinde de, bu nüshadan bahsetmeyişi, yukarıdaki iddiamızı teyid etmektedir. Ancak burada üzerinde önemle durulması icap eden bir husus, bu gün elimizde Ferdî adlı bir şahıs tarafından 944/1537 yılında kaleme alınmış "Mardin Mülük-ı Artukiyye Tarihi" adlı bir eserin mevcut olduğudur. Merhum Ali Emirî tarafından 1331 yılında, daha sonra da 1939 yılında yeni harflerle bastırılmış olan bu eserin, tomar halinde bir yazması, İstanbul'da Arkeolojî Müzesi Kütüphanesinde 1329 Nu. ile kayıtlı olarak bulunmaktadır. Tomarın sonunda bulunan manzum kısmında eserin "musannif" ve "kâtip"i olarak Ferdî isimli bir şahıs gösterilmektedir.

“... ”

Hak taalâ ona hoş rahmet kıla
Vire nimetler ve biminnet kıla
Hem musannif Ferdî Kâtip ruhiçün
Okuyalar fatiha lillâh içün
Hem dokuzyüz kırk dördünde tarih
Bağlamış musannif anı pür fasih
“... ”

Görülüyor ki kaynaklarımızda bir sarahat olmamasına rağmen, Kanunî devrinde yaşamış Ferdî isimli bir şahıs mevzubahistir. Mezkûr *Süleymannâme*'nin müellifi kabul ettiğimiz Bostan'ın böyle bir mahlâsı kullanıp kullanmadığı meselesinin varid olabileceği düşünülebilirse de, biz, şimdiye kadar Ferdî isimli bir şahsa atfedilmiş olan *Süleymannâme*'mizle, bu şahıs arasında bir münasebet kuramıyoruz. Zira bu hususta hiç bir delilimiz bulunmadığı gibi, her iki eserin dilleri arasında da bir benzerlik yoktur. Diğer taraftan *Süleymannâme*'mizin "Bostan" adı ile meşhur bir şahıs tarafından telif edilmiş olduğu hususunda şüphe edilmemesi gerektiğini gösteren delillere malik bulunmaktayız. Aşağı bak. s. 150, not 42.

³³ Yukarı bak.s. 140, not 16.

duğuna dair hiçbir kayıt yoktur ³⁴. Bu vaziyet karşısında, “*ferdî*” kelimesinin lügât mânâsile kullanılarak, eserin telifinin, doğrudan doğruya Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa tarafından yapıp yapılmadığı veya aynı zamanda kuvvetli bir şair olan ve şiirlerinde “*Muhlisî*” mahlâsını kullandığını bildiğimiz Şehzade Mustafa'nın, böyle bir mahlâsı dahi kullanıp kullanmadığı hususlarını araştırmak gerekiyordu.

Bir taraftan Karabacek'in iddiaları, diğer taraftan Ferdî adlı bir müverrih hakkında kaynaklarımızda hiçbir malûmatın bulunmayışı ³⁵, bütün ümidimizi bu eserin mevcudiyetini bildiğimiz ve çalışmalarımıza başlarken, yeni bir nüshasını daha tesbit ettiğimiz nüshalarının incelenmesine bağlamıştı.

Babinger'in dört yazma nüshasının mevcut olduğunu söylediği ve bunların yerlerini bildirdiği ³⁶ Ferdî'nin eserinin, Torino'da bulunan nüshasının ³⁷ bir mikrofilminin gönderilmesinin temini için, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığınca Torino Üniversitesi Rektörlüğüne hitaben yazılan yazıya, mezkûr nüshanın, İkinci Dünya Harbi esnasında bir hava akını neticesinde kısmen yanmış olduğu bildirilmişti. Diğer iki nüshanın bulunduğu Viyana'dan ise ³⁸ henüz bir cevap alınmamıştı. İşte bu sırada, hem Kanunî devrinin diğer kaynakları hakkında bilgi edinmek, hem de Ayasofya'da bulunan nüsha (İA) üzerinde incelemelerde bulunarak şimdilik hiç olmazsa, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmakta olup, Ferdî'ye atfedilen eserin yeni bir nüshası olduğunu tesbit ettiğimiz nüsha (T) ile onu karşılaştırmak ve böylece mahiyetleri hakkında bir fikir sahibi olmak arzu ve gayesiyle, İstanbul Kütüphanelerinde bulunan ve ilgilendiğimiz devirle ilgili yazma eserleri gözden geçirdik. Tarihimizin kaynaklarını ve diğer eserleri bağrında toplamakta olan İstanbul Kütüphanelerinde yaptığımız bu araştırmalar sırasında,

³⁴ Bak. aynı yer.

³⁵ Bu husus için bak. s. 145, not 32.

³⁶ Babinger, *G. O. W.*, s. 83.

³⁷ Bu nüsha (İT), (3 v-72r) varaktan ibaret olup, İtalya'da Torino (Turin) Bibl. Naz. inde 103 Nu. da kayıtlı bulunmaktadır.

³⁸ Viyana Nat. Bibl. de 998 Nu. da kayıtlı bulunan nüsha (Va), Kanunî'nin cülûsundan 949/1542 yılına kadar gelmekte olup Ferdî'ye atfedilen eserin en fazla vekayii ihtiva eden nüshasıdır. 999 Nu. da kayıtlı olan diğeri (Vb) ise, daha eksik olup ancak 936/1529 yılına kadar gelmektedir.

bir taraftan ilgilendiğimiz devre ait şimdiye kadar sadece isimleri bilinen bazı orijinal kaynakları bulmak³⁹, yanlış bilinen bazılarının mahiyetleri hakkında sahih bilgiler elde etmek ve böylece şimdiye kadar yanlışlığının farkına varılmamış olan bazı hususları düzeltmek⁴⁰ ve nihayet Ferdî mahlâslı bir şahsın telifi olarak bilinegelen *Süleymannâme*'nin yeni bir nüshasının mevcudiyetini daha tesbit etmek suretile, bu eserin, mahiyetini ve müellifinin kim olduğu hususunu, kat'i bir şekilde izah etmek mümkün olmuştur.

Bu son nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin Revan kısmında bulunmaktadır. Kütüphane defterinde 1283 Nu. da "*Süleymaniye*" adı ile kayıtlı olan bu nüshanın sonunda, bu eserin müellifinin "Bostan" mahlâslı bir şahıs olduğu sarih bir şekilde ifade edilmiştir. Defterde ise müellif "Bostan Çelebi" olarak gösterilmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin Revan kısmında, Bostan Çelebi'nin, Kanunî'nin cülûsundan itibaren üç yıllık veka-

³⁹ Konumuzla ilgili olarak bu çalışmaların esnasında bulmuş olduğumuz en önemli eser, Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*'sidir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin Revan kısmında 1286, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde 379 Nu. da kayıtlı bulunan ve Kanunî devri tarihi üzerinde duran iki anonim yazma eserin, Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*'sinin birbirini tamamlayan iki nüshası olduğu tarafımızdan tesbit edilmiş ve bu gün için "Unicum" vaziyetinde olan bu nüshalar hakkında yakın bir gelecekte neşrini umduğumuz bir tebliğ hazırlanmıştır.

⁴⁰ Bu düzeltmelere misal olmak üzere adları Ord. Prof. Dr. F.Babinger tarafından müellifi bilinmeyen eserler meyanında zikredilen şu yazmaları gösterebiliriz: Süleymaniye kütüphanesinin Esad Efendi kısmında 2422 Nu. da kayıtlı olup Babinger'in "*Menakıb-ı Sultan Süleyman Han*" adı ile zikrettiği manzum yazma eser, Eyyubî'nin telifidir. Bu yazma hakkında bir de araştırma yapılmıştır. Bak. Anhegger, *Eyyubî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman*'ı, İ. Ü. Tarih Dergisi, C. I, sayı 1, s. (119-139). Aya-sofya Kütüphanesinde 3202 Nu. da kayıtlı "*Risale-i Guzaf*" adlı eser, Kanunî devrine ait bir kaynak olmayıp, "ehl-i guzata müteallik ahkâmı" havi bir risaledir. Süleymaniye kütüphanesinin Esad Efendi kısmında 2151 Nu. da kayıtlı ve Babinger de adı "*Tarih-i Sultan Süleyman Han*" şeklinde yazılı olan (bak. G. O. W., S. 75) yazma eser, baş tarafı eksik olup, 1003/1594-1053/1643 yılları vekayiini muhtevidir ve Topçular ve Cebeciler Kâtibi Abdulkadir'in telifidir (bak. varak, 97b). Selim Ağa Kütüphanesinin Kemankeş kısmında "*Tarih-i Sultan Süleyman Han*" adı ile 348 Nu. da kayıtlı olan yazma ise, Kemal Paşa-zade'nin "*Tevarih-i Al-i Osman*"nın Kanunî devrinin muhtevi onuncu defterinin yalnız 927/1521 Belgrad fethini anlatan kısmının ayrıca yazılmasından meydana getirilmiştir. "*Tarih-i Sultan Süleyman*" adı ile Nuruosmaniye Kütüphanesinde 3134 ve 3135 Nu. lı yazmalardan 3134 Nu. lı olanı, Hasan Beyzade'nin telifidir ve 926/1520-1032/1622 yılları vekayiini ihtiva etmektedir. Kanunî devri vekayii, bu eserin ancak varak 35 b'sine kadar olan kısmını

yiini ihtiva eden bir eserin bulunduğu bilinmektedir ⁴¹. Bu bilgilere istinaden, biz de, bu eseri gözden geçirmiştik. Bu inceleme sırasında gördük ki, 926/1520 tarihinde Kanunî Süleyman'ın cülûsundan itibaren, 929/1523 Rodos fethinin sonuna kadar üç yıllık vekayi üzerinde duran bu eserin, Bostan mahlâslı bir şahıs tarafından telif edilmiş olduğu hiçbir şüpheye mahal kalmıyacak şekilde kat'idir. Zira eserin sona erdiği verek 42 a'da müellifin mahlâsını muhtevi olan ibare aynen şöyledir:

işgal etmektedir ve bu kısım, bu konuda Solakzade'ye yegâne kaynak olmuştur. 3135 Nu. da kayıtlı olan diğeri ise, Feridun'un meşhur *Münşeat al-Salatin*'inin yazma bir nüshasından ibarettir. Babinger'in adını "*Sultan Süleyman Han zamanının havadis defteri*" şeklinde kaydettiği ve bir nüshanın Nuruosmaniye'de 2259 Nu. da kayıtlı bulunduğunu söylediği yazma ise, "*Ahlâk-ı Alâî*" adlı felsefî bir eserdir. Ancak burada şu hususun belirtilmesi yerinde olur: Bu ifadede Nuruosmaniye adının Esad Efendi yerine sehven yazıldığı tahmin edilebilir. Zira Süleymaniye Kütüphanesinin Esad Efendi kısmında 2259 Nu. da eserin ilk başlığına bakılarak Kanunî devrine ait havadis defteri olduğu sanılabilecek olan bir yazma bulunmaktadır. İlk başlıkta geçen "Defter-i havadis . . ." sözlerine bakılarak bu eserin Kanunî devrine ait bir havadis defteri zannedildiği aşıkârdır. Halbuki bu eser, meşhur *Selânikî Tarihi*'nin yazma bir nüshasından başka bir şey değildir. Babinger'in aynı eseri ayrı yerlerde başka başka eserlermiş gibi zikrettiği de görülmektedir. Bu hususa bir misal olmak üzere, Ayasofya Kütüphanesinde 3392 Nu. daki kayıtlı eserin, Salih b. Celâl'in *Süleymannâme*'sinden bir parça olması ihtimali üzerinde durduğu halde (bak. G. O. W., S. 100 vd.), aynı eseri, "*Kenz ül-Cevahir ül-Seniyye fi fütuhât il-Süleymaniyye*" adı ile bu devre ait müellifi bilinmeyen eserler meyanında zikretmesi söylenebilir. Bak., G. O. W., S. 74. Burada düzeltilmesi gereken bir husus da, Babinger'in Haletî mahlâslı Azmizade Mustafa adında bir şahsın telifi olarak gösterdiği Süleymaniye Kütüphanesinin Esad Efendi kısmında 2284 Nu. da kayıtlı yazmanın, İstanbul Kütüphanelerinin hemen hepsinde yazma nüshaları bulunan Karaçelebizade Abdülâziz'in *Süleymannâme*'sinin başka bir nüshası olduğudur. Bu eserin 1243 de basılmış bulunduğu malûmdur. Mezkûr yazmanın sonunda adı görülen Azmizade Mustafa, Karaçelebizade'nin *Süleymannâme*'sinin bu nüshasının sonunda, eser hakkında "*Takriz*"i bulunan bir kaç şahıstan birisinin adıdır. Görülüyor ki Babinger'in eserinin hususiyle ilgilendiğimiz devre ait olan kısımlarının, hemen ekseriyetinin düzeltilmesi gerekmektedir. Onun hatalarının ise İstanbul Kütüphanelerinin gayet geniş bir lâkaydı ile hazırlanmış olan kataloglarına bağlı kalmasından ileri gelmiş olduğu şüphesizdir.

⁴¹ Bak. Ludwig Forrer, *Handschriften Osmanischer Historicker in Istanbul, Der Islam, C. 26, p. 173-220.*

«بو عقودك ناظمى و بو نقوشك راقى فقير و مستهام عاجز و ناكام مؤلفه
 بلا دروازە سنك خاك راهى مذلت خانه سنك برك كاهى
 عنا بلبالرينك بوستانى ملامت مرغينك هم داستانى
 بو باغ محنت آباد ايچره حيران فقير و زار و مفتم يعنى بستان»

Ferdî'ye atfedilen eserin Ayasofya Kütüphanesinde 3317 Nu. da kayıtlı bulunan 173 varaklık nüshasını incelediğimiz sırada, boş bulunan varak 173 a'nın arka sahifesinde yani varak 173 b'de bir iki ufak farkla yukarıya aldığımız beyitlerin bulunması⁴², hayretimizi mucip olmuş ve ilk önce, "Bostan" adının geçmekte olduğu ve biraz önce işaret edildiği üzere, Revan Kütüphanesinde bulunan nüshanın sonunda yer almış olan bu şiirin, buraya bir tesadüfün neticesi olarak yazılmış olabileceğini düşünmüştük. Fakat Ayasofya Kütüphanesinde bulunan bu nüsha ile, Revanda bulunan Bostan'ın eserini karşılaştırdığımız zaman, bazı farklara rağmen, bu iki eserin birbirlerinin tamamıyla aynı olduklarını hayretle gördük. Böylece mezkûr *Süleymanâme*'nin yeni bir nüshası karşısında bulunuyorduk. Bu nüshanın sonunda müellifin mahlâsının sarih bir şekilde ifade edilmiş bulunması, aynı şiirin, Ayasofya nüshasının sonunda da bulunuşunun bir tesadüften ibaret olmadığını gösteriyordu. Ayasofya nüshasının başında "*ferdî*" kelimesinin geçtiği şiirin de bulunmakta oluşu, burada geçen "*ferdî*" kelimesinin bir tahallüs olmayıp, lügât mânâsiyle kullanıldığını ve böylece "Ferdî" mahlâslı bir şahsa atfedilen eserin, "Bostan" mahlâslı bir başka şahsın telifi bulunduğunu göstermesi icap eder. Ancak bu yeni nüshanın, iç gömleğinde sonradan yazılmış olması şüphesiz bulunan, "*Cülûsnâme-i Sultan Süleyman Han*" gibi bir isim de taşımakta bulunması dolayısıyla, bu eserin, Ferdî tarafından eserinin baş tarafına aynen alınmış olabileceği akla gele-

⁴² Ferdî'ye atfedilen eserin Ayasofya nüshasının sona erdiği varak 172 b'den sonra boş olan varak 173 a'nın arka sahifesinde yani 173 b'de bulunan ve şimdiye kadar hiç kimsenin nazarı dikkatini çekmemiş olup, bu eserin "Bostan" mahlâslı bir başka şahsın telifi bulunduğunu gösteren müellifin mahlâsını muhtevi ibare aynen şöyledir :

اؤلفه	و بو نقوشك راقى و بو عقودك ناظمى
مذلت خانه سنك برك كاهى	بلا دروازە سنك خاك راهى
ملامت مرغينك هم داستانى	عنا بلبالرينك بوستانى
فقير و محتجن دل يعنى بستان	بو باغ محنت آباد ايچره حيران

bilir. Fakat Kanunî devrine muasır “Ferdî” mahlâslı bir müverrih hakkında sarîh bir bilginin bulunmayışı, “ferdî” kelimesinin geçtiği şiiri ihtiva eden Ayasofya nüshasının sonunda da, sadece bir sahife boş bırakıldıktan sonra ⁴³, Bostan’ın telifi olduğunda şüphe bulunmayan nüshanın sonunda bulunan müellifin mahlâsını muhteva ibaresinin bir iki kelime farkı ile aynen yer almış olması, yukarıda işaret edilen farklara rağmen, Ayasofya’da bulunan ve 926/1520’den 942/1536 yılına kadar gelen bu nüshanın da, “Bostan” tarafından telif edilmiş olduğunu ve “Ferdî” adının mezkûr şiirde geçen kelimenin yanlış bir şekilde tefsirinden çıkmış bulunduğunu sarîh bir şekilde göstermektedir. Viyana’da Nat. Bibl.’de 999 Nu. da kayıtlı ikinci nüshanın mukaddeme kısmında “ferdî” kelimesini ihtiva eden şiirin bulunmaması ⁴⁴ yani bu nüshanın, Revan nüshası ile Ayasofya nüshası arasında belli başlı fark olan mukaddeme ayrılığı meselesinde, sonunda eserin telifinin “Bostan” mahlâslı bir şahsa ait olduğu sarahatı bulunan Revan nüshasına benzerlik göstermesi, üzerinde durduğumuz eserin, “Bostan” mahlâslı bir şahsın telifi olduğunu, fakat bu eserin daha sonraları ele alınarak, müteakip vekayi eklenirken, eserin baştan itibaren bir revizyona tabi tutulmuş bulunduğunu sarîh bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum karşısında Ayasofya nüshasının mukaddeme kısmının sonunda bulunan şiirde geçen “ferdî” kelimesini ⁴⁵ lügât mânâsı ile nazarı itibara almaktan başka çare yoktur. Böylece Revanda bulunan nüsha ile, ilk defa birdenbire, üçe çıkmış olan *Süleymannâme*’mize müellif olarak kabul edilen şahısların adedi, gene ikiye inmiş oldu. Ancak bu defa, Ferdî yerine Bostan ikame edilmiş oluyordu. “Ferdî” kelimesinin adı geçen şiirde lügât mânâsında kullanıldığı, eserin hiç değilse 942/1536 yılına kadar olan kısmının Bostan’ın telifi olduğu böylece kabul edilince, aynı eserin Viyana’da bulunan ve 949/1542 yılına kadar gelen nüshasının yazarın adını muhteva ibaresinin “*kad istereha... et-tesvid ve’t-tahirir... ketebehu’l-fakir Mustafa Al-u Osman*” ⁴⁶ şeklinde olmasına isti-

⁴³ Bu nüshada metin varak 172 b’nin ortalarında sona ermekte, 172 b’nin yarısı ile 173a boş bulunmakta, müellifin adını muhteva ibare 173 b’de yer almaktadır. Şu duruma göre müstensihnin bu boş yeri doldurmayı daha sonraya bırakmış olabileceği düşünülebilir.

⁴⁴ Bak. Vb, varak 6a.

⁴⁵ Bak. varak 5a.

⁴⁶ Bak. Va, varak 364a.

naden, bu nüshayı istinsah etmiş olduğu sarıh olan Osmanlı hanedanından Mustafa isimli bir şehzadenin, Karabacek tarafından ileri sürülen -ki ona göre bu, Kanunî'nin oğlu Mustafadır-, aynı zamanda müellif olduğu iddiasını ⁴⁷ halletmek icap ediyordu. Filhakika mezkûr ibarede “*tahrir*” kelimesi ile beraber “*tesvid*” kelimesinin de bulunması, bu nüshanın müstensihine, aynı zamanda müelliflik sıfatını kazandıracak bir mahiyet arz etmektedir. Ancak bu nüshanın baştan sona kadar okunması göstermiştir ki, eserin tamamı kabul edebileceğimiz bu nüsha, gerek muhteviyatı ve olayların sıralanışı ve gerekse üslûp bakımından tam bir birlik arz etmektedir ve Bostan'ın eserinin, maziye karışmış olan daha sonraki vekayii de ilâvesi ile meydana getirilmiş, daha fazla vekayii ihtiva eden başka bir nüshasından ibarettir. Mevcut nüshaların her birisinin ayrı ayrı incelenmeleri de göstermiştir ki, bu devrin muasırı olan Bostan, eserini, âdeta vazifeli bir vak'anüvis gibi yazmaya başlamış⁴⁸, hâdiseler maziye karışıkça ona yeni ilâvelerde bulunmuştur. Mevcut nüshalar, bu hususu gayet açık bir şekilde belirtmektedir. Zira elimizde bulunan dört nüshanın her biri, diğerinden biraz daha fazla vekayii ihtiva etmekte olup, her fazla vekayii ihtiva eden nüshanın da, yazılış veya istinsah ediliş bakımından, bir evvelkinden daha sonraki bir zamanda kaleme alınmış olduğu anlaşılmıştır. Mevcut nüshalarımızda, işaret ettiğimiz yazarın adını muhtevi ibareler dışında, ne müstensih ve ne de istinsah tarihi hakkında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Ancak aynı şahıslar için kullanılan elkab veya temenniler, bütün nüshalarda farklı bir vaziyettir. Bu durum, mevcut nüshaların hiç değilse takribi olarak, hangi tarihler arasında kaleme alınmış olabileceklerini tesbite yaramaktadır. Böylece bu dört nüsha üzerinde yapmış olduğumuz incelemelere istinaden, şimdilik dört defa ele alınmış olduğunu ve her defasında baştan itibaren istinsah edilerek, esere, bir evvelkinin kaldığı yerden, bazan yeni bir fasıl dahi açılmadan ⁴⁹ maziye karışmış olan vekayii ilâve edilmiş bulunduğunu söylerken, bu işin bizzat Bostan tarafından yapılp yapılmadığı hususunda, maalesef kat'i bir şey söyleyecek delillere

⁴⁷ Bak. Karabacek, *ayni eser*, s. 3-31.

⁴⁸ Bu konuda Bostan'ın, her hangi bir makam veya şahıstan, her hangi bir emir alıp almadığı hususunda maalesef bir şey bilmiyoruz.

⁴⁹ Bak. Va, Varak 331a.

sahip değiliz. Mevcut nüshaların müstensihleri bilinmeyenlerin yazıları arasında bariz bir benzerlik bulunmayışı, bu nüshaların aynı zamanda Bostan tarafından istinsah edilmiş olabileceği şeklindeki bir iddiayı da imkânsız kılmaktadır. Ancak eserin ufak tefek farklara rağmen ⁵⁰ bir bütünlük ve uslûp birliği göstermesinden, eserimize yapılan maziye karışmış olan vekayiin ilâvesinin bizzat Bostan tarafından yapılmış olabileceği hususuna şüphesiz nazarı ile bakılabilir. Bu vaziyete göre, elimizde mevcut nüshaların her birisi ayrı ayrı Bostan'ın asıl telifinden istinsah edilmiş olabileceği gibi, birinin diğerinden istinsah edilmiş olması mümkündür veya belki bu nüshaların içinde bizzat Bostan'ın diktesi ile meydana getirilmiş bulunanlar da vardır. Bu konuda kat'i olarak söylenebilecek taraf, her nüshada, zamanın şartlarına uygun olarak bazı ilâveler veya çıkarmalar yapıldığıdır. Bu ilâve veya çıkarmaların, müellif tarafından yapılmış olabileceği varid olduğu gibi, müstensihler tarafından da yapılmış olmaları mümkündür. Aynı şahıs için muhtelif nüshalarda kullanılan muhtelif elkab veya temennilerin, bazen silintili bir vaziyette olması, bunların, müstensihler tarafından yapılmış olabileceği ihtibasını uyandırmaktadır. Esasen Revan nüshasının sonundaki ibarede kullanmış olduğu ifade tarzından, Bostan'ın, Revan nüshasının aynı zamanda müstensihi olduğunu tahmin ediyoruz ⁵¹. Fakat bu takdirde, aynı ibarenin Ayasofya nüshasının sonunda da bulunması dolayısıyla, onun da, B o s t a n'ın hattı ile olması icap edecektir. Ancak her iki nüshanın yazıları arasında bariz bir fark vardır. Bu ibarede hem müellif olma ve hem de bu nüshanın müstensihi bulunma mânâsının mutazammın bulunduğu kabul edilince, Ayasofya nüshasının sonuna, bu nüshanın müstensihi tarafından, müellife ait olan bu ibarenin, aynen yazılmış olabileceği düşünülebilir. Esasen Revan nüshasındaki ibarede bulunan “. . . *fakir u müsteham aciz u nakâm*” sözlerinin Ayasofya nüshasında bulunmaması, bu hususu teyit etmektedir ⁵². Diğer taraftan, işaret edildiği üzere, müstensihler tarafından da bazı ilâveler ve çıkarmalar yapılmış olabileceği ihtimali kabul edilince, Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa tarafından istinsah edilmiş olan Viyana nüshasına, mezkûr şehzade tarafından,

⁵⁰ Bak. Metin, s. 154, not 53.

⁵¹ Bak. İR, 42a. Aynı zamanda yukarı bak. s. 150, not 42.

⁵² Bak. İR, 42a ; İA., 173b. Aynı zamanda yukarı bak. s. 150, not 42.

hususiyile sarayın iç yüzünü bilen, orada cereyan eden hâdiseleri gören bir insan sıfatı ile bazı ilâveler yapılmış olabileceği akla gelebilir. Hususiyile diğer nüshalarda 936/1529 tarihinde şehzadelerin sünnet düğünü anlatılırken, sünnet edilen şehzadelerin adlarının ayrı ayrı yazılmamış bulunması, buna mukabil Mustafa'nın hattı ile olan nüshada bunların ayrı ayrı zikredilmiş bulunması⁵³, esere, bu isimlerin Mustafa tarafından ilâve edilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bize öyle geliyor ki, Bostan'ın eserinin Viyana Nat. Bibl.'inde 998 Nu. da kayıtlı bulunan ve bu nüshada kullanılan ifade tarzından Kanunî'nin oğlu şehzade Mustafa olduğu ve aynı zamandan bu nüshanın yazısından iyi bir hattat bulunduğu anlaşılan Şehzade Mustafa, ihtimal, ya bu türlü birkaç ufak ilâvesi dolayısıyla, veyahut da bir tevazu eseri olarak, karalamak mânâsında, kendisinin aynı zamanda bu eserin "müsevid"i olması ihtimalini düşündüren "...*et-tesvid*..." kelimesini kullanmış olabilir.

Ferdî'ye atfedilen eserin İtalya'da Torino şehrinde (Bibl. Naz., 103) bulunan nüshasının (İT) son günlerde getirtmek imkânını bulduğumuz mikrofilm, bu eserin müellifinin kim olduğu hususunu tamamiyle kat'i bir neticeye bağlamış bulunmaktadır. Ferdî'nin eseri olarak tanınagelmekte olan (bak. Babinger, *G. O. W.*, 83) bu nüshanın sonunda da aynen Revan ve Ayasofya nüshalarının sonunda bulunan müellife ait ve müellifin mahlâsını muhtevi olan şiir yer almış bulunmaktadır⁵⁴. Müellifin "Bostan" mahlâs veya lâkaplı bir şahıs olduğunu gösteren bu şiir, Ayasofya nüshasının sonunda bulunan şiirin kelimesi kelimesine aynıdır. Bu nüshanın mukaddemesinin sonunda, İA, T ve Va nüshalarının mukaddemelerinin

⁵³ 936/1529 yılında şehzadelerin sünnet edilmiş oldukları, Ayasofya nüshasında şu şekilde bildirilmektedir: "...ezhar-ı hadika-i hilâfet u cihandarî ve ağsan-ı اغصان devha-i saltanat u şehriyarî şehzadeleri sünnet-i hitan için izz u huzur u saltanattan ferman-ı vacib ül-iz'an sadır olup..." bak. 118a. Aynı bilgi Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Viyana (Va) nüshalarında ise şu şekildedir: "...ezhar-ı hadika-ı hilâfet u cihandarî ve ağsan-ı اغصان devha-i saltanat u şehriyarî şehzade Sultan Mustafa ve Sultan Mehmet ve Sultan Selim (109a) tale bekauhum için daiye-i sünnet-i hitan olub...". T, 109a; Va, 164b. T ve Va nüshaları aynı olmakla beraber, bu şehzadenin adının başında "Sultan" kelimesinin yer almamış bulunması dikkati çekmektedir. Mezkûr şehzade, kendi hattı ile olan nüshada, kendisi için bu sıfatı kullanmamayı tercih etmiş olabilir.

⁵⁴ Bak., İT, s. 141.

sonunda bulunan “ferdî” kelimesinin geçtiği şiir de yoktur. Bunun yerini, Vb nüshasındaki bir beyitlik müellife ait olmıyan şiir almış bulunmaktadır. Torino nüshası (IT) ile Vb nüshası, mukaddemenin sonunda bu şiiri ihtiva etmek bakımından birleştikleri gibi, eserde adı geçen şahıslar hakkında kullandıkları elkab bakımından da birleşmektedirler. Bu sebeple bu nüshaların kaleme alınışlarının birbirine çok yakın zamanlara rastlamış bulunması büyük bir ihtimal dahilindedir. Zira her iki nüshanın da, yazılış zamanını tespit bakımından (1536-1539) yılları arasında Sadrâzamlık yapmış olan Ayas Paşa için “*merhum*” sıfatını kullanmış olmalarından başka sarîh bir delilimiz yoktur. Ayas Paşa’dan sonra Sadarete gelmiş olan ve bu nüshalarda adları geçen zevat hakkında da herhangi bir elkabın kullanılmasına lüzum görülmemiş bulunması, her ikisi de 936/1529 yılına kadarki vekayii ihtiva etmelerine rağmen, bunların çok daha muahhar nüshalar oldukları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu vaziyet karşısında İA, T, Va nüshalarında mukaddemenin sonunda bulunan “ferdî” kelimesinin geçtiği şiirin, eserden daha sonraları çıkarılmış olacağını düşünmek yerinde olacaktır. Bu husus dahi, gerek bu şiirin ve gerekse bu şiirde geçen “ferdî” kelimesinin, müellifin mahlâsını ortaya koymak maksadı ile yazılmamış olduğunu göstermektedir.

Ferdî’ye atfedilen eser hakkında bulduğumuz yeni nüshaların ve bunlar üzerindeki çalışmalarımızın bizi ulaştırdığı neticeleri böylece belirterek bu eserin, “Bostan” mahlâslı bir başka şahsın telifi olduğunu ortaya koyduktan sonra, şimdi de, en az vekayii ihtiva eden nüshadan başlayarak, mevcut nüshalardan her birinin kaleme alınış zamanlarını tesbit ve böylece her nüshanın mahiyeti ve bir sonraki ile ilgisi hakkında bilgi vermiye çalışacağız.

I. Bostan’ın eserinin muhtelif nüshalarının kaleme alınış zamanlarının tesbiti

Ferdî mahlâslı Kanunî devrine muasır bir şahsın telifi olarak bilinen *Süleymannâme*’mizin en fazla vekayii ihtiva eden ve aynı zamanda bu bakımdan da en muahhar olanı, Viyana’da Nat. Bibl.’de 998 Nu. da kayıtlı bulunan nüshadır ve 949/1542 yılına kadar gelmektedir. Bu eserin en eski nüshası ise, sonunda eserin telifinin sarîh bir şekilde “Bostan”a ait olduğu ifade edilmiş olup, eserin tamamının Bostan’ın telifi olduğunu böylece anlamış bulunduğumuz

Revan nüshasıdır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Revan nüshası, üç yıllık vekayii ihtiva etmektedir. Mukaddeme kısmı müstesna diğer vekayii, Ferdî'ye atfedilen nüshalarla hemen hemen aynı olan bu nüshayı, en eski, hattâ müellifin hattı ile bir nevi müsvedde saymak mümkündür. Bu nüshanın eskiliği, vekayii anlatılışı sırasında adı geçen şahıslar hakkında kullanılan elkab ve temennilerden sarih bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu hususa verilen önem, muhtelif nüshalarda aynı şahıslar için muhtelif elkabın kullanılmış olması, bunların bu şahısların bu nüshalar yazıldığı sıradaki mevkilerine uygun olarak kullanıldığı hususunda şüphe bırakmamakta, böylece birbirinin devamı mahiyetinde olan nüshalar, şimdilik hiç değilse mevcut nüshaların adedi kadar bu eserin ele alınmış olduğu ve yeni vekayii de bu sıralarda eklenmiş bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şöyle ki Kanunî'nin 926/1520 tarihinde cülûsu üzerine isyan etmiş olan Şam Beylerbeyi Canberdî Gazalî⁵⁵ nin tenkiline memur edilen Üçüncü Vezir Ferhad Paşa için, bütün diğer nüshalarımız hiçbir elkab kullanmadıkları veya herhangi bir temennide bulunmadıkları halde, Revan nüshası ondan "...*cenab-ı meali meab Ferhad Paşa...*" şeklinde bahsetmektedir⁵⁶. Ferhad Paşa'nın, hakkında yapılan türlü şikâyetler sebebi ile evvelâ rütbesinin tenzil sureti ile Semendre Sancak Beyliğine tayin edildiği ve nihayet aynı yıl, yani 930/1524 yılı içinde Kanunî'nin emri ile idam edilmiş bulunduğu malûmdur⁵⁷. Şu hale göre, Revan nüshası yazıldığı sırada, Ferhad Paşa sağdır ve kendisinden "*Cenab-ı Meali Meab*" sıfatı ile bahsedilecek bir mevkidedir. Bu nüsha, 926-929 yılları arasındaki vekayii üzerinde durduğuna göre, Bostan'ın eserinin bu ilk kısmının, 929/1523-930/1524 yılları arasında kaleme alınmış olmasına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Diğer taraftan 929/1523 yılında Vezir olduğunu⁵⁸, 942/1536-946/1539 yılları arasında Vezir-i âzamlık yaptığını bildiğimiz ve Canberdî Gazalî hâdi-

⁵⁵ Aslen Slovyalı olan Canberdî Gazalî'nin 1512 yılında Memlûk Devleti hizmetinde yüksek bir vazifesi vardı. Yavuz Selim'e karşı Tomanbay'ın kumandanı iken Suriye'ye gelir gelmez Osmanlılar tarafına geçerek, Selim'e Tomanbay'ın saklandığı yeri göstermiş ve daha sonra da Şam Valiliğine tayin edilmişti. Bak. Hammer, *D. O. T.*, V, 14; Başağaç, *Žnameniti Hrvati, Bosnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, s. 18, Zagreb 1931. Bu bilgileri ve bu konudaki bibliyografyayı lütfetmek nezaketinde bulunan Sayın Prof. M. Tayyib Okıç'e teşekkür ederim.

⁵⁶ Bu sıfat için bak IR, Varak 7b, 11b, 27b.

⁵⁷ Bak. Vb, 98b. .

⁵⁸ Bak. M. Süreyya, *S. O.*, I, 446 vd.

sesi sonunda Anadolu Beylerbeyliğinden Şam Beylerbeyliğine nakledildiği bildirilen Ayas Paşa için bu nüshada kullanılan elkab ve temenni de calibi dikkattir. Bu tayini bildirmek üzere "...ol mahal *Cenab-ı Saadet Meab Ayas Paşa damet mealihiye keramet olunub...*"⁵⁹ ifadesi kullanılmaktadır ki, bir eyaletten bir başka eyalete nakledilen bir Beylerbeyinden, mutadın hilâfına olarak, böyle bir elkab ve temenni ile bahsedilmesi, bu nüsha yazıldığı sırada, Ayas Paşa'nın, vezirlik payesini haiz bulunduğunu göstermektedir. Binaenaleyh, bu nüsha yazıldığı sırada Ayas Paşa vezirdir ve vezir Ferhad Paşa da sağdır ve hattâ henüz tenzil-i rütbe muamelesine dahi duçar olmamıştır. Böylece bu nüshanın, Ayas Paşa'nın ilk defa vezir olduğu 929/1523 tarihi ile, Ferhad Paşa'nın Semendre Sancak Beyliğine tayin edilmiş olduğu 930/1524 tarihi arasında yazılmış bulunduğunu kat'i olarak ifade edebiliriz. Revan nüshasında, bu nüshanın hangi tarihte yazılmış olduğunu gösteren calib-i dikkat bir husus da, Belgrad fethi için yapılan hazırlıklar sırasında, diğer nüshalarda adı birçok defalar geçmekte olan Rumeli Beylerbeyi Ahmet Paşa'nın adının geçmemesidir. Kendisinden sadece "...*Rumeli Beylerbeyisi...*" şeklinde bahsedilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu nüsha, Mısır Valisi iken isyan eden bu "*Hain*" lâkabı ile meşhur Ahmet Paşa'nın, bu suretle devleti meşgul ettiği 930/1524 yılında yazılmıştır ve ihtimal Bostan, devleti o sırada bu derece meşgul eden bir hainin adını yazmamayı tercih etmiştir. Nitekim, diğer nüshalarda görüleceği üzere, onun adı, esere daha sonra ilâve edilmiştir. Revan nüshasının yazılışının, ihtiva ettiği olayların cereyanı tarihine yakınlığını göstermesi bakımından şu kaydın da zikri yerinde olur. Belgrad seferi için zahîre yüklenmek üzere Anadolu'dan sürülecek develerin temini işinin, "*Hızane-i Amire*" defterdarlarına verilmiş olduğu bildirilirken, defterdarların adları zikredilmemiş bulunmakla beraber, yalnız bu nüshada, onlar için "*dame uluvihim دام علوهم*" temennisinde bulunulması, bu nüsha yazıldığı sırada, onların yaşamakta olduklarını göstermesi bakımından calib-i dikkattir⁶⁰. Diğer taraftan 941/1534 yılında nişancılıktan azledildiği bilinen Seydi Bey için kullanılan sıfat ve temenniler de, bu nüshanın, o, bu mevkiye iken ya-

⁵⁹ Bak. IR, 10b.

⁶⁰ Bu temenni için bak. IR, varak 16a.

zılmış olduğunu göstermektedir⁶¹. Bu türlü kayıtların, zamanın şartlarına göre daima değişmekte bulunması, yazmalarımızın yazılış tarihlerini tayin hususunda işimize yaradıkları kadar, yazarın, kendisini, zamanın şartlarına uydurmaktaki meharetini de ortaya koymaktadır. Böyle bir hal, telifin bir şehzade tarafından yapılmış olacağı hususunu da şüphe ile karşılamamız gerektiğini göstermektedir. Diğer nüshalarda bulunmayan Revan nüshasının şu kaydı üzerinde de durulmaya değer: Kanunî'nin cülûsu sırasında Pir Mehmet Paşa'nın Vezir-i âzam olduğu malûmdur⁶². Onun Vezir-i âzamlıktan azli ise, 929/1523 tarihindedir⁶³. Diğer nüshalarımızdan iktidardaki bir Vezir-i âzamdandan ne şekilde bahsedilmekte olduğunu biliyoruz⁶⁴. Yine yazmalarımız gösteriyor ki vezir payesini haiz şahıslar için umumiyetle "*Cenab-ı Meali Meab*" "*Cenab-ı Saadet Meab*" gibi sıfatlar kullanılmaktadır⁶⁵. Revan nüshasının telif ve istinsah edildiği sırada mazûl bulunan sabık Vezir-i âzam Pir Mehmet Paşa'dan "*Cenab-ı Meali Meab*" sıfatı ile bahsedilmektedir ki, mezkûr paşanın, azlinden sonra da eski itibarını muhafaza etmekte bulunması -ki onun bu durumu, 936/1529 yılında yapılan şehzadelerin sünnet düğününe dâvet edilmesile sabittir⁶⁶-930/1524 yılında telif ve istinsah edilmiş olduğunu tahmin ettiğimiz bu nüshada, kendisinden, yukarıda işaret edilen sıfatla bahsedilmiş olmasını tabiî saydırmaktadır. Revan nüshası, Belgrad fethi sırasında "*Vezir-i Sani*" olan Mustafa Paşa'dan da "*Canab-ı Saadet Meab*" sıfatı ile bahsetmektedir. Halbuki diğer nüshalar, kendisinin, sadece o zamanki mevkiinin ifadesiyle iktifa etmişlerdir. Şu halde Revan nüshası, Mustafa Paşa'nın vezirliği sırasında -ki o 935/1528 tarihinde Vezir-i Sani iken ölmüştür⁶⁷- yazılmış olacak ki, kendisi için, bu türlü bir elkabı kullanmak lüzûmu duyulmuştur. Diğer nüshalarımızda⁶⁸ "*merhum*" olarak adı zikredilen Semendre Sancağı Beyi Yahya Paşa oğlu Bey'den ise, Revan nüshasında böyle bir sıfatla bahsedilmeyişi, bu nüshanın 933/1527

⁶¹ Bak. İR, Varak 10a; M. Süreyya, *S. O.*, IV, 792.

⁶² Bak., İA, 19b, 21a.

⁶³ Bak. İA, 61b vd.; Va, varak 79a vd.; Vb, 80a vd.

⁶⁴ Bak. İA, Varak 11b.

⁶⁵ Bak. İR, 11b.

⁶⁶ Bak. T, 110a.

⁶⁷ Bak. İA, 106a.

⁶⁸ Bak. İA, 31a.

yılında öldüğü bilinen⁶⁹ Bali Bey'in sağlığında yazılmış olduğunu sarıh bir şekilde göstermektedir. Şu halde, netice olarak diyebiliriz ki, Revan nüshasının, muhtevi bulunduğu vekayiîin sona erdiği 929/1523 tarihi ile Ferhad Paşa'nın idam edilmiş bulunduğu 930/1524 tarihi arasında yazılmış bulunduğuna şüphesiz nazarı ile bakılabilir. Mezkûr Bali Bey'in, yine *Süleymannâme*'mizin Revan nüshasında daha fazla vekayiî ihtiva eden nüshalarından, 933/1527 yılında ölmüş olduğunu⁷⁰ öğrendiğimize göre, bu nüshaların, tamamlanmak üzere daha sonraki tarihlerde ele alınmış olacaklarını düşünmek yerinde olur. Bununla beraber Revan nüshasının, olayların cereyanına muvazî olarak, peyderpey yazılmış olabileceği de düşünülebilir. Fakat, 929/1523 yılında Rumeli Beylerbeyliğinden vezir olmuş Ayas Paşa'nın adının, ilk defa geçtiği yerden itibaren⁷¹ kendisinden bu nüsha yazılırken, vezir bulunduğunu gösteren elakbla bahsedilmesi Revan nüshasının yazılmasına bu tarihten önce başlanmamış olduğunu sarıh bir şekilde göstermektedir.

Bu gün için, Ayasofya nüshası, Bostan'ın telifi olduğunu ispat etmeye çalıştığımız bu eserin ikinci nüshası durumundadır. Bu vaziyet gösteriyor ki, eserimiz, "*ferdi*" kelimesinin geçtiği şiiri ihtiva eder hale, Ayasofya nüshası ile getirilmiştir. Bu nüshada eserimizin yalnız

⁶⁹ M. Süreyya tarafından 932/1526 yılında öldüğü ifade edilen (bak. S. O., II, 4) ve başkaları tarafından da 938/1541 yıllarında yaşadığı bildirilen Bali Bey'in (bak. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 484, Not 3; Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Kanunî'nin Bali Beye gönderdiği hatt-ı hümayun*, D. T. C. Fak. Dergisi, c. VIII, sayı 1-2) *Süleymannâme*'mizde 933/1527 yılında öldüğünden bahsedilmektedir. Öyle görünüyorki bu zevat, 938/1541 yıllarında Beylerbeylik mevkiinde bulunduğunu bildiğimiz Bali Paşa ile (bak. Va, varak 360a) ile Yahya Paşa oğlu Bali Bey'in aynı şahıs olduğu iddiasındadırlar. Bali Bey'in ölüm tarihi için bak., Vb, 133a vd.

⁷⁰ Yukarı bak. not 69.

⁷¹ Burada Ayas Paşa'nın "*Vezir-i Salis*" olduğu ifade edilmektedir. Halbuki Kanunî'nin, tahta geçmez, lalası Kasım Paşa'yı "*Vezir-i Rabi*" tayin etmesiyle ilk defa "*Dördüncü Vezirlik*" makamı ihdas edilmiş ve bu devrin muasırı olan Matrakçı Nasuh'un ifadesi ile Padişahın "...*erkân-ı erbaası*..." tamamlanmıştır. Bak. *Süleymannâme*, varak 36a, b. Böylece gerek D'Ohsson'un, bu makamın çok daha sonraki zamanlarda tesis edilmiş olduğu yolundaki iddiası ve gerekse Hammer'in bu konudaki biraz mütereddit ifadesi (bak. D. O. T., V, 276, not 14), muasır bir kaynakla kat'i olarak düzeltilmiş bulunmaktadır. Ancak Ayas Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliğinden Vezir-i Salis olduğunun ifade edilmesi düşündürücüdür. Beylerbeyliğinden doğrudan doğruya üçüncü vezirlik makamına tayin yapıp yapılmadığı hususunda maalesef fazla bir şey bilmiyoruz.

dibace kısmı değiştirilmekle kalmamış, Revan nüshasına nazaran hemen bütün başlıklar yeni baştan tanzim edilmiş⁷², ifadeler az çok başka bir şekle bürünmüş ve nihayet esere bazı ilâvelerde bulunulmuştur⁷³. Fakat bütün bunlar, Bostan'ın telifi olduğunda şüphe bulunmayan üç yıllık vekayii muhtevi eserle Ayasofya nüshasının başka başka telifler oldukları hususunda en ufak bir şüpheyi dahi celbetmekten uzaktırlar. Esasen, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Revan nüshasından bir hayli farklı bir halde karşımızda bulunan Ayasofya nüshasının sonunda da, eserin telifinin, Bostan'a ait olduğu ifade edilmiş bulunmaktadır⁷⁴. Binaenaleyh Bostan, bu gün, en fazla vekayii ihtiva eden nüshaya istinaden söylediğimiz Kanunî'nin cülûsundan itibaren yirmi iki yıllık vekayii ihtiva etmekte olan eserini, bu yirmi iki yıllık vekayi maziye karıştıktan sonra yazmamış, eserini telife, 929-930 yılları arasında, Kanunî'nin cülûsundan o zamana kadarki tarihini yazmakla başlamış ve bundan sonra da, hâdiselerin mazi olmasını bekliyerek, muhtelif defalar eserini ele almak suretile, her defasında ona yeni ilâvelerde bulunmuştur. Biraz daha fazla vekayii ihtiva eden bir nüshanın, ondan biraz daha az vekayii ihtiva eden nüshanın kaldığı yerden, bazen yeni bir başlığa dahi lüzum görmeden, yarım kalmış olan bahsi tamamlar mahiyette devam etmekte bulunması, esere muhtelif zamanlarda yapılan bu ilâvelerin bizzat Bostan tarafından yapılmış olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Biz şimdilik, elimizde bulunan altı nüshadan ancak Revan nüshasının, aynı zamanda Bostan'ın hattı ile olabileceği ihtimali üzerinde duruyoruz. Bizi böyle bir düşünceye sevkeden, Revan nüshasında yazarın adını muhtevi olan ibarenin baş tarafında "...bu 'ukudun nazımı ve bu nukuşun rakımı..." sözlerinin bulunmasıdır. Biz bu sözlerden, hususile "...bu nukuşun rakımı..." sözlerinden, eserin müellifi olan Bostan'ın, aynı zamanda, bu nüshanın müs-

⁷² Bu hususa bir misal olmak üzere, meselâ Revan nüshasında, ilk Macaristan seferini bildiren başlık, "*Güftar der teveccüh hazret-i Padişah-ı nahzat menus begaza-i Ungurus*" şeklinde olduğu halde (bak. varak 10b), Ayasofya nüshasında, aynı bahsin başlığı şöyledir: "*Hazret-i Padişah-ı cihad menkabet def'a-i ulâda Ungurus-ı melâin gazasının viche-i himmet kıldığın beyan eder*" (varak 12a).

⁷³ Ayasofya nüshasının "*Vebadu*"ya kadar olan ve varak 1b-3a arasını işgal eden mukaddeme kısmı Revan nüshasında yoktur. Öyle anlaşılıyor ki bu kısım esere daha sonra ilâve edilmiştir.

⁷⁴ Bak. İA, 173b.

tensihî olduğu mânasını çıkarıyoruz. Ancak bu takdirde, aynı sözlerin, Ayasofya nüshası sonundaki ibarede de aynen yer almış bulunması hasebile, onun dahi Bostan'ın hattı ile olabileceğini düşünmek gerekmektedir. Bu maksatla bu nüshaların yazıları arasında yaptığımız bir karşılaştırma, bu iki nüshanın yazıları arasında bariz bir benzerlik bulunmadığını göstermiştir. Bu vaziyet karşısında, Ayasofya nüshasının müstensihî tarafından, müellife ait olan bu yazarın adını muhtevi ibarenin, aynen yazılmış olabileceğini düşünmekten başka çaremiz yoktur. Ancak, Ayasofya nüshasının ne zaman kaleme alınmış olduğunu hiçbir şüpheye mahal kalmıyacak bir şekilde tesbit imkânı vardır. Eserimizin muhtelif nüshalarında muayyen şahıslar hakkında, bu şahısların daha önceki hayatlarından bahsedilirken, muayyen elkab kullanılmış bulunduğunu işaret etmiştik. Bir şahıs hakkında muayyen bir mevkide bulunanlar için kullanılması mutad olan bazı elkabın, o şahıs, henüz böyle bir elkab ile bahsedilebilecek bir mevkide değilken kullanılması, onun, bu nüsha yazıldığı sırada böyle bir mevkide bulunduğunu göstermektedir. Yalnız, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, nüshaların ne zaman yazıldığını gösteren bu aynı şahıs için muhtelif nüshalarda, muhtelif şekilde kullanılan bu muhtelif elkabın müstensihler tarafından ne dereceye kadar muhafaza edildiği veya değiştirildiği hususunda kat'i birşey söylemek mümkün değildir. Eserimizin bizzat müellif tarafından muhtelif zamanlarda ele alındığını ve yeni ilâvelerin bizzat müellif tarafından yapılmış olabileceğini kuvvetle tahmin ettiğimize göre, bu elkabın da, Bostan'ın müsveddelerinde bulunması icap eder. Onun hattı ile olduğunu kabul ettiğimiz Revan nüshasında bu türlü elkabın, eserde adı zikredilen şahısların bu nüshanın yazıldığı sıradaki mevkilerine uygun olarak kullanılmasına dikkat edilmiş bulunulması, bu hususu teyit etmektedir. Bununla beraber, hususile Ayasofya nüshasında bu elkabın silintili bir vaziyette bulunması⁷⁵, bu nüshaya esas olan nüsha veya müsveddede, bu elkabın, daha başka türlü olduğu ve bunların müstensih tarafından zamanın şartlarına uygun olarak değiştirildiği intibamı uyandırmaktadır. Bu takdirde, bu nüshaya esas olan müsveddenin daha önce kaleme alınmış olması tabiidir.

Şimdi Ayasofya nüshasının kaleme alınış zamanını tesbit etmeğe çalışacağız. Bu nüshada, Revan nüshasının kendisinden vezirlik paye-

⁷⁵ Bak. İA, 36b, 37a.

sini haiz bir kimse olarak bahsettiği Ayas Paşa hakkında farklı bir dil kullanılmaktadır: “. . . ol vakt Anadolu beylerbeyisi *Cenab-ı Sadaret Meab* Ayas Paşa hazretleri ki şimdiki halde sahib kıran-ı gerdun iktidar hazret-i hüdevendigâr aazzallâhu ensarehunun yemin-i devleti ve mutemen-i hazreti olub tebdîr-i dilpeziri rast-ı mutabık-ı rakam-ı takdirdür. Umur-ı mülk ü millet ve mesalih-i din ü devlette kemal-i istikameti şiar ve hüsn-i sadakati dinar idünüb eda-i feraizden sonra, evkat-ı şerifin bi't-temam hazret-i padişah-ı islâm ve mesalih-i müslimin için sarf edüb, zulâm-ı zulm saha-i cihandan ref olub gidüb alem-i alemiyanun riyaz-ı ahvali har-ı taaruz u fitneden hali olmuştur. Ol vilâyetin eyaleti dahi müşarünüleyh paşa hazretlerine keramet olunup diyar-ı Şam halkı dahi zıll-ı adalet-i padişahide müreffeh u asude hal oldular. . .” denmektedir ⁷⁶.

Ayas Paşa için bir taraftan “*Cenab-ı Sadaret Meab*” sıfatının kullanılması, diğer taraftan “*şimdiki halde*” tasrihi ile, onun, Pâdişahın “*yemin-i devleti*” oluşundan ve icraat ve hüsnü istikametinden bahsedilmesi -ki bu izahat diğer nüshalarımızın hiç birisinde yoktur- Ayasofya nüshasının, Ayas Paşa'nın sadaretine rastlayan 942/1536-946/1539 yılları arasında yazılmış bulunduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır. Diğer taraftan bu nüshanın ihtiva ettiği vekayiin 942/1536 yılına kadar gelmekte bulunması da, bu bakımdan cidden, calibi dikkattir. Anlaşıyor ki 942/1536 yılına kadar gelen bu nüsha, bu tarihten sonra kaleme alınmıştır. Böylece halihazır zamanın değil, o sırada mazi olmuş olan hâdiselerin kaleme alındığı görülmektedir. Gerek Tarih Kurumu ve gerekse Viyana'da bulunan tam nüshada Ayas Paşa'dan hiçbir sıfat kullanılmadan ve herhangi bir temennide bulunulmadan bahsedilmesi, ilerde işaret edileceği üzere, bu nüshalar yazıldığı sırada, Ayas Paşa için bu türlü elkabı kullanmak mecburiyeti bulunmamasından ileri gelmektedir. Ancak, daha sonra yazılmış bulduklarını ispat etmeye çalışacağımız bu nüshaların 1539 yılında sadrâzamken ta'undan ölmüş olduğunu bildiğimiz ⁷⁷ Ayas Paşa'dan “*merhum*” diye bahsetmeleri icabederdi diye de düşünülebileceği tabiidir. Bununla beraber, eserimizde, müellifin çok yakından tanıdığı ve eserini yazdığı sırada ölmüş olan şahıslar için bu kelimeyi kullanmakta olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁶ Bak. IA, 11b.

⁷⁷ Bak., T, Varak 201a.

Diğer taraftan üzerinde durulması gereken bir husus da, 933/1527 yılında Avlonya beyliğinden Kaptanlığa tayin edilmiş olan Mustafa Bey'in bu tayini bildirilirken, kendisinden, “*Cenab-ı Saadet Meab*” sıfatı ile bahsedilmekte oluşudur⁷⁸. 935/1528 yılında Kaptanlık-tan Rum Beylerbeyliğine tayin edildiği bildirilen aynı Mustafa Paşa için, bu def’ada “*Cenab-ı Mekrûmet Meab*” sıfatı kullanılmaktadır⁷⁹. Daha sonra sırası ile Şam (936/1529), Karaman (938/1531), Anadolu (940/1533) ve Rumeli (942/1535) beylerbeyliklerine tayin edilen ve 942/1536 yılında Rumeli beylerbeyliğinden vezirliğe yükselen ve nihayet bir yıl sonra *İkinci Vezir* olan Mustafa Paşa hakkında⁸⁰ işaret ettiğimiz elkabın kullanılmakta bulunması, Ayasofya nüshasının Ayas Paşa'nın sadarete geçmiş bulunduğu 942/1536 yılından sonra yazıldığı yolundaki iddiamızı tamamiyle teyid etmektedir. Mezkûr Mustafa Paşa'nın 944/1537 yılı Muharrem ayı başında Vezir iken öldüğü bilindiğine⁸¹ ve Ayasofya nüshasında ise kendisinden vezir rütbesini haiz yaşayan bir insan olarak bahsedildiğine göre, bu nüshanın kaleme alınmış zamanını 944/1537 tarihinden daha ileriye götürmemek icap edecektir. Binaenaleyh, netice olarak diyebiliriz ki, Ayasofya nüshası, Ayas Paşa'nın sadarete geçmiş bulunduğu 942/1536 tarihi ile, ikinci vezir Mustafa Paşa'nın ölmüş olduğu 944/1537 tarihi arasında kaleme alınmıştır.

Şimdi de Türk Tarih Kurumu nüshasının yazıldığı zamanı tesbit etmiye çalışacağız: Bu husustaki istinatgâhımız, bu nüshada adları geçen Ayas Paşa'dan sonra sırası ile Vezir-i âzamlık yapmış buldukları malûm olan Lütfi, Süleyman ve Rüstem paşalarla, muhtelif beylerbeyliklerde bulduktan sonra 944/1537 yılında *Vezir-i salis* olan Mehmet Paşa ve aynı vaziyette muhtelif beylerbeyliklerde bulunarak 948/1541 yılında Rumeli Beylerbeyliğinden *Vezir-i rabi*'liğe yükselmiş bulunan Hüsrev Paşa hakkında kullanılan elkab ve bulunulan temennilerdir. Bu nüshada geçen bütün diğer mühim şahsiyetlerden sadece o tarihteki mevkilerini işaret etmekle iktifa edildiği halde, hususile sırası ile Vezir-i âzamlık yaptıklarını işaret ettiğimiz üç kişi hakkında kullanılan elkab, nazarı dikkati çekmektedir: Bu şahısların isimlerinin başında “*Cenab-ı Saadet Meab, Cenab-ı*

⁷⁸ Bak. İA, 94a.

⁷⁹ Bak. İA, 117b.

⁸⁰ Bak. İA, 127a, b, 129a, 166a.

⁸¹ Bak. T, 183b.

Mekrûmet Meab...” gibi elkab ve sonunda da “*dame ikbaluhu*” gibi temenniler yer almış bulunuyor ⁸². Bu türlü elkabın ancak vezirlik payesini haiz olanlar için kullanılmakta olduğunu işaret etmiştik ⁸³. Hususile bu şahısların vezirlik payesini almadan önceki vaziyetleri meselâ bir beylerbeyliğine tayinleri veya bir beylerbeylikten bir diğerine nakilleri bildirilirken bu türlü elkabın kullanılmasından, bu nüsha yazıldığı sırada, bu şahısların vezirlik payesini haiz oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, Lütfi Paşa’nın 943/1936 yılında Rumeli beylerbeyliğinden vezirliğe yükseltildiği bildirilirken, ilk defa kendisi için “*Cenab-ı Sadaret Meab*” elkabının kullanılması, durumu daha sarîh bir hale koymaktadır. Anlaşılyorki Ayasofya nüshasından dört yıllık fazla vekayii ihtiva eden Tarih Kurumu nüshası da, aynen Ayasofya nüshasının Ayas Paşa’nın sadareti zamanında yazılarak, onun devrine kadar getirilmesi gibi, 946/1539-948/1541 yılları arasında vezir-i âzamlık yapmış olan ⁸⁴ Lütfi Paşa’nın sadareti zamanında yazılmış fakat muhteviyatı itibarile iktidarda bulunan Sadrâzamın devri yazılmıyarak, Ayas Paşa’nın ölmüş bulunduğu 946/1539 yılına kadarki vekayi üzerinde durulmuştur. Yani bu nüshada Ayasofya nüshasına 942/1536-946/1539 yılları arasında Sadrâzamlık yapmış olan Ayas Paşa’nın sadareti zamanı ilâve edilmiş bulunmaktadır. Burada işaretime lüzum gördüğümüz bir husus, bu nüshada Lütfi Paşa’dan ilk defa “*Cenab-ı Sadaret Meab*” elkabı ile varak 166 a’da bahsedilmiş olmasıdır. Lütfi Paşa’nın adının daha önce de geçmiş olması ve oralarda ondan vezirler için kullanılan elkabla bahsedilmiş bulunmasından, bu nüshanın yazılmasına Lütfi Paşa henüz Vezir-i âzam olmadan yani Ayas Paşa’nın sadaretinin son yıllarında başlanmış olabileceği ihtimalinden bahsedilebilir. Bu nüshanın yazılmasına biraz erken başlanmış olabileceği hususuna, 946/1539’da Anadolu beylerbeyliğinden *Vezir-i salis* olduğunu bildiğimiz ⁸⁵ Rüstem Paşa’nın adının eserde ilk defa geçtiği varak 164 b’den itibaren, kendisinden

⁸² Bak. T, 53b, 67a, 136a, 148a, 153b, 158a, 161b, 162a, 164a.

⁸³ Bu hususta bir fikir almak için şu esere bak. Dr. Ludwig Fekete, *Einführung in die Osmanish-Türkische Diplomatie der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, S. XXXIII, Budapest 1926.

⁸⁴ Bak. Lütfi Paşa, Ali neşri, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 3, 386. Lütfi Paşa eserinde 948/1541 yılında azledildiğini beyan ettiğine göre, Bostan’ın onun 947/1540 yılında azledildiğinden bahsetmesi yanlış olacaktır.

⁸⁵ Bak. T, 201b.

vezir elkabı ile bahsedilmekte oluşu da, hiç değilse, buradan itibaren 946/1539 tarihinden sonra yazılmış bulunduğunu gösteren sarıh bir delildir. Bunlara 946/1539 yılı vekayii anlatılırken, Ayas Paşa'nın yerine Vezir-i âzam olan Lütü Paşa hakkında "...*Cenab-ı Sadaret Meab...*" elkabının kullanılması ve "...*dame ikbalehu*"⁸⁶ temennisinde bulunulması ile beraber onun "...*kemal-i adalet...*" ve "...*hüsni-istikametinden...*" söz açılması da bu nüshanın, Lütü Paşa'nın sadareti sırasında yazıldığıının bariz bir delili olarak ileri sürülebilir.

Süleymannâmemizin kaleme alınış zamanını, kronolojik sıramıza uygun olarak takribi olarak da olsa, tesbit etmeye çalışacağımız diğer bir nüshası da, Viyana Nat. Bibl. inde 998 Nu. da kayıtlı en fazla vekayii ihtiva eden nüshadır. Bu nüsha, Tarih Kurumu nüshasından üç yıllık daha fazla vekayii ihtiva etmekte olup, 949/1542 yılına kadar gelmektedir. 947/1540 yılından itibaren olan kısım, nazarı itibare alınmazsa, Tarih Kurumu nüshası ile bu nüsha arasında hususile muhteva bakımından hemen hemen hiç bir fark yoktur denilebilir. Ayasofya nüshasında bulunmayan bazı fazlalıklar bu iki nüshada aynen yer almış bulunmaktadır⁸⁷. Bizce enteresan olan taraf, Tarih Kurumu nüshasında adını andığımız şahıslar için kullanılan muayyen elkabın, bu nüshanın, 946/1539 yılına kadar olan kısmında aynen yer almış olmasıdır. Şu halde, Tarih Kurumu nüshası gibi, Viyana'da bulunan bu nüshanın 946/1539 yılına kadar olan kısmı, Lütü Paşa'nın sadareti zamanında yazılmıştır. Halbuki, bu nüshada 947/1540 yılı vekayiiinden itibaren vaziyet tamamıyla değişmektedir. Bu yıl vekayii ile beraber, buralarda adları geçmekte olan Lütü ve Süleyman Paşa'lar hakkında hiçbir elkab kullanılmamakta, kendilerinden sadece o yıllardaki mevkileri ile bahsedilmektedir. Fakat bu def'a, bu ve buna benzer elkabın Rüstem Paşa ile⁸⁸, 947/1540 da Yeniçeri Ağalığından Rumeli Beylerbeyliğine tayin edilen Ahmet Paşa⁸⁹ hakkında kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda üzerinde durulması icap eden bir husus da 948/1541 yılı hâdiseleri sırasında

⁸⁶ Metinde "*ikbalehu*" okunacak şekilde yanlış harekelenmiş olan bu kelime "*ikbaluhu*" şeklinde okunacaktır.

⁸⁷ Bak. İA, 68b, 69a; T, 61b, 62a; Va, 91a, b.

⁸⁸ Bak. Va, 352a.

⁸⁹ Bak. Va, 344b.

münakaşa mevzuu olan “*mesh*” meselesi yüzünden tekaüde sevkedilen Müfti Çivizade Şeyh Muhyiddin’in adının “*merhum*” sıfatı ile zikredilmesidir⁹⁰. Yine bu yıl ikinci vezir olduğu ifade edilen Rüstem Paşa için *جناب رفعت قباب رسم پاشای روشن آرای* denilmektedir. Bir taraftan Müfti Çivizade’nin 954/1547 yılında ölmüş olması, diğer taraftan kendisinden vezir elkabı ile bahsedilen Ahmet Paşa’nın da, ancak bu yıldan sonra vezirlik payesine yükselmiş bulunması dolayısıyla, Kanunî’nin oğlu Şehzade Mustafa’nın istinsahı olan bu nüshanın 946/1939’dan sonraki kısmının 1547 tarihinden sonra istinsah edilmiş olabileceğine muhakkak nazariyle bakılabilir. 1539’a kadar olan kısmını, Lütfi Paşa’nın sadareti sırasında 947/1540 yılı içinde istinsah etmiş olabileceğini belirttiğimiz şehzade Mustafa’nın, 1540’da Manisa’dan Amasya’ya nakledilmiş olması dolayısıyla⁹¹, esasen o sırada, istinsahını tamamlamasına maddeten imkân yoktur. Diğer taraftan burada işareti ilgi verici bir husus da, 949/1542 yılında Mustafa’nın yerine Saruhan Sancağına tayin edilen Şehzade Mehmet hakkında artık “*tale bekauhu*” temennisinde bulunulmamakta oluşudur. Şehzade Mehmet’in tayininden bir yıl sonra 950/1543’de öldüğü malûmdur⁹². Bununla beraber, 1547 yılında ölen Çivizadeden “*merhum*” diye bahsedildiği halde Mehmet için böyle bir sıfata lüzum görülmemiş olması biraz düşündürücüdür. Öyle tahmin olunur ki Mustafa’nın müstensih olarak böyle bir kelimeyi kullanmayışı, vaktiyle kendi yerini alan kardeşine karşı besliyebileceği psikolojik bir ruh haletinin tesiri ile olabileceği gibi, eserin bilhassa son kısımlarında bazı kelimelerin unutulmasının, keyfî veya bir dalgınlığın neticesi olarak vukua gelmiş olabileceği de akla gelebilir.

Ne zaman kaleme alınmış olduğunu, takribi olarak da olsa, tesbit etmiye çalışacağımız son nüsha, Viyana’da Nat. Bibl. de 999 Nu. da kayıtlı olanıdır. Bu nüsha, ihtiva ettikleri vekayi’in hacmine de uygun olarak yazılış bakımından kronolojik bir sıra takip eden diğer nüsha-

⁹⁰ Bak. Va, 345b.

⁹¹ Bak. Va, 343b. Görülüyorki bu nüshanın 946/1539’a kadar olan kısmının Karabacek’in iddiasının aksine olarak Şehzade Mustafa tarafından Manisa’da yazılmış olması icap eder. Daha sonra yazıldığı yukarıda işaret edilen diğer kısmının ise Amasya’da tamamlanmış olmasını tabii saymak lâzımdır.

⁹² Yukarı bak. s. 143, not 26.

lardan farklı bir mahiyet arz etmektedir. Muhteviyat bakımından 936/1529 yılına kadar gelen bu nüshanın, bu tarihten hemen biraz sonraki bir zamanda yazılmadığı, binaenaleyh ihtiva ettikleri vekayiin hacmine uygun olarak yazılış bakımından kronolojik bir sıra takip etmek suretiyle Ayasofya nüshasından önce yer alması icap ederken, bu sıraya dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nüshada hiçbir şahıs hakkında hususiyle 929/1523 yılında Kaptanlıktan Karaman Beylerbeyliğine tayin edilen Lütü Paşa ve İç Hazinedar Başlıktan Kaptanlığa getirilen Süleyman Paşa hakkında herhangi bir sıfat kullanılmamakta⁹³ buna mukabil 927/1521 yılında Rumeli Beylerbeyliğine getirilen Ayas Paşa'dan "merhum" sıfatı ile bahsedilmektedir⁹⁴. Diğer taraftan 929/1523 yılında doğduğu bildirilen Şehzade Mehmet için daha sonraki varaklarda doğdukları bildirilen Şehzade Selim ve Şehzade Bayezid için kullanıldığı halde, her hangi bir temennide bulunulmaktadır⁹⁵. Bu vaziyete bakarak, biz, sadece, bu nüshanın Ayas Paşa'nın ölümünden sonra kaleme alınmış olması gerekmekte bulunduğunu ve Bostan'ın eserinin yarım kalmış bir istinsahından ibaret olduğunu ileri sürmekle iktifa edeceğiz.

Bu konudaki sözlerimizi şu şekilde hülâsa edebiliriz:

1) Bostan'ın telifi olduğunu isbat etmeye çalıştığımız Ferdî'ye atfedilen eserin en eski ve en az vekayii ihtiva eden nüshası, Revan kütüphanesinde bulunan olup, 926/1520 den 929/1523 yılına kadar gelmektedir ve 929/1523-930/1524 yılları arasında kaleme alınmıştır.

2) Ayasofya nüshası 926/1520-942/1536 yılları vekayii muhtevi olup, Ayas Paşa'nın sadarete geçtiği 942/1536 tarihi ile ikinci vezir Mustafa Paşa'nın öldüğü 944/1537 tarihi arasında kaleme alınmıştır.

3) Ayasofya nüshasından dört yıllık fazla vekayii muhtevi olan Tarih Kurumu nüshası ise, 946/1539 yılına kadar gelmektedir ve 947/1540 yılı içinde kaleme alınmıştır.

4) Bu eserin en fazla vekayii muhtevi olanı, Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı olan nüshadır ve 949/1542 yılına kadar gelmektedir. Bu nüshanın 946/1539 yılına kadar olan kısmı Tarih Kurumu nüshası gibi 947/1540 yılında yazılmış, mütebaki kısmın istinsahı ise 954/1547 yılından sonra tamamlanmıştır.

⁹³ Bak. Va, Varak 8ob.

⁹⁴ Bak. Vb, Varak 46a, b.

⁹⁵ Bak. Vb, 62b, 91b, 92a, 132b.

5) Bu sıraya uymadığı için, bir hususiyet arzeden Viyana'da Nat. Bibl. de 999 Nu. da kayıtlı bulunan nüshanın ise, 936/1529 yılına kadarki vekayii ihtiva etmesine rağmen, 946/1539'dan sonraki bir zamanda kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

II. B o s t a n' ı n eserinin muhtelif nüshaları

Şimdiye kadar Ferdî mahlâslı bir şahsa atfedilen, bir aralık Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'ya mal edilen *Süleymannâme'* -mizin ilim alemince dört yazma nüshasının bilinmekte olduğuna işaret etmiştik ⁹⁶. Bunlara ilâve olarak iki yazma eserin daha Ferdî'ye atfedilen *Süleymannâme'* nin yeni birer nüshaları oldukları tarafımızdan tesbit olunmuş ⁹⁷ böylece bu eserin mevcut nüshalarının sayısı altına çıkarılmış, bu sayede de, Kanunî devrinin ilk yarısının belli başlı kaynaklarından biri olan bu eserin müellifini tesbit imkânı hasıl olmuştur. Müellifin kat'i olarak tesbiti, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin Revan kısmında bulduğumuz nüsha sayesinde mümkün olmuştur. 42 varak olan bu nüshanın sonunda bulunan yazarın adını muhtevi ibarede eserin telifinin Bostan mahlâslı bir şahıs tarafından yapılmış olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ludwig Forrer tarafından Bostan Çelebi'nin eseri olarak tanıtılmış olan ⁹⁸ bu nüsha ile, Ferdî'ye atfedilen eserin Ayasofya nüshasını karşılaştırdığımız zaman, bu iki eserin aynı oldukları hayretle görülmüştür. Ayasofya nüshası, daha fazla vekayii muhtevi olmasına rağmen, Bostan'ın eserinin geldiği 929/1523 yılına kadar olan kısım, her iki nüshada, bazı ufak farklar istisna edilirse, aynıdır. İşaret ettiğimiz fark, kendisini hususiyle eserin *dibace* kısmında göstermektedir. Öyle görünüyor ki bu nüsha, *Süleymannâme'* mizin ilk defa ortaya konmuş bir müsveddesi mahiyetindedir. Zira, elimizde bulunan nüshalar üzerinde yaptığımız incelemeler göstermiştir ki, Bostan, eserini en fazla vekayii ihtiva eden Viyana nüshasının geldiği 949/1542 tarihinden sonra yazmamış, bilâkis vazifeli bir vak'anüvis gibi maziye karışmış olan muayyen bir devri kaleme alarak içinde yaşadığı olayların mazi olmasını beklemiş ve maziye karışmış olan vekayii eserine

⁹⁶ Bak. Metin s. 145, not 29.

⁹⁷ Bu yazmalardan Türk Tarih Kurumunda bulunanı yaptığımız bir tebliğle ilim âlemine tanıtılmıştır. Bak. Metin, s. 145, not 31.

⁹⁸ Bak. L. Forrer, *Handschriften Osmanischer Historicker in Istanbul*, Der Islam, C. 26, p. 173-220.

ilâve ederken, onu baştan itibaren ele almış, ihtimal sonradan duyduğu, ihtimal yazılmasında artık mahzur görmediği bazı hâdiseleri de, bu arada eserine eklemiş; bu işleri yaparken de eserine daha edebî ve selis bir ifade kazandırmayı, söz başlıklarını da yeniden tanzimi ihmal etmemiştir. Öyle görünüyor ki *Süleymannâme*'mizde müşahede ettiğimiz ilk esaslı değişiklik, eserin *dibace* kısmının ve başlıkların değiştirilmesi şeklinde, 942/1536 yılına kadar gelen Ayasofya nüshası ile kendini göstermektedir. Bu nüshada bir taraftan dibacenin sonunda bulunan müellife ait şiirin son mısraında "ferdî" kelimesinin bulunması, diğer taraftan eserin sonunda varak 173 b'de Revan nüshasının sonunda bulunan ve eserin telifi ve hattının Bostan mahlâslı bir şahsa ait olduğunu gösteren yazarın adını muhtevi ibarenin -ki bu üç beyitlik bir şiirdir-, bir iki kelime farkı ile, aynen yer almış olması⁹⁹, şimdiye kadar Ferdî mahlâslı bir şahsın eseri olarak adı anılan bu nüshanın dahi, Bostan mahlâslı bir başkasının telifi olduğunu ve dibacenin sonunda bulunan şiirde geçen "ferdî" kelimesinin de, burada, lügât mânasında kullanılmış olduğunu, hiçbir şüpheye mahal kalmıyacak bir şekilde ortaya koymaktadır. *Süleymannâme*'mizin Ayasofya'da bulunan nüshadan daha fazla vekayii ihtiva eden, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmakta olup, Âli'ye atfedilen ve daha sonra da İbn ül-Emin Mahmut Kemal İnal tarafından Kemal Paşazade'nin *Mohaçnâmesi* olduğu iddia edilen bu yazmanın, Ferdî'ye atfedilen eserin yeni bir nüshası olduğu tarafımızdan tesbit edilmiş olanıdır¹⁰⁰. Bu nüsha, bir taraftan Ayasofya nüshasında fazla malûmatı ihtiva etmekte, diğer taraftan Ayasofya nüshasında bulunmayan bazı bilgileri de muhtevi bulunmaktadır. Bu bakımdan Tarih Kurumu ve Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu.da kayıtlı tam nüsha arasında bariz bir benzerlik vardır. Ancak, Tarih Kurumu nüshası 946/1539 yılına kadar geldiği halde, Viyana nüshası 949/1542 yılına kadar gelmektedir. Fakat öyle görünmektedir ki bu iki nüshanın, 946/1539 yılına kadar olan vekayii aynı zamanda kaleme alınmıştır. Kat'i birşey söylememizi icap ettiren bir delil bulunmamasına rağmen, bu nüshaların birinin diğerinden kopye edilmiş olması tahmin edilebilir. Viyana nüshasının 946/1539-949/1542 yılları vekayiiinin, 946/1539'a kadar olan kısmından çok

⁹⁹ Bu husus için bak. Metin, s. 150, not 42.

¹⁰⁰ Bak. Metin, s. 145, not 31.

daha sonra yazılmış bulunduğunu tespit etmiş olmamız, Viyana nüshasının Tarih Kurumu nüshasından istinsah edilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Burada şunu da işaret etmek yerinde olur ki, şimdiye kadar Ferdî isimli bir şahsa atfedilmiş olan eserin bütün nüshalarının bunlardan ibaret olduğu iddiasında değiliz. Mecmualar arasında ve bu arada muhtelif Avrupa kütüphanelerinde başka isimler altında kayıtlı birtakım diğer nüshaların bulunabilmesinin mümkün olduğunu tabii saymaktayız.

Böylece muhtelif nüshaların mahiyetleri hakkında umumî olarak kısaca bilgi verdikten sonra, bunların maddî tavsiflerine geçebiliriz:

1) Revan Kütüphanesi nüshası (İR):

Kütüphane defterinde 1283 Nu. da “*Süleymaniyye*” adı ile kayıtlı olan bu nüsha, meşin ciltli, kendinden şemseli ve mikleplidir. Defterde eserin müellifi olarak “Bostan Çelebi” gösterilmektedir. Bu nüshanın varak boyu 13×17 , 5, yazı boyu ise 7×12 sm. dir. Sahifeler cedveli, cedveller surhtur. Her sahifede 15 satır, her satırda ortalama yedi kelime bulunmaktadır. İç gömleğin sağ yukarisında sonradan yazılmış olduğu aşikâr olan “*Cülûsnâme-i Sultan Süleyman*” şeklinde eserin adı yazılıdır. Varak 1 a’da Pâdişah Osman III. in mührü, onun aşâğısında ise yukarıya yazdığımız şekilde eserin adı görülmektedir.

Metin varak 1 b’de başlamaktadır. Başlık müzehheb, tezhibin üzerinde besmele vardır. Başlangıç cümlesi şöyledir:

« اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ تُوْنِي الْمَلِكَ . . . »

Yazı nev’i nesih, şevahid, şiir ve söz başlıkları surhtur. Varak 1 b-2 a arası mutad hamd u senaya tahsis edilmiştir. 1 b’de 13, 42 a’da ise 10 satır yer almış bulunmaktadır. Varak 42 a’nın cedveli satır adedine uygun bir şekilde yapılmıştır. Asıl metin varak 2 a’nın sonunda bulunan “*Vebadu* وبعده ” dan sonra başlamakta olup, eser, 42 a’da şu sözlerle sona ermektedir ki müellifin mahlâsını muhtevi olan bu manzum ibare, küçük yapılmış olduğunu işaret ettiğimiz cedvelin dışında bulunmaktadır:

مذلت خانه سنك برك كاهى	بلا دروازه سنك خاك راهى	مؤلفه
ملامت مرغينك هم داستانى	بوسستانى بلبلرينك	عنا
فقير وزار و مقم يعنى بستان	بوياغ محنت آباد ايچره حيران	

2) Torino nüshası (İT):

Bu nüsha, İtalya'da Torino Bibl. Naz.'inde 103 Nu.'da kayıtlı bulunmaktadır. İkinci Dünya Harbi esnasında bir hava akını neticesinde kısmen yanmış olduğunu öğrendiğimiz bu nüshanın, Dil ve Tarih-Coğrafya ve İlahiyat Fakülteleri Dekanlıkları vasıtaları ile Torino Üniversitesi Rektörlüğü ve adı geçen kütüphane idaresi nezdinde yapılan müteaddit teşebbüslerden sonra, bir mikro-filmini temin etmiş bulunuyoruz. Bu nüsha, dip tarafından yanmış bulunduğu ve bu sebeple cilt dağılmış olduğundan, yapraklar halindedir. Tam bir "édition critique" için faydalanmak da maalesef mümkün değildir. Fakat bu nüshanın sona erdiği varak 71a (s. 141)'da, tıpkı Revan ve Ayasofya nüshaları gibi, bu eserin telifinin "Bostan" mahlâslı bir şahıs tarafından yapıldığının bildirilmiş olması¹⁰¹, bu nüshanın değerini artırmaktadır. Böylece şimdiye kadar "Ferdî" mahlâslı bir şahsın telifi olarak bilinen "Süleymannâme"nin, "Bostan" mahlâslı bir başkası tarafından telif edilmiş olduğu hususu, hiçbir şüpheye mahal kalmıyacak bir şekilde halledilmiş bulunmaktadır.

Kanunî'nin cülûsundan 936/1529 yılına kadarki vekayii muhtevi olan bu nüsha, s. 1'de şu sözlerle başlamakta « حمد بی حد و شکر بی حد »
« . . . عد ملك الملك لا يقدر كه . . . » ve s. 136'da bulunan aşağıdaki sözlerle eserin sona erdiği intibai uyanmaktadır:

« . . . حضرت صاحب قران معدلت کیش اقبال وسعادت ایله اول

قیش دار الملك مذکورہ قیشلاق بیوروب جهانبا نلق امورونه اشتغال کوستردی»

Zira burada cedvelin alt kenarı üçgen biçimini almış, yazı da ona uydurularak yazılmış bulunmaktadır. Halbuki bu varağın arkasından itibaren eserin devam etmekte olduğu görülmektedir. Ancak, burada yeni bir başlık bulunmadığı gibi, cümlenin de yarım bir vaziyette başlamakta oluşu, Babinger'in 72 varak olduğunu söylediği¹⁰² bu nüshanın bugün elimizde ancak 141 sahife yani 71 varaklık bir filmi bulunması dolayısıyla, yanmış veya harap olmuş olan varağın,

¹⁰¹ Bu ibare şöyledir: المؤلفه ، « بو نقشك راقى و بو عقدك ناظمى ،
مذلت خانه سينك برك كاهى . . . ازه سينك خاك راهى
ملاعت مرغينك هم داستانى . . . بللرئيك بوستانى
فقير و محتجن دل يعنى بستان » . . . غ محنت آباد ايچره حيران

¹⁰² Bak. G. O. W., s. 83

bu kısmın baş tarafı olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Okunaklı bir nesihle yazılmış olup, her sahifesinde 20 satır bulunan bu nüsha, s. 140'da kısmen yanmış olduğu cihetle eksik bulunan şu sözlerle sona ermektedir:

« . . . عساكر نصرت شعار شدت شتايه اعتد . . . ذرنه اولوب . . . »

S. 141 (71a)'da ise, eserin telifinin "Bostan" mahlâs veya lâkaplı bir şahıs tarafından yapılmış olduğunu gösteren üç beyitlik şiir bulunmaktadır. Diğer taraftan bu nüshanın mukaddemesinin sonunda "ferdî" kelimesinin geçtiği şiir de bulunmamakta, aksine olarak Vb nüshasında bulunan bir beyitlik müellife ait olmıyan şiirin mevcut olduğu görülmektedir¹⁰³. Fakat maalesef bu şiirin de ikinci mısra'ı yanmış bir durumdadır. Bu nüshanın istinsah kaydı veya müstensihî hakkında herhangi bir malûmat bulunmamaktadır. Sadece, 1536-39 yılları arasında sadrâzamlık yapmış olan Ayas Paşa'nın adının geçtiği yerlerde¹⁰⁴ kendisinden "merhum" sıfatı ile bahsedilmekte, yalnız Şehzade Selim'in doğumu, "tale bekauhu" temennisi ile bildirilmektedir¹⁰⁵. Eserde adı geçen ve Ayas Paşa'dan sonra sırası ile sadrâzamlık yapmış olan Lütî ve Süleyman Paşa'lar hakkında her hangi bir sıfat veya elkabın da kullanılmamış bulunması, bu nüshanın da tıpkı Vb gibi çok daha muahhar olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

3) Ayasofya nüshası (İA):

Ferdî'ye atfedilen *Süleymannâme*'nin bir nüshasının, 3317 Nu. da kayıtlı olarak İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesinde bulunduğu bilinmektedir¹⁰⁶. Prof. Herbert Melzig de, bu nüsha hakkında bilgi vermiştir¹⁰⁷. Ancak, kütüphanenin Arab harfli matbu defterinde, bu eser hakkında bir sarahat bulunmamaktadır. Sadece 3317, 3318 ve 3319 Nu. lı kitaplar "*Gazavat-ı Sultan Süleyman Han*" adı altında bir arada yazılmış ve karşılarında bulunan müellif hanesine de "*li ba'z il-müverrihin*" kaydı konmak suretiyle, bu eserlerin müelliflerinin meçhul olduğu anlatılmak istenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı

¹⁰³ Bak., İT, s. 5 (3a).

¹⁰⁴ Meselâ bak. İT, s. 43.

¹⁰⁵ Bak. İT, s. 81.

¹⁰⁶ Bak. Babinger, *G. O. W.*, s. 83.

¹⁰⁷ Herbert Melzig, *Kanunî Sultan Süleyman devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind seferi*, s. 29, Not 1, İst. 1943.

tarafından son zamanlarda yayınlanmış olan yazmalar katalogunda¹⁰⁸ ise, 3317 Nu. lu olanı yani şimdiye kadar Ferdî mahlâslı bir şahsa atfedilmiş olan Bostan'ın eseri, çifte yanlış yapılarak 3217 Nu. ile Hüsrev'in "*Zafernâme-i Sultan Süleyman*" adlı eseri olarak tanıtılmıştır. Mezkûr katalog, 3217 Nu. ile 3317 Nu. lı kitabı tanıtılmaktadır. Esasen aynı kütüphanede 3217 Nu. da Arabca bir başka kitap kayıtlı bulunmaktadır. Aşikârdır ki burada "3" rakamı, "2" olarak kaydedilmiştir. Burada işaretî zaruri olan bir cihet, 3317 Nu. ile Ferdî'ye atfedilen eserin bir nüshasının, Ayasofya Kütüphanesinde bulunduğu Babinger tarafından kaydedilmiş olduğu halde bu eserin, yakın bir zamanda basılmış olan bir katalogda Hüsrev'in *Zafernâme*'si olarak gösterilmesidir. Bu yanlışlık da, biraz sonra mezkûr yazmanın maddî tavsifi yapılırken arzedileceği üzere, varak 1 a'nın sol yukarısında sonradan yazılmış bulunduğu aşikâr bir "*Zafernâme-i Hüsrev*" kaydının bulunmasından ileri gelmektedir. Anlaşılmaktadır ki bu katalogun hazırlayıcıları, bu nüshanın varak 1 a'sında bulunan bu kayıtlı iktifa etmişlerdir. Eseri karıştırmak, hiç olmazsa birkaç başlığını okuyarak muhteviyatı hakkında fikir edinmek ihtiyacını hissetmedikleri gibi, böyle bir katalogu hazırlarken teknik bakımdan dahi pek çok istifadeler temin etmeleri mümkün olan birkaç malûm katalogu da gözden geçirmemişlerdir. Kaldı ki bu katalogların daima el altında bulundurulurken, muhteviyatları iyice taranmalı ve İstanbul Kütüphanelerindeki nüshaları tanıtılan bir eserin, bu kataloglara istmeden herhangi bir Avrupa kütüphanesinde bulunan diğer nüshaları da işaret edilmeli idi. Bunlar yapılmadığı gibi, sayın hazırlayıcıların, aynı zamanda hususiyle Osmanlı Tarihine ait yazmalar tanıtılırken, hatalarına rağmen, elden hiç bırakmamaları icap eden Babinger'in meşhur "*Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*" adlı eserini de kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Esasen bu konu ile ilgili yazmaların Avrupa kütüphanelerinde bulunan bütün nüshalarının numaralarını vermekte olan Babinger'in bu hatalı fakat buna rağmen çok faydalı eserini görmedikleri ve takdim etmekte oldukları eserleri kelimenin hakikî mânası ile incelemediklerinden şimdiye kadar Ferdî mahlâslı bir şahsın telifi olarak bilinen ve Babinger tarafından da bir nüshasının 3317 Nu. ile Ayasofya Kü-

¹⁰⁸ *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları*, 2. Fasikül, İstanbul 1944.

tüphanesinde bulunduğuna işaret edilen Bostan'ın eseri, Hüsrev'in 932/1526 Macaristan fütühatını konu edinmiş olan *Zafernâme*'si olarak takdim edilmiştir¹⁰⁹. Söz buraya gelmişken mezkûr katalogda, Hüsrev'in *Zafernâme*'si olarak sunulan diğer üç eserin de yanlış olarak Hüsrev'e mal edilmiş olduklarını işaret etmeliyiz. Bunlardan 3318 ve 3382 Nu. lı olanlar, meşhur Kemal Paşa-zade'nin *Tevarih-i Al-i Osman*'ının onuncu defterinin Mohaç'ı anlatan kısmının ayrı olarak yazılmış iki nüshasıdır. Hemen işaret edelim ki 3318 Nu. lı yazmanın Yirmi İkinci Beynelmile Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla 1951 yılı yazında İstanbul'da hazırlanmış olan sergide yeni bir yanlış daha yapılmak suretiyle Hüsrev-i Dehlevî'nin *Zafernâme*'si olarak teşhir edilmiş bulunması, bu katalogun hazırlayıcılarının bu konudaki çalışmalarının mahiyeti hakkında söylediklerimizi tamamiyle teyid etmektedir. Böylece görülmektedir ki bu zevat, 932/1526 Mohaç zaferini kaleme almış olduğu bilinen müverrih Hüsrev ile ekseriyeti Farsca olan şiiirleri bulunan meşhur şair Hüsrev-i Dehlevî'yi de karıştırmaktadırlar¹¹⁰. Hüsrev'in *Zafernâme*'si olarak gösterilen Selim Ağa Kütüphanesinin Kemankuş kısmında 384 Nu. da kayıtlı bulunan yazma ise, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, aynı vaziyette mezkûr Kemal Paşa-zade'nin eserinin onuncu defterinin 1521 Belgrad fethini anlatan kısmının ayrıca yazılarak meydana getirilmiş bir nüshasından ibarettir. Esasen hususiyle Mohaç zaferini anlatan ve Hüsrev'in *Zafernâme*'si olarak tanıtılan bu nüshaların başlangıç ve sona eriş cümleleri ile, aynı katalogda takdim edilen Kemal Paşa-zade'nin eserlerinin, hususiyle Mohaç zaferini anlatanların, başlangıç ve sona eriş cümleleri karşılaştırılırsa, bu katalogun aynı fasikülü içinde, iki ayrı yerde, ayrı müelliflere ait başka başka eserlermiş gibi, aynı eserlerin tanıtılmış oldukları kolaylıkla anlaşılabilir. Görülüyor ki bu katalogun hazırlanmasında böyle tek taraflı bir zihniyetle hareket edilmiş olması neticesi olarak

¹⁰⁹ Hüsrev ve eseri için bak. Bursalı M. Tahir, *O. M.*, III, 50; Babinger, *G. O. W.* p. 64. Babinger de Ayasofya Kütüphanesinde 3382 nu. da kayıtlı bulunan yazmanın Hüsrev'in eserinin bir nüshası olduğunu kaydetmiştir.

¹¹⁰ "... Şeyh-i şuera ve fahr-ı fuzelâ ilm-i nazmın sipihdarı ve fenn-i şiirin serdarı..." olan Hüsrev-i Dehlevî hakkında bak. Hakî, *Süleymannâme*, varak 7b, 8a, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan kısmı, nu. 1289. Hüsrev-i Dehlevî hakkında aynı zamanda bak. Rıza-zade Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, s. 307 vd., Tahran 1325 Ş.

meydana getirilen eser, Kütüphane defterlerinde mevcut bulunan ve Babinger'e de birçok yanlışlıklar yaptırmış olan fahiş hataların aynen tekrarı ile, bize hiç olmazsa İstanbul Kütüphanelerinde bulunan yazmalar hakkında sahih bilgiler vermekten uzak kalmıştır.

Bu konuda mevcudiyetini tesbit edebildiğimiz şu yanlışların böylece işaretinden sonra, Bostan'ın eserinin 3317 Nu. ile Ayasofya Kütüphanesinde bulunan nüshasının maddî tavsifine geçebiliriz:

Bu nüsha meşin cildli, cildi şemseli ve mikleplidir. İç gömlekte sonradan yazılmış olduğu belli olan "*Gazavat-ı Sultan Süleyman*" şeklinde eserin adı görülmektedir. Varak 1 a'da da yan yana olarak sonradan yazılmış oldukları hususunda şüphe edilmemesi gereken şu kayıtlar yer almış bulunmaktadır: "*Kitab-ı Gazavat-ı Sultan Süleyman*", "*Zafernâme-i Hüsvü*". Bu varakda bu kayıtlardan başka Sultan Mahmut I. a ait olması ihtimali kuvvetli bulunan bir mühür, içinde Sultan Mahmud adının geçtiği ta'lik bir yazı ve okunmayan bir de temellük mührü bulunmaktadır. Sahifeler yıldız cedveli, yukarıda da işaret edildiği üzere, her sahifede 15 satır bulunmaktadır. Bu nüshanın varak boyu 13, 7×21, 3 sm., yazı boyu ise 6, 8×13, 8 sm. dir. Başlık müzehheb, tezhibin üzerinde besmele vardır. Varak 3 a'ya kadar mutad hamd u senada bulunmakta, 3 a'da bulunan "*Vebadu*" başlığı altında müellif eserini niçin telif ettiği hususunda bir kaç söz söylemekte ve bu varakın sonunda bulunan "*bu sifr-i nebahet fercam teşbib-i kelâm beyan ider*" başlığı altında ise müellif, ilk önce cemiyet ve nizam hakkındaki görüşlerini açıklamakta, daha sonra da zamanın Pâdişahı Kanunî Sultan Süleyman'ın meth u senasına geçmektedir. Bu bahsin sona erdiği varak 5 a'dan itibaren ise asıl metin başlamaktadır. Yazı nev'i nesih olup, başlıklar, beyt, mısra gibi yazılar surh, şevahid yıldızlıdır. Bazı sahifelerde izah kayıtları vardır. Kanunî'nin cülûsundan 942/1536 yılına kadar gelen bu nüsha, varak 1 b'de şöyle başlamakta:

« حمد بیحد وشکر بیعد ملک مالک المنکه لا یقدرکه . . . »

ve varak 172 b'de

« الحمد لله الذی احلنا دار المقامة من فضله . . . ظهور بولدی »

sözlerle son bulmaktadır. Varak 173 a yazısız ve cedvelsiz, 173 b'de ise şu satırlar görülmektedir.

بو نقشك راقى و بو عقدك ناظمى مؤلفه
 بلا دروازه سينك خاك راهى مذلت خانه سينك برك كاهى
 عنا بلبلرينك بوستانى ملامت مرغينك هم داستانى
 بوباغ محنت آباد ايچره حيران فقير و ممتحن دل يعنى بستان

Revan nüshasının bulunması ile anlaşılmıştır ki, ilk bakışta buraya tesadüfen yazılmış olduğu düşünülebilecek olan bu üç beyitlik şiir, *Süleymannâme*'mizin müellifinin mahlâsını muhtevi bulunmaktadır ve müellifin adı, bu kadar sarih bir şekilde ortada dururken, eserin dibacesinin sonunda bulunan dört beyitlik bir şiirde geçen “ferdî” kelimesinin, eserin müellifinin mahlâsı kabul edilmesi, tamamiyle hayali ve mesnetsiz bir noktai nazardan ibarettir.

4) Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi nüshası (T):

Kütüphane defterinde 18 Nu. da kayıtlı olup, Âli'ye atfedilen ve daha sonra da İbn ül-Emin Mahmud Kemal İnal tarafından Kemal Paşa-zade'nin *Mohaçnâme*'si olduğu iddia edilen ¹¹¹ bu yazmanın, daha önce de işaret edildiği üzere, Ferdî'ye atfedilen eserin ilim âleminin malûmu bulunmayan yeni bir nüshası olduğu tarafımızdan tesbit edilmiştir ¹¹². Bu nüsha vasat boyda olup, defterde “*Tarih-i Sultan Süleyman*” adı ile kayıtlıdır. Müellif yerine Âli Efendi ve kerre içinde de “*Mohaçnâme-i İbn-i Kemaldır*” kaydı yazılmış, fakat üzeri kurşun kalemle çizilmiştir. Eserin iç kapağında sonradan yazılmış olduğu muhakkak olan şu ibare vardır:

“*Tarih-i Sultan Süleyman*
Telif-i Âli Efendi”

Bu kayda istinaden bu nüsha, ilk önce Âli'nin *Künh al-Ahbar*'ının Kanunî devrinden bahseden kısmı ile karşılaştırılmış ve bu suretle başka bir telif olduğu anlaşıldıktan sonra, metnin okunması neticesinde, mukaddemenin sonunda bulunan dört beyitlik bir şiirde geçen “ferdî” kelimesine dayanılarak, bu nüshanın Ferdî isimli bir şahsın telifi olarak bilinen *Süleymannâme*'nin yeni bir nüshası olabileceği

¹¹¹ Bak. Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerveran*, s. 99, İbn ül-Emin Mahmud Kemal neşri, İstanbul 1929.

¹¹² Bak. Hüseyin G. Yurdaydın, *Ferdî'nin Süleymannâme'sinin yeni bir nüshası*, D. T. C. Fak. Dergisi, C. VIII, sayı 1-2.

düşünülmüş ve Viyana nüshasının iki sahifesi ile yapılan karşılaştırma, bu hususu, tamamiyle teyid etmiştir¹¹³.

Bu nüshanın cildi meşin, çiçek şemseli ve miklepszidir. Varak 1 a'nın yukarısında da, yukarıda işaret edildiği üzere, eserin adı ve yanlış olarak Âli tarafından telif edilmiş olduğunu gösteren kayıt bulunmaktadır. Sahifenin ortasında bir temellük mührü vardır. Bu 1327, 1325 Rumî-Şemsî tarihlerle Türk Tarih Encümeni mührüdür. Varak 1 b'de metin başlamakta ve burada da bir mühür bulunmaktadır. Varak 2 a'da ise, birisi, 1 b'de olanın tıpkısı olan, iki mühür daha bulunmaktadır. Yazı nev'i harekeli ince nesih olup, sahifeler cedvellidir. 215 varak olan bu nüshanın varak boyu 19, 4 × 13, 4 sm., cedvelin ise 13, 8 × 7, 6 sm. dir. Kâğıdın cinsi abadîdir. Her sahifede 15 satır, her satırda ise ortalama olarak 9 kelime vardır. Yalnız metnin başladığı varak 1 b ile, metnin sona erdiği varak 215 a'da 11'er satır bulunmaktadır. Bunlardan başka, yarım veya boş bırakılmış bir sahife yoktur. Başlık müzehhebdir. Tezhibin üzerinde besmele vardır. Metin siyah mürekkeple, şiir ve fasıl başlıkları surhla yazılmıştır. Âyet, Hadîs ve diğer şevahid altın suyu iledir. Varakların sağ veya sol kenarlarında, metinde geçen bazı kelimelerin mânalarını gösteren, ince talikle yazılmış izah kayıtları görülmektedir. Bu arada varak 74 a, 11. satırda, 139 a, dokuzuncu satırda; 199 b onikinci satırda; 200 b beşinci satırda; 205 a 3 ve dördüncü satırlarda bazı düzeltmeler vardır. Bu düzeltmeler, muhtemel olarak esas yazıya benzetilmek suretiyle başka bir kalem tarafından yapılmıştır. 215 varaktan ibaret olan bu nüsha, Kanunî Süleyman'ın cülûs tarihi olan 926/1520 yılından başlayarak, 946/1539 yılına kadar gelmekte olup; eser varak 1 b'de şu şekilde başlamakta

« حمد بیحد و شکر بیعد . . . »

ve şu sözlerle de son bulmaktadır :

« . . . سرای سعادتته واروب حلول أجلال قیلوب جهانبانلیق امورینه

اشتغال گوستردی »

Varak 1 b-4 b arası mutad hamd u senaya hasredilmiştir.

¹¹³ Bu karşılaştırma, Ferdî'ye atfedilen eserin Viyana'da bulunan tam nüshasını inceleyen ve bu eserin müellifinin Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa olduğu iddiasını ortaya atan Karabacek'in makalesine eklediği bu nüshanın iki sahifesi ile yapılmıştır. Bak. Karabacek, *ayni eser*, s. 5 ve levha I, II.

Varak 3 a'da bulunan “*Bu sıfr-i nebahet fercam teşbib-i kelâm beyan eder*” başlığı altında Kanunî'nin medh ü senası yapılmaktadır ¹¹⁴.

5) Viyana Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı nüsha (Va):

364 varak olan bu nüsha Bostan'ın eserinin mevcut nüshalarının en fazla vekayii ihtiva edenidir. Hammer, bu nüshadan faydalanmış ¹¹⁵, Thury, Ferdî'ye atfedilen bu eserin, Macaristan'la ilgili kısımlarını, bu nüshadan Macarcaya tercüme etmiş ¹¹⁶ ve nihayet Karabacek, bu nüshanın müstensihî ve eserin müellifinin Kanunî Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa olduğu iddiasını, Mustafa isimli bir Osmanlı Şehzadesinin hattı ile olan, bu nüshaya istinaden ortaya atmıştır ¹¹⁷.

Bu nüshanın iç gömleğinin yukarı tarafında, sonradan yazılmış olduğu aşikâr olan, صاحب قانون سلطان سليمان şeklinde eserin adı yazılmıştır. İkinci bir el, soluk kırmızı mürekkeple yazılmış olan bu yazının üzerinden geçmiş ve aşağısına da “Müellifi Ferdî Efendi” ilâvesinde bulunmuştur. Bu yazı, bu nüshanın varak 6 a'sında “ferdî” kelimesinin geçtiği şiirin karşısında bulunan صاحب مؤلف فردى ايله تخلص ايدر şeklindeki yazıdan da farklıdır. İç gömlekteki bu ilâvenin, işaret edilen bu kenar yazısından çıkarılmış olması mümkündür. Varak 1 a'nın sol yukarısında bir temellük mühürü ile bir imza bulunmaktadır. Mühürde ve imzanın altında okunabilen tarihlerden ¹¹⁹ bu şahısların, onyedinci asrın başlarında, bu esere sahip buldukları anlaşılmaktadır. Metin 1 b'de başlamakta,

¹¹⁴ Bu nüsha hakkında daha fazla bilgi için bak. Hüseyin G. Yurdaydın, *Ferdî'nin Süleymannâme'sinin yeni bir nüshası*, D. T.C. Fak. Dergisi, Cilt VIII, sayı 1-2.

¹¹⁵ Viyana Saray Kütüphanesinin -daha sonraki adı ile Nat. Bibl. in- yazmalar kısmı Hammer Koleksiyonundan meydana getirilmiştir. Hammer'in, Ferdî'ye atfedilen eserin, koleksiyonunda mevcut olduğunu söylediği nüshası da, diğer yazmalarla birlikte, Kütüphaneye intikal etmiş olacaktır. Esasen Hammer'in bu nüshanın 949 yılına kadar gelmekte olduğunu beyan etmesi, bu hususu teyid etmektedir. Bak. *D. O. T.*, s. 3.

¹¹⁶ Bu tercüme için bak. Thury, *Török törtönetirök*, II, 39 vd., Budapest 1896.

¹¹⁷ Karabacek'in bu iddiası üzerinde bu araştırmanın “Giriş” kısmında durulmuştur.

¹¹⁸ Bu ibaredeki صاحب مؤلف terkinin “sahib-i müellef” şeklinde okunması lâzımdır.

¹¹⁹ Mühürde 1016 (28 Nisan 1607-16 Nisan 1608), imzanın altında ise 20 Ramazan 1023/24 Ekim 1614 tarihi görülmektedir.

olup, başlık müzehhebdir. Tezhibin üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Varak 1 b-3 b arası mutad hamd u senaya tahsis edilmiş olup, yalnız varak 1 b, 2 a ve 2 b cedvellidir. Her sahifede onüç satır bulunmakta, her satırda ortalama olarak sekiz kelime yer almaktadır. Eserin başladığı varak 1 b'de ise, ancak dokuz satır vardır. Varak 3 b'de üçüncü satırda yer almış olan “*Vebadu*” dan sonra, eserin telifi sebebi üzerinde durulmakta, bu varağın sonuncu satırında bulunan “*bu sıfr-i nebahet fercam (3 b) teşbib-i kelâm beyan ider*” başlığı altında ise, Kanunî Süleyman'ın medh ü senasına geçilmektedir¹²⁰. Bu kısım varak 6 a'ya kadar devam etmekte, bu sahifenin onuncu satırında eserin mukaddeme kısmı, sona ermektedirki bu onuncu satır, şimdiye kadar bu eserin müellifi kabul edilen “*ferdî*” kelimesinin geçtiği dört beyitlik şiirin son beytinden meydana gelmiş olup, mezkûr kelime de, burada yer almış bulunmaktadır. Tam bu şiirin karşısında da, başka fakat Karabacek'in sözlerinin aksine olarak, işlek bir kalem tarafından yazıldığı anlaşılan صاحب مؤلف sözlere sözlere bulunmakta. Bundan sonra Kanunî'nin cülüsünü bildiren ilk başlık yer almakta, böylece asıl mevzua girilmektedir. Osmanlı hanedanından bir Şehzade Mustafa tarafından istinsah edilmiş olan bu nüsha, çok güzel bir nesihle yazılmıştır. Herhangi bir istinsahın, eserin aslı üzerinde hiçbir değiştirmede bulunulmaksızın, daha sonraki zamanlarda da yapılabileceği mümkün olmakla beraber, mevcut nüshalarımız üzerinde yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde, müstensihler tarafından, zamanın şartlarına uygun olarak yapılmış bazı ilâve veya çıkarmaların muhtemel bulunması ve bu yazının da XVI. yüzyıl kaligrafik hususiyetlerini haiz olması dolayısıyla müstensihinin, Kanunî Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa olduğunu düşündüğümüz bu nüshada, söz başlıkları ve şevahid ile limüellifihi, şiir gibi kelimeler, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu nüshanın en fazla benzemekte olduğu fakat ancak 946/1539 yılına kadar gelmekte olan Tarih Kurumu nüshası'nın vekayii, bunun varak 331 a'sına kadar gelmektedir ve bu varakta,

¹²⁰ Cemiyete olan zaruretin ve her cemiyetin ancak adalet ve nizam ile ayakta durabileceği hususlarının belirtilmesinden sonra adil bir hükümdar olarak Kanunî'nin medh ü senasına geçilmesi, bu tetkikin üçüncü kısmında üzerinde durulacağı üzere, müellifin hadiseleri izah etmede iyi bir usule sahip bulunduğunu göstermesi bakımından calib-i dikkattir.

Tarih Kurumu nüshasının son sözlerini teşkil eden cümleden sonra, eserin, yeni bir başlık dahi açılmadan devam ettiği görülmektedir. Daha önce üzerinde durduğumuz nüshalar arasında da, bu şekilde sıkı bir bağlılık bulunması bakımından, ayrı ayrı şahıslar tarafından, birbirini tamamlar mahiyette telif edilmiş olma ihtimalinden uzak bulunun ve tamamının Bostan'ın telifi olduğu hususunda şüphe edilmemesi gereken *Süleymannâme*'mizin bu nüshası, varak 1 b'de şu sözlerle başlamakta «...

«حمد بيحد و شكر بيعد ملك مالك الملكه لا يقدر كه ...» ve varak 364 a'da şu şekilde sona ermektedir ki, bu cümle, aynı zamanda bu nüshanın müstensihinin adını ihtiva etmektedir:

«قد استراح ... التسويد والتحرير بعون الله الملك القدير كتبه الفير مصطفى آل عثمان»

6) Viyana'da Nat. Bibl.'de 999 Nu. da kayıtlı bulunan nüsha (Vb):

Kanunî'nin cülusundan itibaren 936/1529 yılına kadar gelen bu nüshanın, muhteviyatına bakılarak, kronolojik sırada Ayasofya nüshasından önce yer alması icap edeceği düşünülebilirdi. Ancak, bu nüshanın okunması¹²¹ böyle bir noktai nazarın doğru olmadığını göstermiştir. Bu nüshada, yalnız Ayas Paşa'dan “*merhum*” sıfatı ile bahsedildiği, adları geçen diğer zevat, hususiyle Lütfi ve Süleyman Paşa'lar hakkında herhangi bir elkab kullanılmadığı veya temennide bulunulmadığı için, 1536-1539 yılları arasında Vezir-i âzamlık yapmış olan Ayas Paşa'nın ölümünden (1539) sonra ve ondan sonra Sadrâzamlık yapmış olan Lütfi ve Süleyman Paşa'lar için de herhangi bir elkabın kullanılmasına lüzum olmadığı bir zamanda yazılmış olduğunu tahmin ettiğimiz bu nüshanın, iç gömleğinin b yüzünde 1203/1788 yılında yazılmış kitabın sahibine ait olduğu anlaşılan iki kayıt bulunmakta, varak 1 a'nın orta yukarısında ise eserin adı görülmektedir :

تاريخ سلطان سليمان مرحومك جلوسى و آلدینى قلعه لرك فتحينى

ووزرالرينك اسملرينى على طريق الاجمال بيان اولمشدر¹²²

¹²¹ Gerek bu nüshanın ve gerekse bundan önce üzerinde durulan tam nüshanın birer mikrofilmni aldirarak onları, buraya göndermek lütfunda bulunan muhterem dostum Dr. Richard F. Kreutel'e teşekkürü yerine getirilmesi icap eden bir borç sayarım.

¹²² Bu ibarenin Türkçe bakımından hatalı olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Biraz aşağıda aynı yazı yazılmıya tekrar başlanmış fakat yarım bırakılmıştır. Sol aşağı köşede ise 1222 tarihi okunabilen büyük bir mühür bulunmaktadır. Eser Ib'de başlamaktadır. Başlık müzehheb, tezhibin üzerinde ise, silik bir vaziyette, besmele vardır. Her sahifede on üç, varak Ib'de ise dokuz satır vardır. Harekeli olarak okunaklı bir nesihle yazılmış olan bu nüshada da, şevahid surh iledir. Sahife kenarlarında metinde geçen kelimelerin mânalarını veren izah kayıtları vardır. Varak Ib-3b arası mutad hamd u senaya ayrılmış olub, bu kısım, Revan nüshasına değil de, aynen Ayasofya, Tarih Kurumu ve Viyana'da bulunan tamam nüshaya benzemektedir. Diğer taraftan “*Bu sifr-i nebahet fercam teşbib-i (3b) kelâm beyan ider*” başlığı altında, 4a-6a arasını işgal etmekte olan, Kanunî'nin medh ü senası kısmı, hemen hemen bütün nüshalarda aynıdır. Fakat diğer üç nüshamızda bu bahsin sonunda geçen dört beyitlik bir şiirde “*ferdî*” kelimesi geçtiği halde¹²³ Revan nüshasında burada manzum bir kısım bulunmamakta¹²⁴, şimdi üzerinde durduğumuz Vb nüshasında ise, burada “*Şiir*” başlığı altında müellife ait olmıyan şu beyit görülmektedir¹²⁵: Nişeste be-hükmeş kaza u kader

Be-pişeş kemer beste feth u zafer

Görülüyor ki *ferdî* kelimesinin geçtiği ve bunun bu devre muasır bir müverrihin mahlâsı olduğu fikrinin çıkmasına âmil olduğu anlaşılan müellife ait şiir, burada bulunmamaktadır. Bu vaziyete göre, Revan nüshasında bulunmayan fakat daha sonra eser yeni baştan tanzim edilirken ilâve edilmiş olan bu şiir şayet bu nüsha, mevcut nüshaların hepsinden sonra yazılmış ise, daha sonraları, bu “*ferdî*”

¹²³ Revan, İT ve Vb nüshalarından gayrisinde, eserin mukaddeme kısmının sonunda bulunan müellife ait şiir aynen şöyledir:

Sâhib-kırân u husrev-i âfâk u dâd-ger
Zill-i zalil-i Hakk u şehenşâh-i bahr ü ber
Ten-dâde rûzgâr be-fermân-ı ‘aliyeş
Gerdûn behatt-i emr-i şerifeş nihâde ser
Der-devr-i ‘adl ü re’fet-i o der-basît-i hâk
Hergiz ne-mandeest zi-cevr ü sitem eser
Feryâd cüz zi-murg-i çemen ber-ne-yâmede
Ferdî ne-kerde çâk-i giriban meğer seher

Bu şiir için bak. İA, 5a, T, 4b, Va, 6a.

¹²⁴ Bak. İR, 3b.

¹²⁵ Bak. Vb, 6a.

kelimesinin geçtiği şiirin eserden çıkarılmış olduğunu düşünmek yerinde olur. Veyahut bu, B o s t a n'ın eserinin Revan nüshasından sonra ve Ayasofya nüshasından önce ele alınmış fakat müstensih tarafından bir hayli değişikliğe uğratılmış bir nüshası ise, eserde “ferdi” kelimesinin geçtiği müellife ait şiir yer almadan, bu bir beyitlik şiirin yazılmış bulunduğunu, bilâhare dört beyitlik malûm şiirin, Ayasofya nüshasından itibaren bunun yerine kaim olduğunu düşünmek icap edecektir. Fakat böyle bir ihtimalden bahsedilmesine rağmen, sadece 936/1529 yılına kadar geldiği için, K a r a b a c e k gibi ¹²⁶ kat'î bir dille, biz, bunun daha fazla vekâyî ihtiva eden diğer üç nüshadan eski olması gerektiği hususunda bir şey söyleyecek değiliz. Bilâkis, bu nüshada adı geçen Ayas Paşa için “merhum” sıfatı kullanılması ve diğer zevattan herhangi bir elakla bahsedilmemesi dolayısıyla, fazla olarak, biz, bu nüshanın çok daha sonraları yazılmaya başlanmış, ve herhangi bir sebeple, yarım bırakılmış bir istinsah olması ihtimali üzerinde duruyoruz.

B o s t a n'ın eserinin muhtelif nüshalarının maddî tavsiflerini bu şekilde arzettikten sonra, bu eserin, muhteviyatı hakkında bir fikir vermek üzere, Viyana'da Nat. Bibl.'de 998 Nu. da kayıtlı bulunan tam nüshanın fihristini çıkarıyoruz:

Hazret-i Sahib Kıran-ı saadet füzun cihanbanlık tahtına ve saltanat seririne cülûs-ı hümâyun kıldığın beyan eder (6 a-10b), Hazret-i Sahib Kıran canibine Melik ül-ümera-i Şam Canberdi-yi'l-Gazalî bagy ü isyan eyledüğün beyan eder (10b-13b), Bu sifr-i nebahat ahenk keyfiyet-i cenk beyan eder (13b-15a), Hazret-i Padişah-ı cihad menkabet def'ayı ulâda Ungurus-ı melâin gazasın vechei himmet kıldığın beyan eder (15a-19b), Hazret-i Sahib Kıran azze nasrahunun gaza-ı mezbure hareket-i fütuh menkabetin beyan eder (19-b-25a), Kal'a-i Bögürdelen pür dilân gaziler elinde feth olunduğın beyan eder (25a-26b), Vezir-i azam Pir Mehmet Paşa Belgrad üzerine varup esbab-ı muhasara ve teshiri müheyya eyledüğün beyan eder (26b-28a), Leşker-i mansur Bögürdelen mi'berinden ubur eylediklerin ve ol mahalde vakî olan ahval-i ferhunde me'ali beyan eder (28a-33a), Haz-

¹²⁶ Karabacek'e göre tam olana nazaran daha eski bulunan bu eksik nüsha, bu eserin müellifi kabul ettiği Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın müsaadesiyle meydana getirilmiş eserin ilk kopyesinden ibarettir. Metnin 936/1529 yılında kesilişini, Karabacek, artık eseri Şehzade Mustafa'nın bizzat temize çekmek arzusuyla izah etmektedir. Bak. *aynî eser*, s. 15.

ret-i Padişah-ı âli nejad kuvvet-i kahire ile Belgrad kal'asın fethey- ledüğün beyan eder (33a-40b), Hazret-i Padişah-ı bihümal Belgrad mi'berinden ubûr edüp serir-i saltanat ve celâl savbına teveccüh kılduğın beyan eder (40b-49a), Hazret-i Sahib Kıran-ı felek ubbihet kal'a-i Rodos fethin veche-i himmet kılduğın beyan eder (49a-51b), Bu sifr-i beraet şiar sıfat-ı behar beyan eder (51 b-54b), Hazret-i Sahib Kıran azze nasruhunun gaza-i mecbure nahzat-i hümayunun beyan eder (54b-58b), Bu sifr-i beraat şiar Şehsuvar oğlu Ali Bey'in sebebi katl olan ahvalin bir miktar beyan eder (58b-60a), Bu sifr-i nebahat nişan dasitan-ı sabıkı beyan eder (60a-64b), Bu sifr-i nebahet ahenk kal'a-i Rodos üzerinde olan cenk sıfatın beyan eder (64b-72a), Hazret-i Padişah-ı felek ubbihet serir-i saltanat savbına teveccüh kılduğın beyan eder (72a-83b), Bu sifr-i beraat nişan diyar-ı Mısra gönderilen Ahmet Paşa'nın ve ol mahal bagy u isyan eyledüğün beyan eder (83b-91a), Bu sifr-i nebahat meal ol sal-i ferruhfal'de mahruse-i Mısır'da lâyh olan ahvali ve Vezir-i Azam İbrahim Paşa diyar-ı Mısra gittüğün beyan eder (91a-98b), Bu sifr-i beraat nizam Vezir-i Azam İbrahim Paşa mahruse-i Mısır'a gittikten sonra südde-i saadette hasıl olan bazı ahvali beyan ederki bu makamda itmam-ı kelâm ana mev- kuf olmuştur (98b-103a), Hazret-i sahib Kıran-ı felek ubbihet def'a-i saniyede Ungurus gazasın ve Budun fethin veche-i himmet kılduğın beyan eder (103a-106a), Bu sifr-i beraat şiar sıfat-ı bahar beyan eder (106a-114b), Kal'a-i Varadin cüyüş-ı muvahhidin elinde feth olunduğın beyan eder (114b-121b), Bu sifr-i nebahet ahenk sıfat-ı cenk beyan eder (121b-129b), Hazret-i Sahib Kıran-ı cihad menkabet serir-i saltanat savbına teveccüh kılduğın beyan eder (129b-132a), Bu sifr-i nebahet nişan Dulkadır دولقادر vilâyetinde isyan eyliyen bagilerin ahvalin beyan eder (132a-139a), Bu sifr-i beraat nişan ol mahal Dulkadır vilâyetinde ve gayride isyan eyliyen bagilerin ahvalin beyan eder (139a-148a), Bu sifr-i nebahet nişan ol esnada Ungurus vilâyetinde hadis olan ahvali beyan iderki ol sebeb ile (147b) def'a-i salisede diyar-ı küffardan Peç پیچ ve Nemçe memleketine sefer icab eylemiştir (148a-149a), Bu sifr-i nebahet şiar sıfat-ı bahar ve Hazret-i sahib kıran-ı gerdun iktidar azze nasrehunun gaza-i mezbure nahzat-i hümayunun beyan eder (149b-161a), Hazret-i sahib kıran-ı bihümal serir-i saltanat u celâl savbına muavedet kılduğın beyan eder (161a-164a), ol hengam-ı saadet nişanda dürer-i derya-i

saltanat u şehriyari şehzadeleri sünat-i hitan için hazret-i sahib kıran azze nasrehunun sūr-ı surur encamın beyan ider (164a-179a), Bu sifr-i nebahet şiar ol esnada Alman memleketinden varid olan bazı ahbar beyan eder ki def'a-i rabiada diyar-ı küffara sefer icab eylemiştir (179a-181a), Bu sifr-i rebahet intima Ulama Paşa Diyarbektir vardıktan sonra hadis olan kazayayı beyan ider (181a-183a), Bu sifr-i beraat şiar sıfat-ı bahar ve ol esnada olan ahval-i ferhunde me'ali beyan eder (183a-189a), Bu sifr-i nebahet nişan kal'a-i Gusek fetholunduğun beyan eder (189a-194a), Bu sifr-i nebahet nişan ol sal-i ferruhfalde derya yüzünde ve Mora canibinde hadis olan ahvali beyan eder (194a-195b), Bu sifr-i beraat nizam kelâm-ı sabıkı beyan eder (196b-199b), Bu sifr-i nebahet nişan bazı ahval beyan ederki ol sebeble hazret-i sahib kıran (199b) gerdun ubbihet diyar-ı Acem fethin viche-i himmet kılmıştır (200a-202a), Bu unvan-ı şerif sıfat-ı harif ve ol sal-i ferhundefalde lâyh olan ahvali beyan eder (202a-205b), Bu sifr-i nebahet intima sefer mühimmatın görmek için vezir-i azam İbrahim Paşa mahrose-i Haleb'e gittiğin beyan eder (205b-208b), Bu sifr-i nebahet şiar sıfat-ı bahar ve hazret-i sahib kıran-ı saadet füzun azze nasruhunun nahzat-i hümayunun beyan eder (208b-227a), Bu sifr-i nebahet şiar sıfat-ı bahar ve hazret-i sahib kıran-ı cihandar azze nasruhunun def'a-i saniyede Azerbaycan ve Irak-ı zemin canibine nahzat-i hümayunun beyan eder (227a-237b), Bu sifr-i nebahet nişan hazret-i sahib kıran-ı cihan sitan memalik-i mahrose semtine teveccüh-i hümayun kılduğın beyan eder (237b-242a), Bu sifr-i nebahet meal bazı ahvali beyan ederki aktar-ı bihar ve Frenistan diyarına sefer icab eylemiştir (242a-252a), Bu sifr-i nebahet şiar sıfat-ı bahar ve hazret-i sahib kıran-ı cihandar donanma-i hümayun mühimmatı için mahrose-i Kostantaniyye canibine teveccüh kılduğın beyan eder (252a-262b), Bu sifr-i nebahet intima vezir-i sahib-i şimşir Lütfi Paşa dame ikbaluhu gemilerile Polye پولیه diyarına gittiğin beyan eder (262b-266a), Bu sifr-i nebahet nişan kelâm-ı sabıkı beyan eder (266a-268b), Hazret-i sahib kıran-ı saadet rutbet mustakar-ı serir-i saltanat mahrese-i Kostantaniyye savbına avdet kılduğın beyan eder (268b-271a), Bu sifr-i (271a) nebahet nişan ol esnada Sirem vilâyetinde vaki olan gaza ve muharebe ahvalin beyan eder (271b-280a), Bu sifr-i nebahet meal bazı ahval beyan ederki diyar-ı küffara def'a-i hâmisede sefer icab eylemiştir (280a-

315a), Bu sifr-i şerif sıfat-ı harif ve sabıkta olan kelâm-ı saadet fercamı beyan eder (315a-316b), Bu sifr-i nebahet nişan şahzadeleri sünet-i fitan için hazret-i sahib kıran azze nasruhunun sūr-ı mevfur us-sürurun beyan eder (316b-333b), Bu sifr-i nebahet ünvan Luristan لورستان Beylerbeyisi Gazi Hanun sebab-i isyan olan ahvalin ve sair hususun beyan eder (333b-342b), Bu sifr-i nebahet nişan dasitan-ı sabıkı beyan eder (342b-345a), Bu sifr-i nebahet fercam Budun canibinde olan ahvali ve cenab-ı saadet meab Mehmet Paşa ol canibe teveccüh eylediğin beyan eder (340a-342b), hazret-i sahib kıran-ı saadet füzun azze nasruhunun onuncu seferinde diyar-ı Ungurus tarafına ve İstanbul gazasına (345a) nahzat-i hümayunun beyan eder (345b-355a), Bu sifr-i nebahet nişan (355a) hazret-i sahib kıran azze nasruhunun darülmülk mahruse-i İstanbul semtine teveccüh-i hümayun kılduğın beyan eder (355b-363b), Bu sifr-i saadet nişan kal'a-i Peşte üzerine düşülen leşker-i küffarın ahval-i bedmealın beyan eder (363b-364a).

III. Müellif ve Süleymannâme'nin hususiyetleri

1) *Süleymannâme*'mize göre müellif:

Tetkikimizin bu kısmında, müellifin, bu eserden çıkardığımız bazı hususiyetlerini sıralıyacağız ve daha sonra Kanunî devrine muasır, bu isimde, bu vasıfları haiz bir şahıs arıyacağız. *Süleymannâme*'mize göre, onun müellifinin aşağıdaki vasıfları haiz olduğu görülmektedir:

Müellifimizin yaşadığı zamanın cemiyet telâkkilerine uygun olarak "*irade-i külliye*"yi kabul eden bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus, herhangi bir hâdisenin sebepleri üzerinde dururken bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Hususiyle izahı yapılan bir isyanın sebepleri üzerinde durmak yerine, Tanrının bazı kimseleri fena bir duruma sokmak istediği zaman böyle bir harekete sevkettiğine işaret edilmesini ve ondan sonra isyanın bastırılmış ve Tanrının arzusuna uygun olarak, isyan edenlerin köklerinin kazanmış olduğu hususlarının belirtilmesini, onun ancak kadercı bir zihniyete sahip bulunmasıyla izah etmek mümkündür. Mohaç zaferi (932/1526) sonunda Dulkadir vilâyetinde ve diğer yerlerde olan isyanların anlatılmasına şu sözlerle girmesi ve bu isyanlar için başka bir sebep göstermemesi, onun bu inancının bariz bir delilidir:

“Çün hame-i *ceffe'l-kalemi bima huve kâinun* bir taifenün ki ceride-i ahvaline rakam-ı şekavet ve idbar çekmiş ola. Nur-ı fikret şurfe-i hayalinden ve basıra-i basiret dide-i itibarından meslub (92b) olub divanevar hareketler ve sefhane cesaretler eyleyüp ahir-i kâr ukubet u nikale giriftâr olur. Bu teşbibden murat budur ki ol sal-i ferhunde falde vakti ki...”¹²⁷.

Diğer taraftan müellifin, bütün Ortaçağ islâm dünyasında cari olduğunu bildiğimiz, bir cemiyet anlayışını benimsemiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun bu zihniyetini gösteren şu satırlarını aynen alıyoruz¹²⁸:

“...Mürekkebat-ı arziyenin kemalâtı vücudundan müteahhir olup, kuvveden fi'le ve noksandan kemale gelip yetişmekte esbab-u muiddat mevad u mükemmilât lâzım olmağın nev'i insanın bekası efradının ve eşhasının sebatı ve medaric-i kemalâta irtikası temeddün-i ictimaa menuf ve merbut olmuştur...”. Tab'an medenî olan insan nev'i¹²⁹ “...Şehirler ve memleketler halkının mabeynlerinde olan cemiyet-i mahsusaya bizzat muhtaçtır...”. Böylece cemiyete olan zaruret belirtildikten sonra her cemiyetin ancak adalet sayesinde “nizam üzre” olabileceği, “...her kesretin...” de, “...zıll-ı vahdetde olmayınca kemalâta mazhar...” olamayacağı hususlarıyla “...selâtin-i zevîl-iktidar ve havakin-i âli mikdarun hüsn-i tedbiri ve siyasetleri rabita-ı kesret vaki ...” olduğu noktasına işaret edilerek “...es-Sultan zıll ul-Allahu fi'l-arz...” hadîsinin bu mânayı dahi şamil bulunduğu anlatılmaktadır. Görülüyor ki müellifimiz, bütün Ortaçağ medenî müslüman dünyasında cari olduğu bilinen ve Farabî tarafından “hayat rahatlıkları için olduğu kadar, insan varlık ve ihtiyaçlarının mahiyeti ve ilerlemenin en yüksek derecesine ulaşması noktai nazarından insanların büyük guruplar halinde toplanmasının zarurî bulunması...” sözleriyle ifade edilmiş¹³⁰ olan ve daha

¹²⁷ Bak. T, varak 92b vd. Bostan'dan naklettiğimiz bu sözlerin baş tarafında bulunan ibarenin bir hadis olması mümkündür. “*Ceffe'l-kalemi bima ente lâkin*” hadisini hatırlatmaktadır. Bak. *Concordance et indices de la tradition Musulmane*, C. I, p. 350, Leiden 1936.

¹²⁸ Bak. T, varak 3a, b.

¹²⁹ “*al-insanu medeniyyun bi't-tab'*”, T, Varak 3a, b.

¹³⁰ Farabî'nin bu husustaki fikirleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bak. Harun Han Şirvanî, Hüseyin G. Yurdaydın terc., *Farabî'nin Siyasî Nazariyeleri*, D. T. C. Fak. Dergisi, C. VIII, sayı 4, s. 441-458.

sonra İbn Haldûn tarafından insanın “*bittab'ı medeni*” ve “*ictimai hayatın zarurî olması*” şeklinde formüle edilmiş bulunan¹³¹ cemiyet ve cemiyete olan zaruret anlayışını benimsemiş vaziyettedir. Bu halin belirtilmesi, bir taraftan müellifimizin böyle bir anlayışı benimseyişi ve selâhiyetli bir dille ifade etmesi dolayısıyla, evvelâ, onun kültür derecesini, daha sonra da, bu konuda Osmanlı münevver zümresini besliyen mânevî kaynağı göstermesi bakımından önemli bir noktadır. Bunun Osmanlı devletinin hangi çağın devleti olabileceğini tayin hususunda, üzerinde önemle durulması gereken bir mahiyet taşımakta bulunduğunu da işaret etmek faydasız olmayacaktır.

Müellifimizin aynı zamanda iyi bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus, eserin muhtelif varaklarında mensur olarak izah edilen olayların mahiyetini özet halinde anlatmakta olan şiirlerin, umumiyetle müellife ait bulunması ile sabittir¹³². Bunlar içinde Arabca ve umumiyetle de Farsça şiirlerin bulunması, onun bu iki dile tam mânası ile vakıf bulunduğunu göstermektedir. Onun Arabcaya, Kur'ana olan vukufu, eserinin muhtelif yerlerinde naklettiği âyetlerle de kendini göstermektedir. Her hâdiseyi, muayyen bir âyete göre izah etmesi, herhangi bir hadisenin muayyen bir âyet muktezasınca vuku bulduğunu belirtmesi, onun Kur'ana olan vukufunu gösterdiği kadar, hâdiselerin izahında kendisine hareket noktası vazifesi gören zihniyeti de göstermesi bakımından önemli bir noktadır. Diğer taraftan onun geniş bir lisan bilgisine ve kelimelerin etimolojisine vakıf

¹³¹ Bostan'ın eserinin mukaddemesinde bu fikirleri beyan etmiş bulunması, İbn Haldûn'un tesirlerinin Osmanlılarda 16'ncı asırdan itibaren görülmeğe başladığı yolundaki noktai nazarlara (bak. Zeki Velidi Togan, *Tarihde Usûl*, s. 170, 175 vd., İstanbul 1950) yeni bir delil olmaktadır.

¹³² Biyografisi yazılırken belirtileceği üzere *Süleymannâme*'mizin müellifi kabul ettiğimiz Kanunî devri kazaskerlerinden olan Bostan'ın bir şair olduğu hususu, mezkûr Bostan'ın torunu olan, “*Tarih-i Saf*” adı ile meşhur *Tuhfet ul-Ahbab* müellifinin şu fıkrası ile de sabittir: Kanunî'nin 955/1548 yılı İran (Elkas) seferinde kazaskeri olan Bostan Efendi şu ebyatı söylemiştir:

“Sürme Şahım asker-i ruhmanı şeytan üstüne
Şahı mat et şehsuvarım sür atın Van üstüne
Yık anı rahm etme viran eyle viran üstüne
Göreym milk-i Acem yıkılsun abad olmasın”.

Sefer sona erdikten sonra “...biter iş değil idi. Mahza Bostan Efendi'nin kerametidir...” şeklinde, Kanunî'nin, Bostan Efendi hakkındaki kanaatını açığa vurduğu nakledilmektedir. Bak. *Tarih-i Saf*, s. 74, İst. 1287.

bulunduğu, vezir kelimesi üzerinde gerek etimoloji ve gerekse manâ bakımından yapmış olduğu tahlillerden anlaşılmalıdır. Bu husustaki izahatı, vezirliğin mahiyeti hakkındaki şahsi mülâhazalarından önce vermesi, onun üzerinde durduğu bir meseleyi anlaşılır bir hale getirmek için, iyi bir izah etme usulüne de sahib bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bir fikir vermek üzere bu konuda söylediklerini aynen alıyoruz: “Erbab-ı fitnet’un ve eshab-ı hikmet’ün aray-ı a’lem araylarına mahfi değildürki vezir, vizrden mehuz ve muştak olup vizr lügâtte âlet-i harp ve silâh manâsına gelip evzar “vizr”ün cemmi gelüp (54a) nitekim şiir-i Arabda gelmiştir. Şiir:

Vaa’dedtu bi’l-harbi evzârehâ

Rimâhen tivâlen ve haylen zûkûrâ¹³³

Eyle olsa vezir olan kimesneler padişah-ı ‘alem penahun tığ-ı zafer nigârı belki cüşman-ı saltanatun yemin u yesarı menzilesinde olup kazayay-ı hıfz u zapt ve umûr-ı hall u rapt anların vasıtası ve muaveneti ile husul bulup salâh-ı memleket sedad-ı akıllarına ve sıhhat-ı nakillerine menûd olup her vezir ki anın naklinde sıhhat ve reyinde rezanet olmya mertebe-i vezaretten sakıt olup anın gibilerin ref’i hazret-i Padişah-ı alempenahın uhde-i şehametine lâzım olur. Bu teşbibden murad budur ki vezir-i azam Pir Mehmet Paşa ki...”.

Müellifimizin, üzerinde durduğu hâdiseleri izah ederken, bitarafılıktan ayrılmadığı söylenebilir. Eserde mağlûbiyetlerin dahi çekinilmeden, şu veya bu türlü bir tefsir ve tevile kaçılmadan, olduğu gibi anlatıldığı görülmektedir. Belgrad ve Rodos fetihlerinden bahsedilmeden, buraların daha önceleri de muhasara edilmiş oldukları fakat fetihlerinin müyesser olmadığı hususlarının belirtilmesi, hattâ duyulan acze işaret edilmesi¹³⁴, onun, aleyhte olan hakikatleri bile münasip bir lisanla anlatmaktan çekinmediğini göstermektedir. Aynı şekilde, 939/1532 yılında Almanya içerlerinde akınlar yaparak dönen Akıncı Beyi Kasım Voyvoda’nın ve arkadaşlarının, bir derbende saklanmış olan düşman tarafından ani bir baskına maruz bırakılarak perişan edilmelerinin açıkça izah edilmesi, “...ehl-i islâm içine inhizam düşüp...” “...shel kimesne halâs oldu...” cümleleriyle durumun aynen ifade edilmesi, müellifin tamamıyla bitaraf olduğunu göstermesi bakımından, önemle kaydedilmesi icap eden noktalardır.

¹³³ Bak. *Tac ül-Arûs*, C. III, s. 601, Kahire 1306.

¹³⁴ İA, varak 39a.

2) Müellifin biyografisi:

“Küçük Bostan” adı ile şöhret bulmuş olanı nazarı itibara alınmazsa¹³⁵ Kanunî devrine muasır “Bostan” adı ile meşhur ancak bir şahıs mevcut olup hayatı hakkında en fazla bilgi “Mustafa b. Ali eş-şehîr bi Bostan” başlığı altında *Şakayık Zeyli*’nde verilmiştir¹³⁶. Hayatı ve eserlerinden kısaca bahseden Bursalı M. Tahir ise onu “Bostanzade Mustafa Efendi, Tirevî” adı ile takdim etmiştir¹³⁷. Bu Bostan Efendi’nin böyle bir eseri olduğu hakkında herhangi bir kayıt mevcut bulunmamakla beraber, biz, onu kuvvetli bir ihtimalle *Süleymannâme*’mizin müellifi olarak kabul ediyoruz. Mezkûr Bostan Efendi 904/1498 yılında doğmuş, vaktini ilim ve irfan kazanmaya hasretmiş “Hafız-ı Kur’an” olduktan sonra “ilm-i tecvid” ve “ilm-i kiraat” dersi almıştır. Bir taraftan da lisan bilgisini kuvvetlendirmiş ve talî derecedeki ilimleri de tahsil ederek “Seb ül-Mesani”¹³⁸ ye ve Kur’anı yedi batn üzre tefsir etmek iktidarını kazanmaya çalışmıştır. 923/1517 yılında Sahn müderrisi olan Kara Bali’nin müzakerecisi iken, birçok eserleri, bu arada Çivizade’yi ve Mollazade’yi, okumak fırsatını bulmuştur. Bundan sonra asrın meşhurlarından Ahmet Paşa müderrisi Carullah Efendi ve Eyub müderrisi Zeyrek zade Rükneddin Çelebi ile yakınlık peyda etmiş, daha sonra Sahn müderrisi Muhyiddin ül-Fenarî meclisinde zekâsını göstermiş, Edirne Bayezidiyesinde Şuca Efendi talebelerile Cedel bahsi üzerinde meşgul olarak 925/1519’da Anadolu Kazaskerliğinden mütekaid Kemal Paşa-zade’nin hizmetine vasıl ve “medrese-i dar ül-Hadîs”de üstadlar gurubuna dahil olmuştur. Daha sonra “muallim-i makam-ı Süleymanî” Hayrettin Efendi’nin müntesiplerinden olduğunu görmekteyiz. 932/1526 yılında onun birinci derecede itimat ettiği bir kimse haline gelmiştir. 935/1529 yılı içinde yirmibeş akçe ile Bursa’da “Molla Yeğen” Medresesinde mü-

¹³⁵ Bak. Ataî, *Zeyli Şakayık*, s. 132.

¹³⁶ Burada işareti zaruri olan bir husus başlıkta “Mustafa b. Ali” şeklinde yazılı bulunan Bostan’ın adının, metin içinde daima “Mustafa b. Mehmet” şeklinde geçmesidir. Bostan adı ile meşhur Mustafa Efendi’nin babasının adının Mehmet olduğu İstanbul’da Türk-İslâm eserleri müzesinde bulunan mezar taşı ile sabit olmuştur. Bu mezar taşı sayesinde Bostan’ın ihtilâflı olan ölüm tarihi de halledilmiş bulunmaktadır.

¹³⁷ Bursalı M. Tahir, *O. M.*, I, 253.

¹³⁸ Fatıha suresinin tefsiri.

derris olduktan sonra, zaruret dolayısıyla muhtelif kazalarda kadılık yapmayı tercih etmiştir. 944/1537 yılında Ebussuud Efendi ve sabık üstadı Çivizade, Pâdişah huzurunda hakkında hüsn-i şahadette bulunmuşlar ve yazmış olduğu bir risale pâdişahın iltifatına mazhar olmuştur. Bunun üzerine medrese tevcihine ferman buyurulması sebebi ile, kırk akçe ile Tire'de Molla Arab medresesine tayin edilmiştir. Sonra terakki ile "rütbe-i hamsîn" derecesine yükselmiş, 946/1539 da Kanunî'nin "Halile-i Celile"si Haseki Sultan tarafından yaptırılan medreseye tayin edilmiş, 949/1542'de Celâl-zade Salih Efendi yerine "Sem'an" medreselerinden birine vasıl olmuştur. 950/1543 yılı tamamında Bursa'ya, 951/1544'de Edirne'ye tayin edilmiş, 952/1545 yılında Karasili Hasan Efendi yerine İstanbul kadısı olmuştur. 954/1547'de Anadolu Kazaskeri malûl Emir Efendi, zarurî olarak tekaüd edilince Anadolu Kazaskerliğine, on gün sonra da Rumeli Kazaskerliğine tayin edilmiştir. 958/1551'de tekaüde sevk edilerek yerine Abdurrahman Efendi tayin edilmiştir. Bu azle sebep, Rüstem ve Haydar Paşalardır. Kendisinin "müddea-i asaffî" ye muhalif hareket etmesi sebebiyle azlinden sonra da teftişine lüzum görülmüştür. Fakat teftiş sonunda hakkında yapılan dedikoduların tamamıyla iftiradan ibaret olduğu anlaşılmıştır. Buna rağmen, ancak 960/1553 yılında Rüstem Paşa'nın azli ve sadarete Ahmet Paşa'nın getirilmesi üzerine, Ahmet Paşa, onun vazifelerini "itmam" ve iki senelik paralarını da teslim etmiştir. Bundan sonra Bostan'ın gerek pâdişah ve gerekse divan mensupları nazarında dürüstlüğünü ispat ettiği ve böylece hakkındaki şüphelerin zail olduğu görülmüştür. Ancak 968/1561 yılında -ki bu sırada sadrâzam gene Rüstem Paşa'dır- yeniden teftiş olduğu ve bu def'a da temize çıktığı görülmektedir. Fakat 977/1569 yılında Sipahiler ağası vasıtası ile tekrar teftişi yaptırılarak, gene temize çıkmışken, bu yılın 25 Ramazanında vefat etmiştir¹³⁹. Namazını Ebussuud Efendi kıldırması, Edirne Kapısı

¹³⁹ Bostan'ın ölüm zamanı olarak, muhtelif kaynaklarda görülen tarihler, birbirini tutmamaktadır. Bostan'ın biyografisi hakkında belli başlı kaynağımız olan *Şakayık Zeyl*'inde onun ölüm tarihi 27 Ramazan 977 olarak gösterilmekte, Kâtip Çelebi ise bu tarihi, hem 977 (bak. *Keşf uz-Zunun*, C. I, s. 191, İst. 1941) ve hem de 995 (bak. *ayni eser*, C. II, s. 1928, İst. 1943) kabul etmekte, Bursalı Tahir ise, onu, 968 olarak kaydetmektedir (bak. *O. M.*, I, 253). İstanbul'da Türk-İslâm eserleri müzesinde bulunan Bostan'ın mezar taşı sayesinde bu mesele kat'i olarak halledilmiş olup, orada kaydedildiği üzere Bostan'ın ölüm tarihi 25 Ramazan 977/3 Mart 1570 dir. Mezkûr müzede çalıştığımız sırada, bu taşın bizi haberdar eden müze müdürü sayın Elif Naci Bey'e teşekkür ederim.

haricinde Emir Buharî zaviyesi yakınına gömülmüştür. “Molla-i merkum allâme-i Rum ser defter-i ülema-i fuhul ünvan dibace-i erbab-ı kabul olup” kuvvetli bir zekâ ve hafızaya malikti. Arabca ve “fünun-ı edebiye”ye olan vukufu, kendisine üstad payesini bihakkın tevcih ettirecek bir derecede idi.

Hayatı hakkında böylece bilgi vermiş olduğumuz Bostan'ın telifi olarak gösterilen eserler şunlardır: 1) *Haşiye-i suret-i en'am 'alâ tefsir-i Beyzavi*, 2) *Haşiye-i Sadr uş-Şeria*, 3) *Haşiye-i ıslah ve ızah*, 4) *Risale-i kaza u kader*, 5) *Risale li cüz' ellezi la yetecezze'*, 6) *Necat ül-ahbab ve tuhfe zevi'l elbab fi'l-kimya* ¹⁴⁰.

Bunlardan birincisi Nasr al-Din Ebu Said Abdullah bin Ömer ül-Beyzavî'nin “*Envar üt-Tenzil ve esrar üt-tevil*” adlı eseri üzerine yapılmış bir ta'likadır ve iki tam nüshası, biri 52 Nu. ile Süleymaniye Kütüphanesinin Çorlulu Ali Efendi kısmında, diğeri 25 Nu. da kayıtlı olarak, aynı kütüphanenin Karaçelebizade kısmında bulunmaktadır. Aynı eserin üç cilt halinde istinsah edilmiş olduğu anlaşılan fakat 693 ve 694 Nu. da kayıtlı olarak, yalnız iki ve üçüncü ciltleri bulunan bir diğer nüshası da, Bayazıt Umumî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, Bostan'ın “*Haşiye-i İslâh ve İzah*” adlı telifinin, meşhur Kemal Paşa-zade'nin *İslah ül-vikaye fi'l-fürû'* adlı eseri ¹⁴¹ üzerine yazılmış olması tahmin edilebilir. Bostan'ın diğer bir telifi olan *Necat ül-ahbab ve tuhfe zevi'l elbab fi'l kimya* adlı eserinin, bir mukaddeme ve üç babdan ibaret olduğu bilinmekte ise de ¹⁴², diğer eserlerinin mahiyetleri hakkında bilgi bulunmadığı gibi, İstanbul kütüphaneleri defterlerinde de isimlerine rastlanamamıştır.

Görülmektedir ki bu Bostan Efendi'nin telifatı arasında herhangi bir tarihi eserin adı anılmamaktadır. Ancak, Kanunî devrine muasır Bostan mahlâslı bir şahıs tarafından peyderpey yazılmış bulunduğunu ispat etmeye çalıştığımız *Süleymannâme*'nin, bu Bostan tarafından meydana getirilmiş olması kuvvetle tahmin olunabilir. Gerçi sözlerimizin başında da işaret ettiğimiz gibi, bu devirde yaşamış bir başka Bostan'ın da adı anılmaktadır. Ancak bu “Kü-

¹⁴⁰ Bak. Bursalı M. Tahir, *O. M.*, I, 253.

¹⁴¹ Bu eserin bir nüshası *İslâh ül-Vikaye el-müsemma bi'l-izah*” adı ile 537 nu. da kayıtlı olarak Süleymaniye Kütüphanesinin Esad Efendi kısmında bulunmaktadır.

¹⁴² Kâtip Çelebi, *Keşf üz-Zunun*, II, s. 1928.

çük Bostan” adı ile şöhret kazanmış olup ¹⁴³, eserimizin üç nüshasında ¹⁴⁴ sarıh bir şekilde kaydedilmiş olan “Bostan” imzasının buna ait olabileceği düşünülemez. Diğer taraftan *Süleymannâme*’mizden mânevî havasını ve vasıflarını belirtmeye çalıştığımız müellifle, burada hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdiğimiz Bostan arasında bariz bir benzerlik göze çarpmaktadır. Şöyle ki *Süleymannâme*’ye göre, müellifin dindar ve kaderciliğe inanmış bir kimse olduğunu, çok güzel bir edebî uslûba malik bulunduğunu, Arabcaya, Farsçaya olan vukufunu belirtmiştik. Burada üzerinde durduğumuz Bostan da hemen hemen aynı vasıfları haiz, müderrislik yapmış, “fünun-ı edebiye” de üstadlık payesini kazanmış bir şahsiyettir. Kur’ana hakkı ile vakıftır. Diğer taraftan müellif, bu Bostan kabul edildiği takdirde, mezkûr *Süleymannâme*’nin 949/1542 yılında birden bire kesilişini de izah etmek mümkün olmaktadır. Daha önce *Süleymannâme*’nin tamamı addettiğimiz 949/1542 yılına kadar gelen Va nüshasının son üç yıl yani 946/1539-949/1542 yılları vekayinin 954/1547 yılından sonra yazılmış olduğunu izah etmiştik. Filhakika, mezkûr Bostan’ın bu yıl evvelâ Anadolu, biraz sonra da Rumeli Kazaskeri olduğu görülmektedir. 958/1551 yılında buradan tekaüde sevk edilmesile, hayatı, birdenbire dağdağalı bir hal almakta, ancak gazabına uğradığı anlaşılan Sadrâzam Rüstem Paşa’nın 960/1553 yılında azlile eski itibarının iade edildiği görülmektedir. Fakat kısa süren bu devreden sonra, hayatı, gene müfettişlere hesap vermekle geçmiş ve pek tabii olarak, rahat ve huzur içinde herhangi bir telifte bulunulabilecek olan imkânlardan mahrum olmuştur. İhtimal Bostan mahlâslı bir şahsın telifi olduğu şüphesiz bulunan *Süleymannâme*’mizin, büyük bir ihtimalle müellifi kabul ettiğimiz, bu muhtelif müderrisliklerde ve nihayet Rumeli Kazaskerliğinde bulunmuş olan Bostan mahlâslı ile meşhur Mustafa b. Mehmet, belki de arzusuna rağmen, eserini tamamlamaya bu hâdiseler yüzünden vakit bulamamıştır.

3) *Süleymannâme*’nin hususiyetleri:

a) *Süleymannâme*’mizin edebî hususiyetleri:

Üzerinde durduğumuz *Süleymannâme*’nin muhtelif nüshaları, muhtelif defalar işaret edildiği üzere, muhtelif zamanlarda, bir evvelki nüshanın geldiği yere kadar olan vekayie yeni vekayi ilâvesile mey-

¹⁴³ Yukarı bak. s. 189, not 135.

¹⁴⁴ Yukarı bak. s. 150, ve not 42; 171, not 101.

dana getirilmiş olup, her nüshada olduğu kadar, bütün nüshalar arasında da bariz bir üslûb birliği göze çarpmaktadır. Bu birlik hususiyle mahiyet bakımından birbirine benziyen hâdiselerin, meselâ sefer hazırlıklarının¹⁴⁵ anlatılışında, benzer kelimelerin, bazen hemen hemen aynı kelimelerin kullanılması ile bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Bu halin de, her insanın muayyen bir yazış tarzı oluştundan ileri geldiğine şüphesiz nazarı ile bakılabilir. Binaenaleyh, tereddüt etmeden diyebiliriz ki, her ele alınışında, baştan itibaren yazılarak bazı ilâveler ve düzeltmeler yapılmak sureti ile, kalınan yerden itibaren, yeni vekayiin eklendiğini tesbit ettiğimiz *Süleymannâme*'miz, her def'asında bizzat müellif tarafından ele alınmış ve bu arada yeni ilâvelerle birlikte bazı düzeltmeler de yapılmıştır¹⁴⁶. Bununla beraber, aynı şahıslar için muhtelif nüshalarda kullanılan muhtelif elkab ve temennilerin bizzat müellif tarafından yazılıp yazılmadığı hususunda kat'i birşey söylemek mümkün değildir. Ancak, Ayasofya nüshasında bu türlü sıfat veya elkabın silintili bir vaziyette bulunması, bunların, adı bu türlü elkabla anılan şahısların, bu nüsha yazıldığı sırada işgal etmekte oldukları mevkilere uygun olarak, müstensih tarafından yazılmış oldukları intibahı uyandırmaktadır. Bununla beraber bazı nüshaların, müellifin bizzat diktesi ile meydana getirilmiş olabileceği ihtimalini de hatırdan tutmak lâzımdır.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, *Süleymannâme*'miz, Ayasofya nüshasından itibaren tam mânası ile değiştirilmiş, başlıklar yeniden tertip ve tanzim edilmiş, eser devrin zevkine uygun olarak daha edebî bir hal almıştır. Bu hale rağmen, eserde pek çok eski Türkçe kelimelerin bulunmakta olduğu da söylenebilir¹⁴⁷. Bu arada mevcut nüshaların karşılaştırılması neticesinde, umumiyetle Ayasofya nüshasının, Tarih Kurumu ve Viyana'da bulunan tam nüshaya benzemekte bulunduğu tesbit edilmiş olmasına rağmen, Ayasofya ve Viyana (Va) nüshası arasında bazı farkların mevcut olması, bu noktalarda ise Va

¹⁴⁵ Meselâ Belgrad fethi hazırlıkları ile Mohaç zaferinin kazanıldığı 1526 Macaristan seferi için yapılan hazırlıkların, hemen hemen aynı kelimelerle, bariz bir üslûb örneği şeklinde anlatıldığı hakkında bak. İA, 103b, 104a, 106a; Va, 149 a, 183a, 349a.

¹⁴⁶ Bu hususa misal olmak üzere meselâ bak. İR, 26a; İA, 33a; 9b; İR, 8a, b. Aynı zamanda yukarı bak. s. 176, not 53; İA, 41a; Va, 53 b.

¹⁴⁷ Bak. Msl. Va, 311a.

ile Revan nüshasının birleşmiş bulunmaları¹⁴⁸ eserin tamamının B o s t a n'ın telifi olduğunun başka bir delili olarak karşılanabilir.

Diğer taraftan burada işareti zarurî olan bir husus da, müellifin hâdiselerin izahında iyi bir usûle malik bulunduğudur. Herhangi bir hâdiseyi, daha anlaşılır bir hale getirmek için, bu hâdisenin kısaca evveliyatı üzerinde durulmakta, hâdisi anlatılmak istenen tarihe kadar getirilmekte, asıl üzerinde durulacak hâdisi ile evveliyatı arasında bir bağlantı kurulmakta, böylece üzerinde durulan konunun, daha iyi anlaşılması temin edilmektedir. Şehsuvar oğlu Ali Bey'in katlinden önce, Ali Bey'e kadar Dulkadir beyliğinin durumu kısaca izah edilmekte ve asıl mevzuya bu izahattan sonra girilmektedir¹⁴⁹. Aynı şekilde "vezir" kelimesinin mânası, cem'i halinin izah ve işareti ile, vezir olan bir kimsenin, nasıl olması, neler yapması icap ettiği hususunda şahsi mütalâalar beyan edilmekte, onların Pâdişahın "yemin u yesarı" durumunda oldukları belirtilmekte ve "naklinde sıhhat ve reyinde rezanet" olmıyan bir vezir'in "ref'i"nin padişah için artık zarûret halini alacağından bahsedilerek, biraz sonra azli bildirilecek olan vezir-i âzam Pir Mehmet Paşa'nın hatalarına geçilmektedir¹⁵⁰. Bu hâdisenin izahında takip edilen yol, müellifin hâdiseler ve yapılan işler hakkında derli toplu malûmat ve fikir vermeye çalıştığını ortaya koymakta, bunların anlatılışındaki mantıkî teselsül ise, onun zihni mükemmeliyeti kadar, gayet ustalıkli bir anlatma tarzına da malik bulunduğunu göstermektedir.

Yukarıdan beri verdiğimiz izahat göstermektedir ki *Süleymannâme*'miz vak'aların sıralanmasından meydana gelmiş kuru bir veka-yinâme olmaktan uzaktır. Eserde hemen ekseri sahifelerde, mensur olarak anlatılan bir hâdiseyi özetler mahiyette çoğu müellife ait bir takım şiirler de yer almakta, hususiyle yeri geldikçe teşbihler yapma hususunda büyük bir itina gösterilmektedir. Rodos fethi için hazırlanan gemilerin, Belgrad'a hücum eden gazilerin ve hemen her seferde saçtığı ateşlerle düşman üzerinde yıldırıcı tesirler yapan topların tasvir ve tavsiflerinde, bu türlü teşbihlerin bol bol kullanıldığı görülmektedir¹⁵¹. Bu halin ise eserin zevkle okunmasında büyük bir rolü olduğu muhakkaktır.

¹⁴⁸ Bak. Msl. İR, 2b; Va, 4a.

¹⁴⁹ Bu hususta bak. İA, 45a-46a.

¹⁵⁰ Bak. T, varak 54a vdd.

¹⁵¹ Bu hususta bir fikir edinmek için bak. İA, 51b vd.

b) *Süleymannâme*'mizin muasır *Süleymannâmeler* arasındaki yeri ve tarihî bir kaynak olarak değeri:

Şimdiye kadar Ferdî mahlâslı bir şahsa atfedilen ve bu araştırmamızda "Bostan" mahlâslı bir başka şahsın telifi olduğunu ispat etmiye çalıştığımız *Süleymannâme*'nin, Kanunî devrinin ilk yarısı için önemli bir kaynak olduğu konusu üzerinde ilk defa olarak Hammer'in durduğu anlaşılmaktadır. Hammer, mezkûr *Süleymannâme* hakkında böyle bir zihniyete sahip olduğunu, meşhur eserinde Kanunî devrinin ilk yirmi iki yıllık tarihini yazarken, kullanmış olduğu belli başlı kaynaklar arasında ona önemli bir yer vermek suretiyle, göstermiştir ¹⁵². Böyle bir eser hakkında bu bakımdan söz söyleyebilmek için pek tabiidirki eserde verilen bilgilerin kontrol edilmeleri icabeder. Bu maksatla, Bostan'ın eserinin ilk nüshası kabul ettiğimiz Revan (İR) nüshası esas alınmış ve bu nüshada verilen bilgiler, devrin görebildiğimiz muasır ve muasır olmıyan bütün kaynakları ile karşılaştırılmıştır. Böylece, bir taraftan Bostan'ın eseri esas alınmak suretiyle devrin tarihi yazılmış, diğer taraftan da gerek esas aldığımız ve gerekse kullanmış olduğumuz diğer kaynakların hususiyetlerinin ve bunların birbirlerine göre durumlarının ne olduğu hususu tespit edilmeğe çalışılmıştır. Bu tahlilî çalışmanın neticeleri, takdim ettiğimiz tenkitli metinde yeri geldikçe notlar halinde gösterilmiştir. Bu sebeple, burada, arzettiğimiz çalışmanın bir hülâsası olarak eser hakkında bu bakımdan umumî bir fikir vermiye çalışacağız. Bostan'ın üzerinde durduğu devrin vekayii, bu devre muasır ve bu devir için aynı mahiyette birer kaynak olan Koca Nişancı Celâl-zade Mustafa'nın *Tabakat ül-Memalik ve Derecat ül-Mesalik* adlı eseri ile Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâmesi* ve Kemal Paşa-zade'nin "*Tevarih-i Al-i Osman*" adlı eserinin Kanunî devrine tahsis etmiş olduğu onuncu defterinde ele alınmıştır. Ancak bu kaynaklar arasında, gerek muhteviyat ve gerekse ele alınan muhtelif vekayie verilen önem bakımından birbirlerini tamamlar bir mahiyet görülmektedir. Şöyle ki Bostan'da müstakil bir başlık altında ele alınmamış olan ve bir vesile ile birkaç cümle halinde işaret ediliveren ¹⁵³ meselâ Rodos fethi sırasında Mısır valisi Hayr Bey'in ölümü üzerine vezir-i sani Mustafa Paşa'nın Mısır'a gönderilmesi, gerek *Tabakat...*'da varak (84a-89a)

¹⁵² Bak. Hammer, *D. O. T.*, V, 11, 12, 13... 230.

¹⁵³ Bak. İA, 49a.

gerekse Matrakçı'da (73b-74b) arasını işgal eden müstakil birer başlık altında anlatılmaktadır. Buna mukabil *Tabakat...*'da müstakil bir başlık açılarak üzerinde durulmamış olan Şehsuvar oğlu Ali Bey'in katli hâdisesinin, Bostan'da kronolojik sıraya uygun olarak, Rodos fethi anlatılırken, bir istidrat mahiyetinde müstakil bir başlık altında izah edildiği görülmektedir¹⁵⁴. Mevcudiyeti bilinen fakat nerede bulunduğu hususu malûm olmıyan Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*'sinin, tesbit imkânını bulduğumuz, bu gün için "Unicum" vaziyetinde olan nüshasında ise (Revan Ktb., 1286)¹⁵⁵ hâdiselerin daha geniş bir plân dahilinde ele alındığı, binaenaleyh eserin daha mufassal olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Bostan ve gerekse Celâl-zade'de mutad hamd ü sena'dan sonra ilk başlık Kanunî'nin cülûsuna tahsis edilmiş olduğu halde, Matrakçı'da bu nüshanın varak (4a-10b) arasını işgal eden muhtelif başlıklar altında Manisa'da bulunan Şehzade Süleyman'a haber gönderilmesi, onun İstanbul istikametinde hareketi ve Üsküdar'da karşılanması gibi hâdiseler üzerinde durulduktan sonra, varak (11a-13a) arasında cülûsu hâdisesi gene müstakil bir başlık altında izah edilmektedir. Her üç eserde de daha sonra ele alınan Canberdî Gazalî hâdisesi, Bostan'da Tarih Kurumu nüshasının (8a-11a) arasını işgal eden iki başlık, *Tabakat...*'da (24b-34b) arasında yer alan bir başlık altında ele alındığı halde, bu konu, Matrakçı'da (13a-36a) arasını işgal eden dokuz başlık altında izah edilmiş bulunmaktadır. Bu muasır kaynakların vermiş oldukları bilgilerin mukayesesi, Bostan'ın eserinde bu konuya dair verilen malûmatın oldukça, nakıs bulunduğunu, onun verdiği bilgilerin hususiyle Matrakçı ve Kemal Paşa-zade'nin verdiği bilgilerle tamamlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan calib-i dikkat bir nokta olarak, Bostan, imparatorluğun Anadolu tarafında bastırılmış olan bir isyan hakkında muasır kaynaklarımızdan bazılarında daha kısa bilgi vermesine mukabil, imparatorluğun Rumeli tarafında olan meselâ Belgrad'ın fethi hâdisesi hakkında oldukça mufassal bilgi vermektedir ve bu konuda diğer kaynaklarımızı tamamlar bir mahiyet taşımaktadır.

Böylece muasır üç kaynağın, aynı hâdiseleri aynı genişlikte ele almamakta olduklarını gösteren bu hususiyet belirtildikten sonra,

¹⁵⁴ Bak. İA, 45a-46a.

¹⁵⁵ Bu nüsha hakkında yukarı bak. s. 148, not 39.

diğer bir hususiyet olarak, kaynaklarımızın birinde üzerinde durulan bir hâdiseye, bir diğerinde hiç temas edilmediği meselesi üzerinde durulabilir. Bu hususa bir misâl olmak üzere Bostan'da Tarih Kurumu nüshasının varak (202b-205a) arasını işgal eden ve müstakil bir başlık altında üzerinde durulan vezir Süleyman Paşa'nın Hindistan seferine, *Tabakat...*'da temas edilmemiş olması zikredilebilir. Buna mukabil *Tabakat...*'da "...tarika-i zındıka..."ya saptığı için divan huzurunda yapılan ikinci isticvaptan sonra katline hüküm verilen Molla Kâbız hâdisesi müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır¹⁵⁶. Halbuki bu hâdiseye Bostan'da hiç temas edilmemektedir. Bütün bu misaller göstermektedir ki mukayesesini yaptığımız bu kaynaklar, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, birbirlerini tamamlar bir mahiyet arz etmektedirler ve bu devir vekayinin kronolojik olarak tesbitinde ve bu hâdiselerin anlatılışlarındaki farklara dikkat edilerek hakikatın bulunmasında, hiç birisinin de ihmal edilmemesi gerektiğini göstermektedirler. Esasen her yazarın, aynı hâdiselere aynı önemi vermemiş olmasını tabiî karşılamak ve hakikatın bulunmasında, aynı hâdiseye karşı gösterilen türlü aksülâmel, takınılan türlü tavır ve kullanılan türlü dillerin mukayesesinin büyük rolü olacağını hatırd tutmak lâzımdır. Ancak bunlara ilâve olarak gerek Bostan'ın ve gerekse hususiyle Matrakçı'nın hâdiseleri değerlendirme ve bariz hususiyetlerine göre onlara isim verme bakımından bir ayrılık göstermekte oldukları ifade edilebilir. *Tabakat...*'da umumî bir başlık altında üzerinde durulan bir konuyu, gerek Bostan'ın ve gerekse Matrakçı'nın vak'aların hususiyetlerine uygun olarak muhtelif başlıklar altında ele almalarını, ancak bu şekilde izah mümkündür.

Diğer taraftan yeniden yapılan tayinler, aziller ve nakillerin kronolojik bir sıra dahilinde toplu bir halde verilmesi ise, Bostan'ın eserinin diğer bir hususiyetini teşkil etmektedir. Hemen her sefer sonunda yapılması mutad bu türlü tayin, azil ve nakiller ve bu arada, o sırada ölmüş olan diğer meşhur zevatın isimlerini ve bu işlerin ne zaman olduğunu gösteren tarihleri, Bostan'da toplu bir halde bulmak mümkün olmaktadır. Bu suretle, denebilir ki, Kanunî devri kapitanları, beylerbeyleri ve vezirlerinin tam olarak isimlerini, muayyen memuriyet kademelerine ne zaman getirildiklerini, buralarda ne kadar müddet kalmış bulduklarını öğrenmek imkânı hasıl olmak-

¹⁵⁶ Bak. varak, 128b-130b.

tadır. Matrakçı'da müstakil bir başlık altında ele alınmış olan Kanunî'nin lalası Kasım Paşa'nın vezir olması da, işte böyle kronolojik sıraya uygun olarak verilmekte olan bir vekayi gurubu içinde bildirilmektedir¹⁵⁷. Eserinin bu hususiyetine bir misal olmak üzere, 940/1533 yılı içinde olan hâdiseleri ve 941/1534 yılında yapılan tayin ve nakilleri gösteren Bostan'ın şu satırlarını aynen alıyoruz:

"...ve ol esnada Kemal Paşa oğlu Mevlâna Şemseddin ki netice-i ruzigâr olup kemalâtı ve fazayili bişümar idi. Bu dar-ı gururu kusurdan nüzhet âbâd-ı hur u kusura intikal edüb ve Rumeli beylerbeyisi Yakub Paşa dahi vedi'at-ı hayatı mütekazı-ı eccl-i mev'uda teslim idüb vilâyet-i Rumeli Anadolu beylerbeyisi Süleyman Paşa'ya verilüb ve vilâyet-i Anadolu, Karaman (135b) beylerbeyisi Mustafa Paşa'ya ve vilâyet-i Karaman ümeray-ı devletten *Cenab-ı Mekrumet Meab* Lütfi Paşa'ya ihsan olundu ve Rum beylerbeyisi olan Mehmet Paşa'nın dahi gözleri ma'lûl olub 'amelden kaldığı sebebile mezkûra oturak dirlik verilüb ve Şam beylerbeyliği ol vakt Haleb Sancağı beyi olan Hüsrev Paşa'ya verilüb ve mahlûl olan sancaklar ve sair menasib-ı âliye ve meratib-i samiye lâyıq-ı devlet olanlara ihsan ve keramet olundu..."¹⁵⁸.

941/1534 yılı tayin ve nakilleri ise şu şekilde bildirilmektedir:

"...ve ol mahal diyar-ı Mısır beylerbeyisi olan *Cenab-ı Mekrumet Meab* Süleyman Paşa südde-i saadete davet olunup (147b) 'ava-tıf-ı âliyye-i padişahî vilâyet-i Mısır Şam beylerbeyisi Hüsrev Paşa'ya ihsan eyleyüb ve Diyarbekr beylerbeyliği ki sefer-i zafer rehberden ¹⁵⁹ mukaddem İbrahim Paşa'nın tevcihi ve arzı ile Süleyman Paşa'dan alınıp mahlûl olmuştu. Ol vakt südde-i saadette Yeniçeri ağası olan *Cenab-ı Saadet Meab* Mehmet Paşa'ya ve vilâyet-i Şam Dulkadir beylerbeyisi Ahmet Paşa'ya ve vilâyet-i Dulkadir ol vakt Haleb Sancağı beyi olan Mehmet Paşa'ya verilüb mahlûl olan sancaklar ve sair menasib-ı âliye ve meratib-i samiye dahi lâyıq-ı devlet olanlara ihsan ve keramet olundu..."¹⁶⁰.

Ancak bu azil veya tayinlerin tarihlerinin kontrol edilmesi gerektiğini hemen işaret etmeliyiz. Zira bu devre muasır diğer kaynaklarla

¹⁵⁷ Bak. T, 6a.

¹⁵⁸ Bak. T, 136a.

¹⁵⁹ 941/1534 İran Seferi kastedilmektedir.

¹⁶⁰ T, 148a.

yaptığımız karşılaştırmalar, Bostan'ın eserinde kaydedilmiş olan bazı tarihlerin hatalı olduğunu göstermiştir. Hâdiselerin muasır olan ve daha önce de işaret edildiği üzere, hâdiselerin maziye karışmasını bekliyerek, eserini peyderpey yazmış olan Bostan'ın Kanunî'nin cülûs tarihinde bile aldandığı görülmekte, Kanunî, 17 Şevval 926/30 Eylül 1520, Pazar günü cülûs etmiş olduğu halde, o, bu tarihi 18 Şevval 926/1 Ekim 1520 kabul etmektedir¹⁶¹. Bostan'ın tarih bakımından yapmış olduğu diğer mühim bir hata da, Lütfi Paşa'nın vezir-i âzamılıktan azlını 947/1540 yılında göstermesidir. Halbuki, aynı zamanda *Tevarih-i Al-i Osman* adlı bir eserin müellifi olan Lütfi Paşa, kendisi, bu makamdan azlını 948/1541 yılında göstermektedir¹⁶². Böylece görülüyor ki, bu konuda hemen hemen en derli toplu bilgi veren bir kaynak olan Bostan'ın eserinin, bu azil veya tayinlerin yapılmış oldukları zamanları göstermek üzere kaydetmiş bulunduğu tarihlerin doğru olup olmadığı hususlarının dikkatle tetkiki gerekmektedir.

Diğer taraftan Bostan'ın *Süleymannâme*'sinin bariz bir hususiyeti de esere hâkim olduğunu gördüğümüz resmî bir görüştür. Bu bakımdan onun, mevzubahis ettiği bazı hâdiselerin sebepleri üzerinde fazla durmadığı, durduğu zaman da gösterdiği sebeplerin, zamanın pâdişahı Kanunî'yi daima haklı çıkarır mahiyette yapılmış izahlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Muasır bir kaynak için böyle bir hususiyet, bir bakıma şüphesiz tabîî sayılacaktır¹⁶³. Kaldı ki Bostan, daha önce izah edildiği üzere, yirmi iki yıllık vekayi üzerinde duran eserini, bu yirmi iki yılın maziye karışmasından sonra yazmamış, hâdiselere muvazi olarak peyderpey kaleme almıştır¹⁶⁴. Bu bakımdan zamanın âdil ve zaferden zafere koşan bir pâdişahını daima haklı göstermesi kadar tabîî birşey olamayacağı gibi, ayrıca Kanunî'nin de, kendisi hakkında hususî bir sempatisi olduğu bilinmektedir. 955/1548 İran seferi sırasında Van kalesinin alınmasından önce, Kazas-ker Bostan Efendi'nin söylemiş olduğu iki beyit¹⁶⁵ ve Van'ın alınmasından sonra da Kanunî'nin "...biter iş değildi. Mahaza

¹⁶¹ Bu hususta bak. gayri matbu Metin, s. 6, not 26.

¹⁶² Bak. Lütfi Paşa, Ali neşr., *Tevarih-i Âl-i Osman*, s. 3, 386.

¹⁶³ Nitekim aynı hususiyet Matrakçı Nasuh için de söylenebilir. Bu hususta bir fikir edinmek üzere meselâ bak. *Süleymannâme*, 283b-285a.

¹⁶⁴ Yukarı bak. s. 155-168.

¹⁶⁵ Yukarı bak. s. 187, not 132.

Bostan Efendi'nin kerametidir..." şeklinde beyan-ı mütalâada bulunması, bu hususu tamamen teyid etmektedir. Diğer taraftan Bostan'ın, Kanunî'nin hocası Hayrettin Efendi'nin müntesiblerinden bulunması da ¹⁶⁶, sözlerimizin bariz bir delili olarak ele alınabilir. İşaret edilen bu yakınlıklar dolayısıyla ki, Bostan'ın *Süleymannâme*'sinde, sarayla ilgili hadiselerin muasır diğer kaynaklarda görülmeyen bir genişlikte ele alındığı görülmektedir. 936/1529 yılında Şehzade Mustafa, Mehmet ve Selim için yapılan sünnet düğününe, bu devir için hemen en mufassal kaynak sayılabilecek olan Matrakçı'da sadece varak (168b-169a) arası olmak üzere çok kısa ve gene bazı bakımlardan Bostan'dan daha mufassal olduğunu belirttiğimiz Celâl-zade'nin *Tabakat...*'inde varak (155b-161b) arasını işgal eden nihayet beş altı varaklık bir yer ayrıldığı halde, Bostan'da bu konuya Tarih Kurumu nüshasının varak (109a-119a) arasını işgal eden hemen hemen 20 sahifelik bir yer ayrılmış olması ve düğün esnasında yapılan türlü şenliklerin, verilen ziyafetlerin günü gününe ve en küçük teferruatına kadar verilmesi, onun eserinin sarayla ilgili hâdiseler bakımından önemle üzerinde durulması gereken bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vaziyet 946/1539 yılında Şehzade Cihangir ve Bayezit için yapılan sünnet düğününün anlatılmasında da kendini göstermektedir ¹⁶⁷.

Bostan'ın eserine hâkim olan resmî görüş hakkında bir fikir vermek üzere vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın katli meselesi hakkında söylediklerini aynen alıyoruz:

"...Amma vezir-i âzam İbrahim Paşa on yıldan ziyade olmuştu ki vezaret eyleyüb hazret-i sahib kıran-ı hurşid iltima azze nasruhunun mezkûrun hakkında enva-ı eltaf ve ıstına'ından gayri memalik-i Rum ve Arab ve Acem beylerine ve sair sipah-ı zafer penaha serleşker tayin edüb mefatih-i hall u rabtı ve mekalid-i kabz u bastı külliye dest-i tasarrufunda vaz edüb ve timar-ı eyaletin dahi kırk kere yüzbin akçeye yetiştürüb bülend paye ve azim mertebeye erkürmüştü. Felacerem kerime-i *velev basete rızken li-ibadihi lebegav fi'l-arzi*" ¹⁶⁸ fehvası müktezasınca şehab-ı gurur u icab dimağı hava-

¹⁶⁶ Ataî, *Zeyl-i Şakayık*, C. I, s. 129-132.

¹⁶⁷ T, varak 206a-215a.

¹⁶⁸ Bak. Kur'an, 42/27. Bostan'ın "İza basete..." şeklinde yanlış başlıyarak naklettiği bu ayet, metne düzeltilerek alınmıştır.

sın ihata edüb pertev-i basiret ve nur-ı fikret şurfe-i itibarından ref'olub gidüb daire-i edebden huruç eyleyüb gururu şol mertebeye yetişmişti ki südde-i saadette yazılan (161a) menâşir u ahkâmda kendi namın Serleşker Sultan ünvanı ile yadeylemeye şuru' eylemişti. Mezkûr İbrahim Paşa'nın biedebane hareketi ve asar-ı vekaheti hazret-i sahib kıran azze nasruhunun malûm-ı şerifi oldukda mezkûrdan iraz-ı külli edüb evahir-i Ramazanda bir gün harem-i hasa getürdüb ol gice hakkından gelüb madde-i hayatın varta-ı helâke bıraktı..."¹⁶⁹.

Bu izahatla Bostan'ın *Süleymannâme*'sinin muasır *Süleymannâme*'ler arasındaki yerini belirtmeye çalıştık. Şimdi de onun, bu devri konu olarak almış olan muasır olmıyan kaynaklar tarafından kullanılıp kullanılmadığı hususuna temas edeceğiz: Bu maksatla Âli, Peçevî ve Solak-zade tarihlerle Hasan Bey-zade'nin *Telhis-i Tac üt-Tevarih*'i¹⁷⁰ ve Karaçelebi-zade'nin *Süleymannâme*'si gözden geçirilmiş, bu inceleme sırasında ise, bu eserlerin müelliflerinin, Bostan'dan uzun uzadıya nakiller yapmak şöyle dursun, ondan faydalanmış oldukları intibamı dahi uyandıracak sarih bir ifadeye rastlanmamıştır. Halbuki meselâ *Tarih-i Solak-zade*, Hasan Bey-zade'nin *Telhis-i Tac üt-Tevarih*'inin bir kopyesinden ibarettir denebilir. Zira Hasan Bey-zade'nin eserinin birçok bahisleri, *Tarih-i Solak-zade*'de aynen yer almış bulunmaktadır¹⁷¹. Ancak 927/1521 yılında Yemen'de isyan etmiş olan İskender'in kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine, Bostan'ın Yemen'in memleketimize katılmış olduğunu ifade eden "...memalik-i mahmiye muzafatından oldu..." şeklindeki sözlerle¹⁷² aynı hâdiseye temas eden Hasan Bey-zade'nin

¹⁶⁹ Bak. T, 161a vd.

¹⁷⁰ Bu eserin 881/1476 yılından 937/1530 yılına kadar gelen yazma bir nüshası, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinin Hafid Efendi kısmında 225 nu. ile "*Kitab-ı Tarih-i Hasan Bey-zade*" adı ile kayıtlı bulunmaktadır. 926/1520-1032/1622 yılları vekayii üzerinde duran diğer bir yazma nüshası ise, Nuruosmaniye Kütüphanesinde 3134 nu. da kayıtlı bulunmaktadır ki bu nüshanın Babinger tarafından "*Tarih-i Sultan Süleyman*" adı ile müellifi bilinmeyen eserler meyanında zikredilmiş olduğu işaret edilmişti. Yukarı bak.s. 148, not 40.

¹⁷¹ Bu husus için bak. Hasan Bey-zade, *Telhis-i Tac üt-Tevarih*, varak 229b-238a,-Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi kısmı, Nu. 225; Solak-zade, *Tarih-i Solakzade*, s. 462-470, İst. 1297. İşaret edilen varak ve sahifelerde verilen bilgiler satır satır birbirinin aynıdır.

¹⁷² Bak. İA, Varak 36a.

“...diyar-ı saadet medar Yemen yine muzafat-ı memalik-i mahmiyeden oldu...”¹⁷³ şeklindeki ifadesi arasında bir benzerlik bulunduğu sezilmektedir. Bu bakımdan Hasan Bey-zade'nin bu konuda, Bostan'a istinat etmekte olduğu ihtimali üzerinde durulabilir.

¹⁷³ Bak. Hasan Bey-zade, *Telhis-i Tac üt-Tevarih*, varak 4a, Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası, nu. 3134.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE KÂMİL PAŞA

Ord. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

Rahmetli, Sadr-ı âzam Kâmil Paşa'nın oğullarından Sayın Bay Hilmi Kâmil Bayur, babasının siyâsî hayatına dair derli toplu bir eser neşrederek bir nüshasını da bana göndermek lûtfunda bulunmuşlardır; müteşekkiren aldım ve okudum; Kâmil Paşa'nın mektep hayatından itibaren vefatına kadar olan tercüme-i hali ve siyâsî faaliyeti açık bir surette yazılmıştır. Dördüncü sadaretinden vefatına kadar olan kısım hemen hemen bilinmediğinden, eserde burası da tamamlanmaktadır. Kâmil Paşa'nın kaleme aldığı hâtırât ikinci sadaretinden azil ve Aydın valiliğiyle *Istanbul*'dan çıkarıldığı devre kadar yazılmış ve vadedilen ikinci cildi neşredilmemiş olduğundan, Hilmi Kâmil Bey'in eserinin (sahife 186) dan aşağısı hâtırâtın ikinci cildi sayılmak icap etmekte ise de, yine hâtırâtın tamamı sayılamaz.

Kâmil Paşa, hâtırâtında, merhum Said Paşa gibi lüzumu halinde kendisini savunmak için sadareti zamanına ait vesikaların tamamıyla suretlerini almağa lüzum görmemiş ve sözü gibi hâtırâtını da kısa, münekkah yazmıştır.

Yıldız evrakı arasında Kâmil Paşa'ya âit olup onun faaliyetini ve İkinci Abdülhamid'le nasıl uğraştığını gösteren bir hayli vesika vardır ki insan onları okuyunca, paşanın bir kısım lüzumsuz işlerle ve suallerle nasıl yorulduğunu ve çeşit çeşit jurnal ve âdi propagandalarla nasıl hırpalandığını, yıprandığını görüp iğrenmek mümkün değildir; işte yukarıda Kâmil Paşa'nın hâtırâtının tam olmadığını söyleyişim bunların esere geçmemesinden dolayıdır.

Kâmil Paşa, II. Abdülhamid zamanında çektiklerini unutup Meşrutiyet devrinde serbest hizmet edeyim derken, talihsizlik burada da peşini bırakmamıştır. 1908 İkinci meşrutiyetinin ilânını müteakip Said Paşa'nın yerine üçüncü defa sadr-ı âzam olmuştu; fakat İttihad ve Terakki'nin hükümet işlerine fazla müdahale etmesi yüzünden, cemiyet ile arası açılarak infisal ettirilmiş ve sonradan yapı-

lan bazı teşebbüslere rağmen, cemiyet ile arası düzelmemiştir. İşte bu tarihten itibaren haksız ve yersiz olarak aleyhinde pek çok yazı yazdırılarak propaganda yapılmak suretiyle onun hizmeti ve değeri hiçe indirilmek istenmiş ve hattâ pek garip olarak Kâmil Paşa, taraf-tar olduğu Meşrutiyet aleyhdarlığı ile itham olunmuştu. Bugün Yıldız evrakı arasında gördüğümüz vesikalar, bu devlet adamının vatan-severliğini, bu husustaki faaliyetini, karakterini açıkça göstermiş olduğundan, aleyhinde yazılan ve yapılanlarla vesikaların nekadardaki tezad teşkil ettiği görülmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milletvekili bulunmuş olan İttihad ve Terakki'nin bazı ileri gelenleriyle görüştüğümüz sırada, bir münasebet getirerek Kâmil Paşa hakkındaki fikirlerini sormuştum; aldığım cevap, Kâmil Paşa'nın lehinde olup o tarihte acemi olduklarından anlayamadıklarını ve merhumun da kindarlığı sebebiyle kendilerine yanaşmadığını söylemişlerdi. Ben Meşrutiyetin ilânını müteakip Üniversiteye devam ettiğim sırada İttihad ve Terakki Cemiyetinin Eyüp şubesine kaydedilmiştim; rehberim merhum Hafız Kemal Bey'di ki bir ara *Bilecik*'ten Milletvekili seçilmişti; bundan dolayı Kâmil Paşa aleyhindeki propagandaları içten ve dıştan yakinen bilirim. Kâmil Paşa hakkında beni ikaz ederek onun hizmetlerinden bahis ile aleyhindeki yazıların, söylenen sözlerin doğru olmadığından ilk defa bahseyleyen Hasip Bey adında bir zattır. Hiçbir partiye mensubiyeti olmayan Hasip Bey, ticaret ile uzun müddet *İngiltere*'de ve bir ara *Fransa*'da bulunmuş yaşlı, tecrübeli hürmete şayan bir kimse idi. Hasip Bey, Kâmil Paşa'nın hizmetlerini *Aydın* valisi bulunduğu sırada münevver gençleri himaye eylediğini, isimleriyle sayarak söylemiş¹ onun aleyhindeki isnatların yersiz olduğunu, Meşrutiyete lâik bir sadr-ı âzam bulunduğunu ve bir zaman sonra tarihin bunu aydınlatarak Kâmil Paşa lehine hüküm vereceğini söylemişti².

¹ Bu gençler, merhum Tokadı z a d e Şekip, Avukat Nev z a d, Doktor İbrahim ve Abdülhalim Memduh beyler olup Kâmil Paşa'nın Aydın valiliği zamanında afvolunarak menfadan *İzmir*'e gelmişler ve valinin himayesine mazhar olmuşlardı. Bunlar hakkında Ferik Şâkir Paşa'nın vermiş olduğu 6 Muharrem 1318 (6 Mayıs 1900) tarihli bir jurnal sureti aşağıda 8 numaralı nottadır.

² Rahmetli hocamız A b d u r r a h m a n Ş e r e f B e y "Tarih Musahabeleri,, isimli eserlerinde (s. 348) *İade-i Meşrutiyet - Said ve Kâmil Paşalar* isimli yazılarında her iki büyük veziri tarafsız olarak tedkik ettiğini söylemiştir. Merhum, Yıldız evra-

Otuzyedi sene sonra Yıldız evrakını ve Kâmil Paşa'nın lâyhalarını, sarayla olan münasebetini, valilikteki yazılarını okuduğum zaman, Hasip Bey'i rahmetle andım. Ben, bu makalemde Kâmil Paşa'nın tercüme-i halini yazacak değilim; fakat onun hükümet reisi olarak iş gördüğü istibdad devrindeki durumunu gördüğüm vesikalardan okumuş olmam itibariyle buna istinaden bazı mütalealarda bulunacağım; yazdıklarım bugün tasnif edilmekte olan Yıldız evrakından istifade edilmek suretiyle vücut bulmuştur.

II. Abdülhamid devrindeki vükelânın karakterleri itibariyle, fikir ve kanaatlerini tereddütsüz açıkça söyleyeninin ve en ciddîsinin Kâmil Paşa olduğu görülüyor. Kâmil Paşa, herhangi bir mesele hakkında, merhum Said Paşa gibi türlü türlü mütalealar beyan etmiyor, kendisine pâdişah tarafından sorulan bir meseleyi veya mesuliyeti altında bulunan meclis-i vükelâdaki bir işi muhakeme ve mütalâa ederek bir fikir beyan'yle anda sebat ettiği görülüyor. Said Paşa ise, bir mesele hakkında birkaç fikir serd eder ise de, bunlardan birisi üzerinde kat'i olarak durmazdı. Siyasî meseleler hakkında Kâmil Paşa'nın ağzından veya yüzünden hiçbir suretle mâna çıkarılmak mümkün değildi, hissiyatını son derecede saklardı; ke-tumdu.

İkinci Abdülhamid devri olayları hakkında bir hüküm verebilmek ve devlet adamlarını tartabilmek için yalnız Babiâli ve diğer devlet daireleri evrakıyla her bir mesul şahsın kendi lehine yazdığı hâtıraları tetkik etmenin kâfi gelmediği anlaşılıyor. Bu hususta görülmesi zarurî olan bir arşiv de Abdülhamid'in saklamış olduğu vesikalardır. Bu vesikalar tetkik edilince, hacı görünen nice devlet ricalinin iç yüzleri meydana çıkmaktadır.

Sultan Abdülhamid, bilhassa merhum Midhat Paşa'nın Yıldız'daki muhakemesine takaddüm eden günlerden itibaren Babiâli'nin nüfuzunu hiçe indirerek hemen bütün işleri saraya nakletmiş ve Babiâli saraydan verilen emirleri tebliğ ve icra eden ve padişahın vehimli suallerine karşı cevap veren bir makam derecesine indirilmişti; o kadar ki saray hükümete sormadan ve hükümetin haberi olmadan doğrudan doğruya kendisinin tayin edip gönderdiği

kını görmemiş olduğundan tedkikini tabii olarak görebildiği ve temas neticesinde anlayabildiği malûmata inhisar ettirmektedir ve bundan dolayı da noksandır; maa-mafih elindeki vesaike ve bizzat müşahedesine göre muhakemesi tarafsız sayılabilir.

hafiyeye ve casusları vasıtasıyla iş görmeği âdet etmişti; bunların sarayda herhangi bir mabeyinci vasıtasıyla muhabere etmek üzere şifreleri vardı. Pâdişahın tertip ettiği bu gizli işler halledildikten sonra keyfiyet Babîâli'ye bildirilir ve sadr-ı âzam da verilen emri icra ederdi. Mithat Paşa'nın tevkifi işi, Kâmil Paşa'nın valiliğindeki hareket tarzı bu tertip neticesi idi. Mithat Paşa, aleyhindeki hareketlerden kendi vesaiti ile haberdar olmasına ve Türk ve ecnebi dostları tarafından haberdar edilmesine rağmen, asıl hedefin kendi şahsı olduğunu anlamayarak Abdülhamid'in tuzağına düşmekten kendisini kurtaramamıştı; fakat Mithat Paşa hâdisesinden ders almış olan Kâmil Paşa aşağıda görüleceği üzere daha tedbirli davranmıştır.

İşte sarayın bu idare tarzı dolayısıyla vehimli ve vesveseli pâdişahın bendegân denilen ve pâdişaha kullukta birbirleriyle rekabet eden bir sınıf vardı; bunlardan başka hariçte de epey bir yekûn tutan nazırlar, valiler, mutasarrıflar ve bir güruh hafiyeler bulunuyorlardı; bunlar çeşitli jurnallarla pâdişahın vehim ve vesvesesini tahrik ediyorlardı. Sadr-ı âzâmın, devlet ricalinin vazifelerine gelişleri, kimlerle görüştükleri, konaklarına kimlerin gelip gittiği, saat kaçta nereden gelip geçtikleri memur hafiyeler tarafından günü gününe saraya bildirilirdi; bu jurnallar arasında dikkate şayan bir iş olup o iş, o günün akşamına kadar pâdişaha arz edilmezse keyfiyet derhal sadr-ı âzâmdan sorulurdu. Vilâyetlerdeki kodaman valilerin de bütün hareket tarzları muayyen ve muvazzaf, kumandan, yaver, mutasarrıf ve saire taraflarından da şifrelerle saraya bildiriliyordu.

Babîâli'de sadr-ı âzâmın, nezaretlerde nazırların hareketi de kontrol altında idi. Vükelâ meclisindeki müzakerelerde sadr-ı âzâmın veya herhangi bir nazırın ne söylediği ve ona ne cevap verildiği, hülâsa müzakerenin safahatı vükelâdan vazifeli olanları tarafından derhal saraya bildirilir ve Sultan Abdülhamid meclis hareketine teferuatıyla vakıf olurdu; meclis görüşmeleri bir zaman maliye ve nafia nazırlıklarında bulunmuş olan Mahmud Celâleddin Paşa ile evvelce dahiliye nazırı olan Halil Rıfat Paşa taraflarından pâdişaha arz ediliyordu.

Sadr-ı âzâmın veya vükelâdan birisinin bir ecnebi sefaretinin dâvetine icabet etmesi ancak pâdişahın müsaadesiyle olabilirdi. Yıldız evrakı arasında bu hususlara dair öyle garip jurnaller, sual ve cevaplar vardır ki insan bunları okuyunca hayret etmemek ve bu

hallerden müteessir olmamak kabil değildir. Bunlardan mevzuumuzla alâkasına mebni Kâmil Paşa sadaretindeki bir hadiseden kısaca bahsedelim:

Kâmil Paşa, birinci defa sadr-ı âzam iken pâdişahın iradesiyle bir gün *Trabya*'da yazlık sefarethanede bulunan bir elçinin ziyaretine gitmiş, muayyen bir müddet görüştüktan sonra dönmüş ve ertesi günü mülâkat hakkında pâdişaha bir arize takdim eylemiş. Daha sonra saraydan gönderilen bir memur sadr-ı âzâmın yanına gelerek kendisinin sefarete gitme, görüşme ve avdeti saati ile saraya takdim edilmiş jurnalın gösterdiği saat arasında fark görüldüğünü ve bu farkın neden ileri geldiğini sormuş. Yani jurnalde gösterilen saat daha ziyade olduğundan aradaki bu saat farkı sırasında sadr-ı âzâmın nerede bulunduğunu Sultan Abdülhamid öğrenmek istemiş. Kâmil Paşa, aradaki saat farkının çatana ile *Trabya*'ya giderken denizin fazla olması sebebiyle gidilemiyerek mecburen sahile çıkılıp tedarik edilen bir araba ile gidildiğini ve aradaki farkın bundan ileri geldiğini arz eylemiştir.

Okuduğum hâtıralar arasında teville ve kendisini tezkiyeye kalkmıyarak hâtıratını yazmış olanların başında Kâmil Paşa'yı gördüm. Lehinde olan bazı vesikaları hâtıratında zikretmeğe bile lüzum görmeyerek, ihtimal suretlerini bile almayarak sözlerini kısa kesmiş ve hâtıratını şişirmemiştir. Buna mukabil, diğer hâtırat yazanların mühim bir kısmı hâdiseleri kendi lehlerine çevirmek ve kusurlarını seleflerine ve daha sonraki olaylara göre haleflerine yüklemişler ve kalemleri kuvvetiyle kendilerini savunmuşlar isede Yıldız vesikaları işlerin cereyan tarzını ve hakikatleri ortaya koymakla hassas bir terazi vazifesi görmektedir.

* * *

Kâmil Paşa, merhum Said Paşa'nın dördüncü defaki hükümet reisliğinden infisalleri üzerine 15 Zilhicce 1302 (25 Eylül 1885)'de evkaf nazırı bulunduğu sırada sadr-ı âzam olmuştur; Said Paşa'nın infisaline sebep, Bulgarların, *Şarkî Rumeli* ile *Bulgaristan*'ı birleştirmek üzere âni harekete geçmeleri olmuştur. Kâmil Paşa'nın sadareti 29 Muharrem 1309 (4 Eylül 1891) tarihine kadar altı sene bir buçuk ay devam etmiş ve siyâsî hâdiseler olarak başlıca pek ziyade yorucu ve üzücü olan *Şarkî Rumeli* ve *Mısır* meseleleriyle uğraşmıştır. Dahilî işlerden ise başta gelen malî ve idarî işler sarayın müdahalesi,

mürtekipleri himayesi yüzünden ağır gitmiş fakat oldukça muvaffakiyet hasıl olmuştur.

Kâmil Paşa'nın sürekli olan bu birinci sadaretinde dikkati çeken noktalardan birisi, hükümet işlerini saraydan görmek isteyen pâdişahın bu itiyadının sadr-ı âzam tarafından mümkün mertebe önüne geçilmiş olmasıdır; Kâmil Paşa bu hususta epey mücadele etmiş ve yaptığı işleri kendi mesuliyeti altında yapmıştır. Sultan Abdülhamid bazan, sadr-ı âzaman icraatı hakkında veya onu tenkid yollu bir sual sorsa, Kâmil Paşa onu nokta-i nazarına göre cevaplandırmak suretiyle mukabele ederdi; şayet pâdişah müdahalede ısrar edecek olursa o zaman da Kâmil Paşa, yerine kimi münasip görüyorsa onu sadarete getirebileceğini söylemekten de çekinmezdi.

Kâmil Paşa, devletin acıklı durumunu teşrih ile âtisini temin eylemek için yapılması gereken icraata dair Sultan Abdülhamid'e takdim eylemiş olduğu 8 Ramazan 1305 (19 Mayıs 1888) tarihli lâyihası ve *Mısır* meselesinde ısrar edilmemesi ve kendisine itimad edilmiyorsa yerine başka birisinin tayin olunması hakkında takdim eylemiş olduğu 23 Zilkadde 1308 (30 Haziran 1891) tarihli arizesi, onun işlerine vermiş olduğu ehemmiyeti ve makamı için kul olmayacak cesaretini göstermektedir.

Kâmil Paşa, Babiâli'ye taallük eden işleri mesul hükümet reisi olarak yapmış ve tertibatını aldıktan sonra keyfiyeti teferruatıyla Pâdişaha arz eylemeği usul ittihaz etmek suretiyle muamelâtına ulu orta sarayı müdahale ettirmemiş olduğunu vesikalardan öğreniyoruz. Meselâ, İtalyanların *Trablusgarb* ve *Bingazi* üzerindeki emelleri 1877'deki Osmanlı-Rus muharebesinden sonra kendisini göstermeğe başlamıştı. Kâmil Paşa'nın bu birinci sadaretinde İtalya hükümetinin *Trablusgarb*'a asker sevk edeceği hakkında alınan haberler üzerine, sadr-ı âzam derhal *Trablusgarb* valisini vaziyetten haberdar ederek uyanık bulunmasını bildirdiği gibi, keyfiyeti seraskere de beyan ile askerî tertibat alınmasını söyledikten sonra meseleyi pâdişaha arz eylemiştir³.

³ İbrahim Hakkı Paşa'nın sadaretinde ve Mahmud Şevket Paşa'nın da o kabinede harbiye nazırı bulunduğu esnada *Trablusgarb*'in İtalyanlar tarafından işgal edileceği haber alınmasına rağmen hükümetçe oraya hiçbir kuvvet sevkedilmiyerek tamamen işgale açık bırakılması ve hatta mevcut kuvvetin Yemen'e gönderilmesi ile Kâmil Paşa'nın aldığı tertibatın mukayyesini okuyuculara bırakıyorum.

Kâmil Paşa'nın sadaretinin uzaması ve bu tarzdaki hareketi gerek sarayda ve gerek saraya mensup devlet ricali arasında aleyhinde çeşitli iftiralarla jurnaller verilmesine sebep olmakta di. Aleyhine çalışanlar arasında en başta Rus elçisi Nelidof ve Fransa elçisi Kont Montebello ile meşhur hafiyelerden mabeyin ikinci kâtibi Kadri Bey, Meşhur Ebülhüda Efendi, Derviş Paşa ve bir zaman Kâmil Paşa'nın himayesini görmüş olan Sabık Bulgaristan komiseri Gadban Efendi ve Mahmud Celâleddin Paşa ile oğlu Salih Münir ve hademe feriki Şakir Paşa'lar bulunuyorlardı. 5 Ağustos 1891'de Abdülhamid tarafından Nelidof'a gönderilmiş olan Salih Münir Bey'e, Rus elçisi:

“Rusya'nın devlet-i aliyyenin tamamî-i istiklâline taraftar olduğunu ve İngiliz siyaseti takip eden Kâmil Paşa'nın maksat ve emeli zât-ı şahriyarilerini düvel-i malûmenin hüküm ve nüfuzuna kolayca tebiyyet ettirmekten olduğundan bu arzusuna nâil olmak için devlet-i aliyye ile Rusya arasında sık sık hâdisat ve müşkilât çıkarmağa, elhasıl iki dost devleti birbiriyle bozuşturmağa her bâr sây ettiği ve binaenaleyh, müşarünileyh kullarına asla emniyeti kalmadığını ve hem de Kâmil Paşa tuttuğu yanlış politikasıyla Devlet-i aliyyeyi bir vâdi-i hevlnake sevketmekte olduğunu” söylemiştir; filhakika bu telkinin tesiriyle Abdülhamid, Rusya tarafına temayül eylediğinden Kâmil Paşa'nın mevkiî sarsılmağa başlamıştır.

Kâmil Paşa aleyhindeki jurnallerden birisi enteresandır. Sultan Abdülaziz'in hal'inin mukaddimesi, softaların nümeyişi olmuştu; Kâmil Paşa sadaretinde de buna benzer bir tertip yapılmıştır. Güya, Kâmil Paşa namına olarak, medrese talebelerine para dağıtıldığı hakkında pâdişaha bir jurnal verilmiş, vehimli hükümdar amcası Abdülaziz vakasını hatırlayarak telâşlanmış. Bunun üzerine mabeyinci Hacı Ali Bey (Paşa)'in riyasetinde teşkil edilen tahkikat heyetinde bu tertibin Mahmud Celâleddin Paşa'nın eseri olduğu anlaşılmıştır. Fakat bu jurnal sahibi iftirasından ve pâdişahı heyecana düşürdüğünden dolayı cezalandırılacağı yerde aksine olarak haftasında nişan-ı osmanî ile de taltif olunmuştu⁴. Kâmil Paşa sadaretinde bir ara maliye nazırlığı yapmış olan Mahmud Celâleddin Paşa, sarraflarla uyuşarak askerî maaşları kırmak suretiyle epey para aldığı tahakkuk etmesine mebni, sadr-ı âzâmın teşeb-

⁴ *Kâmil Paşanın hâtrâtı* s. 125.

büsü ile nazırlıktan azledilmiş ise de bu korkunç jurnalcı hakkında Abdülhamid'in teveccühü Mahmud Celâleddin Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir.

Kâmil Paşa aleyhinde yağdırılan jurnallara ilâveten, onun azline garib bir jurnal sebep olmuştur. Maliye kâtiplerinden Hüseyin Hüsnü isminde birisinin takdim etmiş olduğu jurnalda, güya Kâmil Paşa, Abdülhamid'i hal ile Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmak istemesinden bahsederek; şeyhülişlâm kapısında mürafaa suretiyle görülen meşhur Maksudiye Hanı dâvasındaki maksud kelimesi kapalı olarak Murad demek olduğunu beyan eylemiş⁵ neticede hem Kâmil Paşa ve hem de şeyhülişlâm Bodrumî Ömer Lütfi Efendi derhal azledilmişlerdir.

Kâmil Paşa'nın yerine *Girit* vali ve kumandanı Cevad Paşa ve ondan sonra da Said Paşa beşinci defa sadr-ı âzam olmuşlardı. Bu sırada *Anadolu*'da Ermenilerin ısyanı patlak vermiş. *Sason* (Muş vilâyeti dahilinde) âsilerine karşı ciddî hareket edilmesi ecnebi müdahalesine (İngiltere, Fransa, Rusya) meydan verdiği gibi *Istanbul*'daki vakalarda da zabtiye nazırı Nazım Paşa'nın Said Paşa aleyhine hareketi onun sadarettten infisaliyle Kâmil Paşa'nın ikinci defa sadarete getirilmesini mücib olmuştur (13 Rebiülâhür 1313 / 3 Ekim 1895).

Kâmil Paşa'nın bu ikinci sadareti bir ay altı gün sürmüştür. Azlinin sebebi de mesul bir hükümet idaresi ile sarayın işlere müdahale etmemesi hakkındaki takriri olmuştur. Şöyle ki:

Sultan Abdülhamid, dahilî hâdiselerde ecnebi devletlerin müdahalelerinin önünü almak için nasıl hareket etmek icabedeceğini Kâmil Paşa'dan sormuş, sadr-ı âzam da bu hususa dair tak-

⁵ Merhum Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*'da şöyle ediyor : "Mısır meselesinin halli İngiltere devletiyle uyuşulmağa vabeste ve pâdişâh ise Rusya politikasına çeşm-beste bulunmakta iken Kâmil Paşa canibinden o yolda mâruzat sarayca hoş görünmediğine binaen ipliğini boyamak isteyen kurnazlar onun mesleği aleyhinde idiler. Mehakimce tevatür-i beyyinenin adem-i istımaı fermân-ı mülkdarı muktezâsından olduğu ve şu tedbirin itihazı da mahlû, Sultan Murad henüz hayatta bulunmakla müteaddid şühud ikamesi şayed Sultan Murad'ın lehinde çıkacağı vehminden mütevellid olarak Bodrumî Şeyhülişlâm Ömer Efendi. *Maksudiye Hanı* üstüne Bâb-ı fetvada fasl-ı mukarrer-ı dâva için tevatür beyyinesini istimâ ettirecekmış. Maksudiye tâbiri Murad ismini örtmekten ibarettir. İşin fetvaya düşmesi câlib-i dikkat bir keyfiyettir kırıklık ihbarat zihn-i tacdarîyi tezeb-zübe uğratmasıyle sadaret ve meşihat tebeddül etti,, (s. 42).

dim eylediği hususî arizesında: Müşkilâtın halline çare olarak, devlet işlerinin eskiden olduğu gibi saraydan Bâbîâli'ye naklini ve pâdişahın keyfî hareket eylemenin mesuliyetinden kurtulmasını ve memleketin umumî ahval ve ihtiyacı hakkında sefirlerin vâki olacak tavsiyelerinin maksadın husulünü kolaylaştırmağa vesile olacağını yazmıştır⁶.

Abdülhamid, sadr-ı âzamı huzuruna kabul ederek, bu mütealeasını muvafık bulmuş ve memnuniyetini izhar etmiş ise de, sarayda hükümet işlerine müdahaleye alışmış olanlar yani hükûmeti saraydan idare etmek isteyenler, bu arizadan tabiî memnun olmadıklarından Kâmil Paşa'yı, isminden pâdişahın sınırları bozulan Midhat Paşa'ya teşbih ile sadr-ı âzaman maksadı, işleri Bâbîâliye çekerek hükümdarı hiç hükmüne koymak istediğini beyan ile Kâmil Paşa aleyhinde pâdişahın vehim ve vesvesesini tahrik eylemeleri üzerine, arizanın takdiminden iki gün sonra Kâmil Paşa'nın azline muvafak olmuşlardır (19 Cemaziyelevvel 1313/7 Kasım 1895).

Kâmil Paşa aleyhinde pâdişahı o kadar doldurmuşlar ki azlinden sonra *İstanbul*'da bile kalmasına müsaade edilmeyerek *Haleb* valiliği ile çıkarılmak istenmiş, fakat *Haleb*'e gitmemekte ısrar eylemesi üzerine⁷ Aydın valiliğine tayin olunup hemen *İstanbul*'dan uzaklaştırılmıştır.

Bu kayıtlar gösteriyor ki Kâmil Paşa hiç tereddüt etmeden müstebid hükümdara açıkça kanaatini—ki o zamanı ve Abdülhamid gibi müstebid ve vehham, kıldan nem kapan bir pâdişaha karşı büyük ve felâketi mücib olacak bir haldî—söylemekten çekinmemiştir.

* * *

Kâmil Paşa *İzmir*'de sekiz sene valilik etmiştir. Serbest fikirli gençleri, aleyhinde verilen jurnallara rağmen, himaye ve müdafaa etmiş⁸ ve siyâsî cereyanları takip ederek devletin acıklı durumunu

⁶ 16 Cemaziyelevvel 1313 tarihli arize-i hususiyye (*Hâtırat* s. 190).

⁷ Kâmil Paşa'nın *Haleb*'e gitmemesi üzerine Abdülhamid "Bu, huruc ale's-sultandır, şeyhülislâmdan fetvasını alırsam sonunu düşünsün" diye haber göndermiş ise de Kâmil Paşa, patırtıya papuç bırakmıyarak mukabele etmiş, uzun görüşmeden sonra Aydın valiliğine gitmiştir.

⁸ Ferik Şakir Paşa'nın saraya şifreli telgrafından "Afv-iâliye.. mazhar olarak dünkü gün Dersaadet tarikiyle Bitlis'ten avdet eden menfilerden Şekip ve Doktor İbrahim ve Avukat Nevzad nefsi-i İzmirli bulunduklarından vapurdan huruçlarını müteakip doğruca hanelerine giderek saye-i şâhânedâ âilelerine

takdim eylediği lâyhalarla anlatarak pâdişahı ikaz eylemek istemiş ise de tesiri olmamış, aleyhinde verilen ve bir cilt tutacak kadar bol olan jurnallarla bunalmıştır⁹. Bu jurnallardan bir tanesi Kâmil Paşa'nın *İzmir*'de müstakil bir idare kurmak istediği hakkındadır. Bu sırada sadr-ı âzam bulunan Avlonyalı Ferid Paşa da kendisine rakip saydığı—çünkü Ferik Şakir Paşa vasıtasıyla Kâmil Paşa'ya sadaret vaid ve tebşir edilmiş ve arkadan gelen bir telgrafla diğer iş'ara intizar etmesi bildirilmişti— Kâmil Paşa aleyhinde verilmekte olan jurnallardan istifade eyliyerek Abdülhamid'i kocundurmayı ihmal etmemiştir. Hattâ Kâmil Paşa'nın 1323 Muharrem 21 'de (28 Mart 1905) azliyle yerine şurây-ı devlet azasından Şükrü Bey'in (Paşa) tayini takarrür ederek meclis-i vükelâ mazbatası pâdişaha arz edilmesi üzerine, Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın nerede ikamete memur edilmesi lâzım geleceğini sormuş, Ferid Paşa da *Midilli* veya *Rodos*'ta ikametinin münasib olacağını ve Şükrü Bey'in *İzmir*'e gönderilmesini arzylemişti; iki gün sonra bu tertibi haber alan Kâmil Paşa, azledileceğinden dolayı memnuniyetini saraya bildirmiş, fakat aleyhdarlarının hücumlarına ve fenalıklarına karşı

kavuşmuş ve Abdülhalim Memduh Bey ise İstanbul'lu bulunduğu cihetle Frenk mahallesinde bir otele nâzil olmuştur. Kâmil Paşa'nın mahrem-i esrarı ve mazhar-ı emnû itimadı olmasından nâsi her bar “bizim Halim Bey,, tesmiye eylediği işbu Abdülhalim'in islah kabul etmez efkâr-ı muzırira eshabından bulunmasına ve Kâmil Paşa'nın himayesine müftekiren *İzmir*'e gelmiş olmasına nazaran mu-maileyhin meslek-i sabıkında devam ederek birtakım gençlerin efkârını zehirliyerek ifsadattan hâli kalmıyacağı şimdiden anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bunun ya bir kaymakamlık veya diğer bir münasib memuriyetle herhalde merkez-i vilâyet haricinde istihdamı hususuna emr-i ferman buyurulması..” 6 Muharrem 1318.

Mehmed Şakir

Abdülhalim Memduh Bey, sonra *İzmir*'den Avrupa'ya kaçmış ve 1905 'de İngiltere'de vefat ederek *Tunus*'a defnedilmiştir.

⁹ Kâmil Paşa'nın, vaziyetinden şikâyeti havi mabeyine kendi el yazısıyla gönderdiği arizeden: “. . . Yarım asrı müteceviz müddetten beri devlet-i aliyyelerine ve bilhassa zât-ı akdes-i şehinşahîlerine sâdıkan ve fedakârane hizmet etmekte (isem de) rakiplerim bu kullarını nazar-ı hümâyun-ı mülûkânenen düşürmek kasdiyle istimal eyledikleri hile ve desaisin gerçi nezd-i tacdarîlerinde birgüna tesiri olmadığı derkâr ise de şu vakt-i tengî ve telâştta bir taraftan berdevam olan Ermeni harekât-ı fesadiyesi, diğer taraftan eşkiya meselesi ve bâhusus vilâyetin müzayeka-i maliyeden mütevellid müşkilât-ı haliyesi esnasında iş'ârât-ı kemteranemin Bab-ı âlice nazar-ı itibare alınmaması ve bir taraftan husamanın muhill-i haysiyet olan tedabir-i muzırirası tahammül-gûzar olup..” 14 Rebîulâhır 1324.

Pâdişahın himayesine iltica eylediğini arz eylemiştir. Lâkin nedense Kâmil Paşa bu tarihte azlolunmayarak aradan on ay geçmiştir.

Kâmil Paşa aleyhinde jurnal verenler *İzmir*'de bulunan Hademe Ferikî Şakir Paşa ile fırka kumandanı Ferik Tevfik Paşa, Pâdişah yaverlerinden Kaymakam (yarbay) Refik Bey, Manisa mutasarrıfı Galip Bey—ki sonraları Kastamonu, Trabzon valisi olmuştur—gibi saraya mensup şahsiyetlerdi. Bunlar Kâmil Paşa'nın en küçük bir hareketini bir yere gidisini, görüştüğü ecnebi ve yerli şahsiyetleri yanına gelip gidenleri, vilâyeti devre çıktığı zaman valinin ne yaptığını derhal şifrelerle pâdişaha arz ediyorlardı ki bunlardan bazılarının suretlerini makalenin sonuna koydum.

Aydın vilâyetinde Çakırcalı Mehmed ve diğer bazı eşkiyanın harekâtını durdurarak bunların tedibi için alınan tedbirler kâfi gelmiyordu. Kâmil Paşa, eşkiyayı tenkil için jandarmaların ellerindeki Şinayder tüfeklerinin menzilleri kısa olduğundan bunlar eşkiyanın ellerindeki martin tüfeklerine karşı bir muvaffakiyet temin eylemediğini, bunun için jandarmalara da martin tüfeklerinin verilmesini gerek Babîâlî'ye ve gerek seraskerliğe bildirmiş ise de bir cevap alamamıştı; bunun üzerine keyfiyeti 23 Zilhicce 1321 (12 Mart 1904) tarihli bir arize ile mabeyin başkâtipliğine de yazmış¹⁰ fakat isteğine yanaşılmamıştır. Jandarmalara martin verilmek istenmesinin, Kâmil Paşa'nın *İzmir*'de müstakil idare kurmak istemesi hakkında verilmiş olan jurnaldan ileri gelmiş olması zannolunur; bu suretle tabîi olarak eşkiyanın tenkili mümkün olmayınca, bunların yumuşaklık ile ele alınması cihetine giden Kâmil Paşa, gerek Çakırcalı'yı ve gerek İnce Mehmed ve İsmail çetelerini istîman ettirmiştir.

Kâmil Paşa, hükümetin takibettiği siyasî meseleleri tenkid yollu *İzmir*'den takdim ettiği lâyhalarla kendi görüşüne göre gidilecek yolu gösteriyorsa da bu vâzih mütalealar sadr-ı âzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın infialini mûcib oluyor ve onun sadarete getirilmesi ihtimalini de düşünerek Kâmil Paşa'yı valilikten atmak çarelerini arıyordu. Nihayet, eşkiya işinin kat'i surette halledilmesi için tek çare Kâmil Paşa'nın valilikten azli olduğunu vali hakkında pek çok jurnal veren *İzmir* fırkası kumandanı Ferik Tevfik Paşa'nın yazması, Ferid Paşa'ya iyi bir fırsat vesilesi olmuştur.

¹⁰ Kâmil Paşa'nın 23 Muharrem 1323 tarihli arizesi.

¹¹ Bu arizesi makalenin sonundadır.

Bunun üzerine paçaları sıvayan Ferid Paşa, Kâmil Paşa'nın azliyle *Rodos*'ta ikametine dair aldığı irade-i seniyyeyi vükelâ meclisine bildirmiştir. Fakat Kâmil Paşa'nın *Rodos*'a sürgün edilmesini muvafık bulmayan meclis, paşanın, *Cezair-i Bahr-i Sefid* valisi ile beca-yişlerini muvafık görmüş ve bu suretle arz tezkeresi yazılmış ise de kabul edilmeyerek, Kâmil Paşa'nın *Rodos*'ta sürgün olarak oturmasına dair yeni bir irade çıkmıştır. Yeni vali tayinine kadar vali vekâletine Kâmil Paşa aleyhinde jurnal veren fırka kumandanı Ferik Tefvik Paşa tayin edilerek sadr-ı âzam keyfiyetin kendisine bildirilmesini dahiliye nazırı Memduh Paşa'ya söylemiş ise de, dahiliye nazırı bunu yapmamış¹² ve bizzat Ferit Paşa Tefvik Paşa'ya

¹² Kâmil Paşa'nın azli sırasında dahiliye nazırı bulunan Memduh Paşa *Esvat-ı sudur* isimli eserinde (s. 49-51) şöyle diyor: Bir gün meclis-i mahsus-ı vükelâda bulunuyorduk; mâbeyn-i hümâyundan memur geldiği bildirilmesiyle Ferid Paşa başka odaya gitti, yarım saat sonra meclise avdetinde, şevketmeab efendimiz İzzet Paşa'yı (Arap İzzet) irsal buyurdular; Aydın valisi sadr-ı esbak Kâmil Paşa, vilâyeti hüsn-i idare etmediğini oranın askerî kumandanı arzetmiş olduğundan Kâmil Pş. azledilip Cezair-i Bahr-isefid vilâyetinde ikamete memur kılınması ve bu babda kararı mutezammin meclis-i vükelâ mazbatasının heman takdim olunması irade-i seniyye muktezây-ı münifinden bulunduğunu İzzet Paşa tebliğ etti dedikte heyet-i hâzıra derin düşünmeğe daldı. Ferid Paşa, beni yanına istedi, gittim; Kâmil Paşa için nezaretinizden icabedenlere tebliğat ifa olunuyor teklifinde bulununca, Kâmil Paşa ile şekerab bir halde olduğunuzu bilirim; İzmir kumandanının Kâmil Paşa aleyhinde haylı vakittir uğraştığı da malûumdur. Siz elyevm sadr-ı âzamsınız, müşarünileyh dahi iki defa makamınızda senelerce bulundu; musibet dellâllığına girememez tebliğat lâzım ise taraf-ı saminizden icra edilir; lâkin pek fena bir şey yapılıyor; Midhat Paşa'nın *İzmir*'de Fransız konsoloshanesine ilticası unutuldu mu? Kâmil Paşa muameleyi hissedince muhafaza-i nefis için İngiltere konsoloshanesine gider, ya yeni bir gaile ihdasiyle zât-ı şâhaneye de yorgunluk verileceğine şüphe edememez sözlerini söyleyerek yerime döndüm; hararetili beyanatıma şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile serasker Rıza Paşa dikkat ediyorlardı... Kâmil Paşa'nın Aydın vilâyetinden kaldırılması mevki-i müzakereye kondu; Cezair-i Bahr-i sefid valiliğine tahvil-i memuriyeti istizanına dair mazbata yazılmasına karar verildi... İzmir kumandanının isnadât-ı mücerredesi üzerine tebid muvafık-ı mâdelet olamayacağını ve Midhat Paşa işinden zahmet çekildiği misillü öyle bir hal vukuunda mehazır melhuz bulunduğu tafsilâtını havi âtebe-i mülükâneye o gün takdim ettiğim hususî arizamin müsveddesini nafia nazırı Zihni Paşa'ya gösterdim... İki gün geçti, İngiltere konsoloshanesinden Kâmil Paşa'nın saraya telgraf keşide eylediği anlaşılınca ikinci meclis in'ikadında Ferid Paşa'ya sözlerim zâhir olmadı mı? İzmir kumandanı umur-ı mevkülesiyle iştigal etseydi şu dağdağa vücut bulmazdı dedim. Kâmil Paşa hazretlerine güler yüz iraesî lüzumu tahakkuk eylediğinden teminat ve iltifat ile *İstanbul*'a davet olundu..”

telgrafla vali vekilliğini bildirmiş¹³ aynı zamanda sabık valinin hiçbir tarafla muhabere etmemesi de emrolunmuştur (27 Zilkade 1324/12 Ocak 1907).

KÂMİL PAŞANIN İNGİLİZ KONSOLOSHANESİNE İLTİCASI

Kâmil Paşa, muhabereden men edilmesinden dolayı şüphelenmiştir. O sırada *Beyrut*'tan asker nakletmek üzere *İzmir*'e gelmekte olan bir idare-i mahsusa vapuriyle *Rodos*'a hareket etmesi Kâmil Paşa'ya tebliğ edilmiş, paşa bu tebliğe karşı sükut ile mukabele etmiştir. Nihayet gece Kâmil Paşa'yı Fransız ve İngiliz konsolosları ziyarete gelmişler, görüşmüşler ve bunun neticesinde Kâmil Paşa'nın İngiliz konsoloshanesine gitmesi kararlaştırılmıştır.

Kâmil Paşa, azlinin ertesi sabahı erkenden gezmeye çıkar gibi arabasına binip maiyyetinde iki jandarma da bulunduğu halde doğru İngiltere konsoloshanesine girdikten sonra jandarmaları geri göndermiştir¹⁴. Halbuki Kâmil Paşa'nın azliyle beraber, nezaret altına alınması icap etmiş ise de merkez kumandanı Said Paşa, *Karşıyaka*

¹³ Vali vekâletine tayin olunan firka kumandanı Ferik Tevfik Paşa tarafından mabeyin başkitabetine telgraf:

Vali vekâletine tayin-i çâkeranem hususuna irade-i lütuf âde-i hazret-i hilâfet-penahi şerefsudur buyrulduğu Bâb-iâliden bu sabah telgrafla âcizlerine tebliğ olunmasıyle ber mentük-ı emr ve fermân-ı hümâyun icray-ı vazifeye ibtidar kılındığı diğer telgrafla arz olundu. Velinimet-i âlem efendimiz hazretlerinin hakk-ı bende-gânemde şu suretle de lütfen ibzal buyurdıkları uluvv-i eltâf-ı mâlânihayeden dolayı gayr-ı kabili arz ve tasvir hissiyyât-ı minnetdârane ile daavât-ı mefrûza-i cenab-ı mülûkâneyi bittekrar min gayr-i haddin arz-ı fariza-i teşekküre cür'et eder ve Bâb-i-âli'den vekâlet hakkında sabahleyin mevrud telgrafnâmenin bir sureti, vali muavini İngiltere konsoloshânesinde iken telgrafhaneden Kâmil Paşa'ya verildiği anlaşıldığından Kâmil Paşa mensubininden olan telgraf ve posta baş müdürü Ömer Efendi'ye kat'iyen emniyet kalmadığı arzına ictisar olunur ferman.

28 Zilkade 1324

Ferik Tevfik

Saray jurnalcılarından kaymakam Refik Bey'in aynı tarihle saraya telgrafı:

Vali paşanın azliyle vali-i cedid gelinceye kadar idare-i umur-ı vilâyetin kumandan paşa tarafından deruhde edilmesi hakkında sadarettten kumandanlığa şimdi bir telgrafnâme vurud ettiği maruzdur ferman.

Kaymakam: Refik

¹⁴ Mâbeyine şifre: Vali-i sabık Kâmil Paşa İngiliz konsoloshânesine gidip el'an orada olduğu maruzdur ferman. 28 Zilkade 1324

Kaymakam: Refik

mevkiinde oturmakta olduğundan bu işi ertesi güne bırakmış, fakat sabah erkenden Kâmil Paşa'nın İngiltere konsoloshanesine gittiği haber alınması üzerine, Said Paşa merkez kumandanlığından azledilmiştir (28 Zilkade 1324/ 13 Ocak 1907).

Kâmil Paşa, Konsoloshaneye giderken, vilâyete ait şifreyi de beraberinde götürmüş ve bu şifrenin iadesi için vali vekili tarafından Kâmil Paşa'ya bir tezkere yazılmış ise de, şifre ile mabeyinle muhabere ettiği için gönderilemeyeceğini ve vilâyete gelen şifrelerin bir kâtip ile gönderildiği takdirde bir ayrı odada halledileceğini bildirmiştir¹⁵. Kâmil Paşa, konsoloshaneye gider gitmez sarayla muhabereye başlamış onun konsoloshanede bulunması pâdişahı küplere bindirmiştir. Kâmil Paşa, azlinden dolayı teşekkür ederek istirahat ihtiyacını arzettikten sonra, memleketi olan *Kıbrıs*'ta oturmasına müsaade istemiş, —çünkü İngiltere hükümeti paşanın *Kıbrıs*'ta oturmasına müsaade etmişti— bu teşebbüs de Abdülhamid'i bütün bütün sinirlendirmiştir.

Kâmil Paşa'nın, konsoloshanede bulunduğu sırada oraya sık sık Avusturya ve Fransa konsolosları da gelmişler ve bunları Alman ve Rus Konsolosları da takip edip Paşa ile görüşmüşlerdir¹⁶. Kâmil Paşa'nın sarayla muhaberesi neticesinde Sultan Abdülhamid,

¹⁵ Babıâli'den alınan şifreli telgrafnâmenin halli için nezdinde bulunan mezkûr şifre miftahının mahtûmen irsali Kâmil Paşa'dan bâtezkere talep edilmiş ise de zîrine yazdığı cevapta mabeyini hümâyun-ı mülûkâne ile muhaberede bulunduğu cihetle şifre miftahı gönderilemeyeceğinden konsoloshaneye bir kâtip gönderilirse ayrıca bir odada şifreli telgrafnâmenin halli mümkün olacağı bildirilmiş ve mahzur-ı müstagni-i arz olmakla kimse gönderilmemiş olduğu ve vilâyet umur-ı ecnebiyye müdüriyetinde bulunan hafidi Fuad Bey'in birkaç defa konsoloshaneye girip çıkmakta olması şâyân-ı dikkat bulunmasına ve umur-ı ecnebiye başkâtibi Mecdet ve tercüman-ı vilâyet Cemal Bey'lerin girip çıkmakta oldukları anlaşılmasına mebni Mecdet ve Cemal Bey'lerin tekrar duhulleri menolunduğu maruzdur ferman.

28 Zilkade 1324
Yâverân-ı Hazret-i Şehriyariden
Ferik Tefik

¹⁶ Bugün İngiliz konsoloshanesine Avusturya ve Fransa konsolosları beş defayı müteceviz sık sık gidip geldikleri ve umur-ı ecnebiyye müdürü Kâmil Paşa hafidi Fuad ve Zekerıyya ve tercüman Cemal Bey'lerle umur-ı ecnebiyye başkâtibi Mehmed (Mecdet) beylerin dahi girip çıktıkları ve bir az evvel Almanya ve Fransa ve Rusya konsoloslarının da İngiltere konsoloshanesine giderek avdet eyledikleri polis müdürü jurnalından anlaşılmış ve bu babda bir kat daha tezyid-i dikkat edil-

onun *Kıbrıs*'a gitmesine katiyyen muvafakat etmiyerek kendisine teminat verilerek muazzezen *İstanbul*'a gelmesini emreylemiş, Kâmil Paşa da *İstanbul*'a geldiği surette sadr-ı âzam tarafından hiçbir suretle rencide edilmeyeceğine ve diğer bazı hususlara dair teminat istemişti. Ferid Paşa'nın verdiği cevap, Kâmil Paşa'yı ve konsolosu tereddüde düşürdüğünden, Kâmil Paşa bu husus mabeyin başkitabeti vasıtasıyla 17 Ocak 1907'de pâdişaha arz ile durumunun aydınlatılmasını istemiştir ¹⁷.

Kâmil Paşa'ya lâzımgelen teminat verildiği gibi İngiltere sefaretine de aynı teminat verilmiş ve kendisine *Nişantaşı*'nda bir konak hazırlattırıldığı saraydan bildirilmişti. Kâmil Paşa kış ortasında bütün hanesi halkıyla naklinin zorluğunu ve ancak ailesinden bir kısmıyla geleceğini arz etmekle beraber, kendisini lekedar edecek bir halin sadr-ı âzam tarafından ortaya konulup isbat edildiği takmiş olduğu Cemal ve Mehmed [Medet] beylerin vazifedar olmalarına mebnî mezkûr konsoloshaneyeye duhullerinin vesait-i münasibe ile menedildiği maruzdur ferman

28 Zilkade 1324

Yaverân-ı hazret-i şehriyariden
Ferik Tevfik

¹⁷ Kâmil Paşa'nın Mabeyin Başkitabetine 4 Kânunusani 1322 (17 Ocak 1907) tarihli şifreli telgrafı:

Bugün mazhar olduğum iltifat-ı cihan-derecât-ı hazret-i veliyy-i nimet-i âzaminin edây-ı teşekküründen hüda alim külliyyen âcizim. Dersaadet'e azimet-i kemteraneme müsaade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpanahi şâyan buyurulduğundan sadr-ı âzamin hakk-ı âcizide berdevam olan husumet-i şahsiyyesi nazar-ı mütaleaya alınarak avdetle incitmeyip kemafissabık kendi halimde ve zîr-i cenah-ı cenab-ı zillullahide serbest ve rahat yaşamak ve âcizlerinin yüzünden evlâd-ı çakeranem nazar-ı hümâyun-ı mülükânenen mahrum olmamak istidasında bulunmuş idim. İşbu istirhâm-ı bendegânem makrûn-ı müsaade-i seniyye-i şâhane olduğuna şüphe olmadığı halde sadr-ı müşarünileyh evvelce vasıta-i muhabere olan zata verdiği cevapta yalnız incitmek sureti beyan olunup diğer iki noktaya gelince paşa isterse *Kıbrıs*'a gitmeği âtebe-i ulyâdan istida etsin cevab-ı dürüstünü vermesiyle misafir olduğum mahal (yani konsoloshane) müşarünileyhin tavr ve muamelesine nazaran verilen cevabı nahoş görmekte olduğundan bilcümle âile-i âcizânemle hemen azimet-i kemteranemi teshil ve sadr-ı âzamin şu son tahkirimi de izale için zaten makrûn-ı müsaade-i seniyye-i cenab-ı tâcdarîolan müsted'iyat-ı mâruza-i âcizanem hakkında şeref-sudur eden irade-i merahi-mâde-i hazret-i veliyy-i nimet-i âzaminin vasıta olan tarafa münasib veçhile beyanı zımında sadr-ı âzam kullarına ferman buyurulması müsterham olduğunun hakıpây-ı hümâyun-ı mülükâneye arzı mütemennadır ol babda

4 Kânunusânî 1322

Sadr-ı esbak
Kâmil

dirde, kalebind olarak *Rodos*'a gitmeğe hazır olduğunu beyan ile devlete ve Pâdişaha sadık bir insan olduğunu arz etmiştir ¹⁹.

Bunun üzerine kendisine karşı Pâdişahın teveccühünün devam ettiğini *Nişantaşı*'nda bulunan konaktan başka bir münasibinin daha bulunarak tefrişi ferman olunduğu, Halil Rifat Paşa konağı için de muhabere edildiği ve bütün âilesi efradiyle birlikte gelmesi ve ikinci bir konak buluncaya kadar âilesinin bir kısmının oğlunun hanesinde oturmaları cevap olarak kendisine bildirilmiştir ²⁰.

Bu suretle Kâmil Paşa *Istanbul*'a gelmiş Halil Rifat Paşa konağına yerleşmiş fakat verilen teminata rağmen, hakkındaki tazyik bütün şiddetiyle devam etmiştir, ki bunu, suretini daha aşağıya koyduğumuz muhtasar sergüzeştinden anlamaktayız.

Kâmil Paşa'nın meşrutiyetin ilânını müteakip üçüncü ve dördüncü sadaretleri hakkında Hilmi Kâmil Bey'in neşrettiği eserde kâfi derecede malûmat vardır. Makalenin başında söylediğim gibi, benim maksadım Kâmil Paşa'nın tercüme-i halini yazmak olmayıp onun istibdad devrinde ne müşkil durumlarda iş gördüğünü ve yüksek karakterini ve lâyhalarında, arizalarında görüldüğü üzere tecrübeli, iyi görüşlü, büyük bir devlet adamı, okkalı vezir olduğunu göstermekti. Bundan dolayı makalemi burada keserek Kâmil Paşa'nın kendi el yazısıyla Pâdişaha takdim ettiği 31 Temmuz 1907 (20 Cemaziyelevvel 1325) tarihli arizesiyle sergüzeştini²¹ ve hakkında yapılan ve yaptırılan lâyiksiz muameleleri bildirmek ve bazı arizalarıyla lâyhaları ve hakkında verilen bazı jurnalları neşretmekle yazımı bitiriyorum.

Hülâsa Kâmil Paşa, dürüst hareketi serbest mutaleasiyle Abdülhamid'in fenalığını görmüş ve Meşrutiyet devrindeki siyasî entrikalarla küçültülmek istenmiş talihsiz bir vezir olarak, fakat tarih önünde ise hâdiseleri tahlildeki kudreti isabetli uzak görüşü, ile hizmetleri ve kıymeti vesikalarla sabit olmuş büyük bir devlet adamı olarak görülmektedir.

¹⁹ Kâmil Paşa'nın 2 Kânunusani 1322 tarihli mabeyine çektiği şifreli telgraf.

²⁰ Mabeyinden Kâmil Paşa'nın 2 Kânunusani tarihli telgrafına bir gün sonraki tarihle verilen cevab.

²¹ Kâmil Paşa'nın sergüzeştini havi olan arizesinin fotoğrafı makale sonuna konulmuştur.

I.

KÂMİL RAŞANIN SERGÜZEŞTİNİ HAVİ ARIZASI

Mabeyn-i hümayun-i mülûkâne baş kita bet-i celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Sübhan-el-kadir tercüme-i hal-i âcizânem gittikce kesb-i garabet etmektedir. Müddet-i ömrümde ne memuriyet ne rütbe ve ne de nişan arzu ve istidâsında bulunmayup *Mısır*'dan ayrıldıktan sonra hizmet-i Devlet-i Aliyyeye duhul-i kemteranem ise o zaman mesned-i sadarete bulunan Kıbrıslı Mehmed Paşa merhumun ibram ve ilhahına mukavemet edememekten nâşi idi. Sevk-i kadere tâbi olarak yerden yere nakl-i memuriyetle nihayet-ül-emr Dersaadet'e gelip bâ irade-i seniyye vükelâlık hizmetine duhul ve beş altı sene sonra derkâr olan aczimle beraber şeref-müteallık buyurulan irade-i seniyye-i Hazret-i hilâfetpenahîye imtisalen hâh nâ hâh mesned-i sadareti kabul ile gün be-gün telâkki olunan iradat-ı hikmet beyyinât-ı cenab-ı Zillullahî, bedrka-i muvaffakiyet bilinerek idare-i umur-ı devlete sâdikane ve fedakârane bezl-i mesai ve Rumeli-i Şarkî ile Bulgaristan'ın evvelce vukua gelen ittihadından mütevellid müşkilâtın halline ihtimam olunmakta iken çünkü işbu ittihad maddesi Rusya'ca zaten mutasavver idiye de Prens Aleksandr, Rusya devletinin *Bulgaristan*'a tâkatfersa olan müdahalâtına nihayet vermek için *Londra*'dan avdetiyle beraber İngiltere'nin sahabetine istinaden Rusya'dan habersizce Bulgaristan'ca ahass-ı arzuy-ı millî olan ittihadı husule getirmiş olmasıyle bu suretle kendi nufuzunun *Bulgaristan*'da haleldar olmasından pür ateş-i gazab olan Rusya devleti, *Sofya*'daki Konsolosunu kaldırıp bâdehû bir aralık Prens Aleksandr'ı kendi taraftarları vasıtasıyla *Bulgaristan*'dan tard ve ihraç ve istifaya mecbur eylemiş olmasına mukabil hürriyet taraftarı olan Bulgarlar gittikçe tekessür ederek Rusya taraftarını ekalliyette kalmasıyle öyle bir hal-i keşmekeşte mürur eden bir iki sene müddette *Bulgaristan*'ca Rusya'nın nüfuzu haylıca tedenni ve bir taraftan Bulgarlar *Avusturya*'ya mensup Prens Ferdinand'ı Bulgaristan Prensligine intihaba tasaddi edüp diğerk taraftan Bab-ı âlice ittihaz olunan meslek-i siyasiye göre Rusya'nın menviyyatından emin olmıyan *Avusturya*, *Almanya* ve *İtalya* devletleri *Balkanlar*'da istatükonun muhafazası kararı üye-

rine ittifak ve İngiltere dahi bu reye iltihak eylemiş bulunduğundan *Bulgaristan*'da kuvve-i harbiye istimaline kadir olmayacağını anlamış olan Rusya devleti, devletlerce prensliği tanınmaksızın kalkıp *Bulgaristan*'a gelmiş olan Ferdinand'ı Devlet-i Aliyye vasıtasıyla oradan kovdurmak ve bilâhare *Bulgaristan*'da Rusya aleyhdarı olanları bittazyik kendi politikasına uydurmak için bu babda teşebbüsât-ı lâzime icrasına *Dersaadet* Rusya sefirini memur eylemiş olmasıyla Mösyö Nelidof gerek Mâbeyin-i Hümâyun-ı Mülûkânede ve gerek Bab-ı âlî'de envâi tebligat ve telkinatta bulunmuş ise de Rusya politikasının mazarratına kanmış ve bu mazarrata karşı devlet-i metbualarını medar-ı istinad etmiş olan Bulgarların muhafaza-i inkıyatları iktizay-ı maslahattan ve çünkü aksi muamele yeis haliyle ilân-ı istiklâle tasaddileri ihtimali dahi cümle-i mülâhazattan idüğine mebnî bir taraftan Bulgarların arzularına mümaşat ve diğer taraftan Rusya devletini dahi kırmamak için Mösyö Nelidof'a serd-i mehâzir-i melhuza ile idare-i maslahat olunmakta idi. Şu hal-i keşakeşte seneler geçip düvel-i müttefika hükûmet-i seniyye'nin müzaheretinden hâlî olmadığından bu revişle nail-i maksat olamayacağını idrak eden Rusya devleti, Bab-ı âlî'yi düvel-i müttefikanın müzaheretine istinat etmekten ise kendi tebligatına îtimad edebilecek bir zatın yed-i idaresine geçirmek suretini bitteemmül Mösyö Nelidof'un mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânede icra eylediği teşebbüzatta meza mameza Rusya devletinin bâdema tamamî-i mülkiyet-i devlet-i aliyyeyi muhafazadan başka bir emeli olmayıp bu esası ihlâl eden Bulgar ittihadı ise mahza İngiltere'nin teşvik ve müzaheretıyla vukua gelüp beyandan müstağni olduğu üzere devlet-i müşarünileyha bir sania ile hitta-i Mısırye'yi yed-i istilâsına geçirdikten sonra Memalik-i Şahanece daha sair menviyatını husule getirmek için güya mukaddema cennetmekân Sultan Abdülaziz Han'ı hal ettirdiği gibi hakk-ı hümâyun-ı mülûkânede dahi efkâr-ı sehife beslemekte bulunduğu ve şu hakikate göre mesned-i sadarete İngiliz muhibbi olan bir zatın bulunması muvafık-ı hal olup olmadığı sayan-ı teemmül bir keyfiyet olduğu telkinat ve mukarribin-i şâhânedan Rusya taraftarlığında bulunanların kulaklarını doldurmakta idüğü mahsus idi. Vâsıl-ı sem'î âlî olması tabîî olan işbu telkinat-ı mühimmeden zat-ı akdes-i hazret-i veli nimet azamî ne derece müteessir olmuş olacakları bedihî olarak âsâr-ı muamelât-ı cariyeden dahi münfehim olduğu misillü müteakiben Rusya taraftarını Rusya'nın arzusunu husule getirmek eme-

liyle tehyie-i esbabına şürû ederek hakk-ı kemteride olan emniyet-i şâhanenin ihlâli zımnında bir akşam hizmet-i acizide bulunan uşağın kıyafetine müşabih kıyafette tedarik etmiş oldukları bir adamı bazı medreselere irsal ile nâm-ı acizîye olarak talebeye bir çok liralar tevzi ve sadr-ı âzam tarafından bu yolda daha çok paralar alacaklardır diye tebşir olundukları saray-ı hümayun hafiyе memurları tarafından istihbar ve arz olunması üzerine talebe-i merkume saray-ı hümayuna celb ile icra olunan tahkikatta bu hilenin Mahmud Celâleddin Paşa tarafından tertip edilmiş bir keyfiyet olduğu tahakkuk etmiş ve fakat paşây-ı müşarünileyh hiç muaheze olunmadığına nazaran işi nasıl geçiştirebildiği anlaşılamamıştır. Bundan bir müddet sonra bir gün Bab-ı âli'ye giderken yolda tanımadığım bir adam tarafından üzerime dört defa rovelver endaht olunup kurşunlardan üçü rakip olduğum arabayı delip geçmiş ve şükür olsun acizlerine isabet etmemiştir. Tevkif olunan cani sarayı hümayiuna götürülüp ol cânib-i âlide ve bâdehu zabtiye nezaretinde istintak olunarak tebeyyün eden hal malûm-ı acizi olamamış ve bir müddet sonra o zaman zabtiye nazırı bulunan Kâmil Bey'den ledessual cani-i merkum on sene müddetle *Akkâ*'da kalebentliğe mahkûm olduğu halde hapisshanedede vefat eylediği cevabı alınmıştır. Bu ahval içinde yine Cenab-ı Hakka mütevekkil olarak hizmette fütur getirmeksizin şu veçhile geçen ve altı seneye balığ olan müddette devletin düyun-ı muntazama ve gayr-ı muntazaması birer suret-i tesviyeye raptolubnarak müzayeka-i maliyenin şiddeti izale edilmiş ve Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi İngiltere vekil murahhasıyla bilmüzakere kararlaştırılıp olbabda tanzim olunan mukavelename kraliçe hazretleri tarafından dahi tasdik kılınarak yalnız taraf-ı eşref-i cenab-ı hilâfetpenahiden tasdik ve teatisi, Fransa ve Rusya sefirlerinin nezd-i hümayun-ı mülûkânede vuku bulan müdahale ve mümaneatları üzerine geri kalmış ve *Rumeli-i Şarkî* ile *Bulgaristan*'ın ittihadı meselesine daha Prens Aleksandr'ın istifasından evvel *Tophane*'de içtima eden konferansda karar verilmiş idi. Halbuki Rusya'nın âmâl ve mesaisi acizleriyle Rusya politikası aleyhinde bulunan Bulgaristan reisi müdiranı İstanbulof'u res-i hükûmetten düşürüp kendi politikasını ilerletmek maksadına mâtuf idüğünden filvaki teşebbüsatında sebat ile âmâl-i mahsusasının cümlesine nâil olmuştur. Şöyle ki ahiren bir gün sokakta iki asker zabiti geçerken yekdiğerine hitaben gûya sadr-ı âzam ile serasker paşa bilittifak zât-ı hazret-i pâdişahînin hal'ine

karar verdiler dediklerini işitmiş olmak üzere bir Ermeni polis hafiyesine tanzim ettirilen jurnal o zaman zabtiye nazırı bulunan Nazım Paşa tarafından atebe-i seniyye-i mülûkâneye arz ve takdim olunmasıyla bunun teban zihn-i hümayunda hasıl ettiği tesiri o esnada min indallah vukua gelen bazı afat-ı semaviyenin maksada göre sûi tefsiri dahi tezyid ve teksir etmiş olduğundan bu veçhile ihdâs olunan endişe mûcib-i ıztırab-ı derun olduğu halde bir akşam Ali Saib Paşa'nın düçar olduğu bir ârizadan vuku-ı vefatiyle seraskerlik hizmetinin Gazi Osman Paşa'ya tevcih buyurulması üzerine endişeler mündefî olması lâzım gelirken çünkü maksad-ı asli husulpezir olmamış idüğünden hile-i mesrûdenin mürettibi ve Rusya'nın meclubı olan mukarribin-i şâhaneye ilkaata devam ile sadr-ı âzam ile serasker-i lahik beyninde mevcut olan üns ve ülfete nazaran Kâmil Paşa'nın müteveffa Ali Saib Paşa ile kararlaştırılmış olan işi Osman Paşa ile de itmam edebilmesi müsteb'ad olmadığı sözleriyle zihn-i hümayunu işgal ve itaban hâlî kalmadıklarından efkâr-ı şâhaneyi bunca yormuş olan şu hallere nihayet vermek için o günlerde şerehfulûl eden cülûs-ı meyamin -menus-ı hazret-i pâdişahînin yevm-i mes'uduna müsadif olan rûz-ı meymenet pî ruzun tebriki zımnında Şeyhülislâm Ömer Efendi'yle maan hakpây-ı hümayun-ı mülûkâneye cebin sây-ı ubudiyet olduğumuzda hidemat-ı acizânemizin lütfen takdiriyle iltifat-ı seniyye-i cenab-ı cihanbanîye mazhar olduktan sonra ferdası günü akşamı mühr-i hümayun acizlerinden aldırılıp mesned-i sadaret Cevad Paşa'ya tevcih ve Şeyhülislâm ile Serasker dahi tebdil buyurulmuş idi. Arası çok geçmeksizin Bâb-ı âli ile İstanbulof beyninde vasıta-i muhabere olan Bulgaristan Kapukethüdası Vilkovîç burada ve daha sonra binnefs İstanbulof Sofya'da katlolunmuşlar ve binnetice Rusya'lılar nail-i âmal-i tamme olmuşlardır. Badelinfısal acizleri bir müddet ihtilâtan men olunmuş idiysem de bâdehu dört sene müddet kendi halimde yaşayıp ara sıra iltifat-ı seniyye-i cenab-ı cihanbaniye nâil olmakta iken *Anadolu*'da Ermenilerin kıyam ve ısyanı üzerine hizmet-i sadaret uhde-i kemteraneme ihale buyrulmağın icab-ı hale göre hareket ve çünkü meseleye bazı devletler dahi müdahale etmiş bulunduğundan mukataziyat-ı ahvale nazaran peyderpey atabe-i ulyay-ı mülûkâneye arz-ı keyfiyet olunmakta olduğu halde *Dersaadet*'te Ermeni sermayedarını devlete müşkilât çıkarmak garazıyla malik oldukları külliyyetli banknotları Bank-ı Osmaniye iade ile yerine aldıkları altunları hariçte

yine banknot ile bittedbil onları dahi Bankaya götürüp yerine altun olarak bu suretle Bankın altun mevcudu kesb-i killet eylediği ve eğerçi *Paris* ve *Londra*'dan altun celbine mübaderet olunmuş ise de bunun külçe olarak gelip burâda sikke darbı bir az vakte mühtaç olduğu cihetle Bankın muhafaza-i itibarı için tediyatın bir müddetcik tecili hakkında hükümet-i seneyece bir karar ita ve ilânını müstedi Banka direktörü tarafından Maliye Nezaretine verilen takrir Bab-ı âlî'ye tebliğ olunmasıyle Maliye Nazırı ile bazı vükelâdan mürekkep inikad eden komisyonda müzakere-i maslahatla temin olunan suret maraz-ı istizanda atabe-i ulyây-ı şâhâneye arz kılınmış idi. O akşam bâ irade-i seniyye mabeyin-i hümayun-u mülûkânede içtima eden Meclis-i Vükelâda madde-i mebhüsün anha vaz-ı mevki-i müzakere olunmağın olbabda bazı taraftan dermeyan olunan müşkilât üzerine saray-ı hümayuna celbolunan Bank direktörüyle de diğer vasıta ile muhabere edildiği esnada meclisin sonraya tâliki iradesiyle bendehaneyeye avdet-i âcizaneme müsaade ve ferman buyurulduğu tebliğ olunmasıyle avdet olunmuş ve müteakiben mühür-i hümayun aldırılıp (burada pâdişahı kızdırmamak için azlını mûcib olan 16 Cemaziyevvel 313 tarihli hususî arızasından bahsetmiyor). Dahiliye Nazırından alınan tezkerede bâ irade-i seniyye *Haleb* vilâyeti valiliğine tayin buyurulduğundan tehyie olunan vapur-ı mahsusa râkiben heman ve yalnızca azimet-i âcizanem muktazây-ı emrû ferman-ı hümayun-ı cenâb-ı pâdişahîden olduğu tebliğ olunması üzerine işbu valilikten istifa ve istirhamat-ı kemteraneme binaen memuriyetim *Aydın* Valiliğine tahvil ve azimet-i âcizanem fevkalâde tâcil buyurulmasıyle heman hazırlanup o esnada vücud-ı acizaneme âriz olan rahatsızlığa bakmıyarak maâile *İzmir*'e gidilmiş ve hakk-ı kemteride reva görülen bu muamele-i celile ve daha doğrusu gazab-ı şâhane Bank'ın muhafaza-i itibarı için verilen bir rey ve karardan münbais olamayup mukarribinin ilkaat-ı hasetkâraneleri eseri olacağına şüphe edilmiyerek cenab-ı hakkın sıyanet-i samedaniyesine iltica olunmuş idi. *İzmir*'de âcizleri taht-ı tarassutta bulundurulurak hal ve hareket-i âcizâneme dair arz-ı malûmat olunması hakkında İzmir Kumandanlığına ve kemterlerine terfik olunan muavin Hasan Bey'e verilen talimat veçhile neler yazıldığı meçhul ise de ara sıra şifreli telgraflar ve hakkı acizide posta ile raporlar gönderilmekte idi. Bu minval üzere sekiz sene müddet güzeran edip bundan takriben dört sene mukaddem yine ehemmiyyet-i hale mebni hizmet-i şâhâneye avdet-i

âcizanem teklifine arz-ı mutavaatla *Dersaadet*'e azimet-i bendegânem emr-i âlisi muntazar olduğu halde işbu tasnim-i şâhâneye vakıf olan ve *Dersaadet*'e avdet-i kemteranemi istemiyen tarafın teşebbüsât-ı maniası üzerine olmalıdır ki ferdası gün diğer iş'ara intizar olunması irade-i seniyyesi âcizlerine tebliğ olunmuştur. Hakkı kemteride idame-i igbirar-ı şâhaneyi iltizam edenler tarafından müteakiben tedarik olunan erbâb-ı mefsedetden Giritli Ferid namında bir şerir sureta İzmir gümrüğünde bir memuriyete tayin edilerek bu müfsit tarafından her hafta Mabeyn-i Hümâyun-ı mülûkâneye irsal ve takdim olunan muharreratta evsâf-ı âcizanem en şeni surette tasvir olunmakla beraber gûya Aydın vilâyetinde teşebbüsât-ı kemteranem bu vilâyette bir idare-i müstakille teşkiliyle kendime bir hidiviyet ilân etmek maksadına masruf olduğu zemininde yazılan enva-ı türrehatın müvveddatı ile mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânede bendegân-ı şâhânedan biri tarafından vürud eden cevaplar takımıyla ele geçirilerek suretleri arz-ı atabe-i ulyâ kılınmış ve merkum dahi bittevkif Zaptiye Nezaretine gönderilmiş idi. Muahharen merkum hâmilelerinin sahabetiyle *Samsun*'da bir memuriyete tayin ve îzam kılındığı tahkik olunmuştur. Bunca sergüzeşt-i âcizaneme asla bakılmıyarak şu hal-i uzlette bile veliyy-i nimet-i âzam efendimiz hazretlerinin rahat bâl-i şâhanelerini ve devlet-i aliyyelerinin halini teemmülden efkâr-ı âcizanem bir an hâlî olmayup memâlik-i şâhanenin her tarafında ber devam olan müşkilât-ı siyasiyye şöyle dursun gittikçe kesb-i şiddet etmekte olan müzayeka-i maliyeden atiyen tahaddüsi melhuz olan halât tefekkür ve merhum İsmail Paşa'nın hidiviyeti zamanında aynı hal ve mevkide bulunan *Mısır* buhran-ı malisinin müncer ve müntic olduğu vehamat teemmül olundukca bu su-i misal nazar-ı mütalâadan dür tutulmıyarak henüz vakit var iken âtide istihak ve düyûn tediyatına sekte gelmemesi emr-i ehemmine şimdiden çare icadının elzemiyetini hatırdan dür etmek kabil olamıyor. Bilcümle bendegânın efkâr-ı mesaisi velînimet-i âzam efendimiz hazretlerinin selâmetine ve devlet-i aliyyelerinin hayır ve menfaatine masruf olması lâzım gelirken erbab-ı mefsedet tarafından zihn-i hümâyunun asılsız fasılsız şeyler ile işgal edilmesi nâreva olup meselâ bundan iki sene evvel *Kıbrıs*'da Dubaracı Ali namında edaniden biri tarafından *Kıbrıs* müftüsünün hasmı olan Kıbrıs naibinin talimi veçhile Kıbrıs müftüsü ile Kâmil Paşa ve daha sairî beyninde ittifak-ı hafî olduğu mealinde atabe-i ulyây-ı mülûkâneye keşide olunan bir telgrafname üzerine merkum

Dersaadet'e celbolunarak isticvabından ne anlaşıldığı meçhul ise de merkuma dördüncü rütbeden bir kıt'a Osmanî nişan-ı zişanı ihşaniyle beraber şehri bin kuruş maaş dahi tahsis buyurulduğu işitilmiş idi. Merkumun *Kıbrıs*'a avdetinde müftü tarafından aleyhinde ikame olunan müfteri dâvası üzerine bilmuhakeme mahallî hükümetince altı ay hapis ile mücazat olunduğu ve bâdehu yine *Dersaadet*'e gelerek burada tecennün etmekle bir müddet bimarhanede kalıp kesb-i ifakatle *Kıbrıs*'a avdetinde çektiği bunca felâket naibin sevk ve iğfali yüzünden vukua geldiğinin beyaniyle rûberû naibe seb eylediğinden naip bu türlü tasniat ve desiselerle layenkatî efkâr-ı şâhâne işgal ve izac edilerek evvelden beri fark-ı kemteride zihni hümâyuna ilka olunan adem-i emniyet hissi beslenmekte olduğundan böyle daimî bir endişeden kurtulmak için ism-i âcizanemin defter-i bendegândan hazfı zımnında taraf-ı sadarettin [Avlonyalı Ferid Paşa] ihdâs olunan bir desise ile maa âile *Rodos*'ta ikamet-i kemteraneme irade-i seniyye-i mülûkâne şereftaallûk etmiştir. Bilvasita vuku bulan istirhamat-ı âcizî üzerine işbu kalebentlikten afv buyurularak maa âile daire-i emniyette yaşamak ve bir taraftan incinmemek vaad-i âlisi ile *Dersaadet*'e avdet-i âcizaneme müsaade-i merhamet-âde-i hazret-i veliyy-i nimet-i âzami şayan buyurulmuş ve ikamet-i âcizi için *Nişantaşı*'nda bir münasib konak tahsisi dahi cümle-i iradat seniyye-i şâhâneneden bulunmuş idi. *Dersaadet*'e muvasalat-ı kemteranem eyyam-ı zemherire müsadif olmağla *Nişantaşı*'nda irade olunan konağın her tarafı berd ve berfin şiddetine mârûz bir mevkiye olarak bunda kış geçirmek ihtiyar harcı olmadığından aile efradını ikiye bittaksim İstanbul cihetinde sakin mehadim-i âciziden ikisinin hanelerine misafir olarak beş ay kadar o halde geçirdikten sonra eyyam-ı sayfın huluiliyle *Nişantaşı*'nda beğenilmeyen konağa bizzarure muvakkaten nakl olunmuştur. Bu esnada *Kıbrıs* müftüsü efendi mezunen *Dersaadet*'e gelip mumaileyh *Kıbrıs*'da olan hasılat-ı cüz'iyemizi toplayıp âile fıkârasına tahsis olunan maaşları vermek gibi işlerimize de bakmakta olmasıyla her defa *İstanbul*'a geldikçe *İzmir*'e uğrayıp bir kaç gün nezd-i âcizîde kalmak mutadî idüğünden bu kere de vusulünün ferdası günü akşama doğru mesken-i âciziye gelmiş idi. Akşamdan sonra Şeyhülislam müsteşarının adamı olmak üzere gelmiş olan memurin-i hafıyyeden biri müftü efendiyi beraberce getirmiş olduğu arabaya hud'a ile birrikâb alıp götürmüş ve efendi-i mumaileyh bir daha zuhur etmeyup nabadid olarak on gün kadar hiç bir haberi alına-

mamış iken muahharan Ebulhüda Efendi'nin konağında mevkuf ve ihtilâttan memnû bir halde taht-ı isticvabta olduğu ve ahiren *Kıbrıs*'dan nâib dahi celbedildiği istihbar olunmuş ve netice-i tahkikatta müftü efendi ile mahdumlarına birer madalya itasiyle beraber harcirahları verilerek *Kıbrıs* canibine müteheyyi-i hareket olan bir vapura bilrikâb azimetlerine ruhsat verildiği haber alınmıştır. Bu hususa dair alınan malûmata göre *Kıbrıs*'da merhume hemşire-i âcizinin damatlarından biri, gûya müftü efendi taraf-ı kemterîden mektup alıp zat-ı akdes-i hazret-i pâdişahîyi hal için fetva vermek üzere *Der-saadet*'e davet olunduğunu birine söylemiş ve bu keyfiyeti istihbar eden Kıbrıs naibi efendi bunları ve daha işitenleri celb ile ifadelerini zaptederek kendi arızasına leffen mabeyn-i hümâyun-ı mülûkâneye takdim eylediği anlaşılmıştır. Bu dahi müfti-i mumaileyhin hasmı olarak Kıbrıs naibinin eser-i tasnii olduğuna şüphe olmadığı ve bu hilenin mürettepleri aleyhinde *Kıbrıs*'ca ikame-i dava olunarak bil-muhakeme mücazaları talep olunacağı derkâr olup ancak böyle iki hasımdan biri diğerini beray-ı intikam vartaya düşürmek için ism-i âcizîyi vasıta ittihaziyle hasmı hakkında tasni eylediği cürme kemterlerini teşrik etmek tesaddisinde bulunması şayân-ı dikkat bir keyfiyet olarak bunun hakkı âcizide beslenmekte olan adem-i emniyet ve iğbirar-ı şâhanenin halkca malûm olmasından münbais olduğu bedidardır. Muahharan *Nişantaşı*'nda ikamet-i âciziye tahsis buyurulan konağın bazı ilişiği zuhur ettiğinden bu olmazsa saye-i şâhânedede daha âlâsında ikamet ve âile-i kemteranemle rahat edileceği ve kariben hakpây-ı hümâyun-ı cenab-ı hilâfetpenahîye cephe-sây-ı rukiyyet olmak şerefine mazhariyet-i kemteraneme müsaade buyurulacağı kurenây-ı hazret-i şehriyarîden Emin Bey Efendi vasıtasıyla vaad ve tebşir buyurulduğu halde bu iki nimet-i uzmadan hiç birine nâil olamamaklığım ve bu sırada bir ağır hastalık geçirip ikinci ve üçüncü derecede bulunan bendegân-ı şâhaneden biri bir kaç gün rahatsız olsa kurena veya etibbây-ı şâhaneden biri berây-ı istifsar lütfen nezdine îzam kılınmakta iken medar-ı şifa olan bu lutf-ı âliye adem-i nailiyet-i kemteranem *Kıbrıs* müftüsü ile âcizleri hakkında icra olunan şu tahkikat-ı ahire esnasında dahi veliyy-i nimet-i azm efendimiz hazretlerinin bu masum kemterleri hakkında ne derece muğber olduklarına delil-i vazıhtır.

İşbu tahkikattan hasıl olan netice ile hakk-ı âcizîde ittihaz buyurulan karar-ı âlî ne merkezde olduğu meçhul olup şu halde âcizlerinin

Dersaadet'te daire-i emniyette rahat yaşayıp bir taraftan incinmiyeceğime dair olan vaad-i âli hayalı bir şey hükmünde kalıp vaktiyle o hilekâr Mösyo Nelidof'un ekmiş olduğu tohum-ı fesadın ziyade kökleşip zihn-i hümayundan ihracı kabil olamamakta olmasıyla gerçi âcizleri için mevte bedel ise de velînimet-i âzam efendimiz hazretleri acizlerinin yüzünden bir düziye rahatsız olmaktan ise hem zat-ı akdes-i şâhâneleri endişeden vâreste olmak ve hem de kemterleri şu hal-i hatarnakten kurtulmak için buraca muhasses olan maaşı, vatan-ı âcizide alıp daavât-ı hayriye-i veliyy-i nimet-i âzamîde imrar-ı evkat etmek ve burada hidemat-ı şâhâne bulunan mehadim-i kemterleri kema kân memuriyetlerine devam eylemek üzere mütebaki âile-i bendegânemle *Kıbrıs*'a azimet-i âcizanem tariki, çare-i vahid gibi mütalea olunmağın bu babda müsaade-i seniyye-i cenab-ı cihanbânînin şayan buyurulması istirhamında bulunduğumun hakpây-ı hümayun-ı mülûkâneye arzı bâbında emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

20 Cemaziyelâhur 1325/18 Temmuz 1323

Sadr-ı esbak

KÂMİL

II.

ERMENİLERİN İSYANI VE SASON VAK'ASI DOLAYISIYLA ABDÜLHAMİD'İN
SADR-I ESBAK KÂMİL PAŞANIN MÜTALEASINI SORMASI

Husus-ı malûm hakkında şeref-efzây-ı sünuh ve sudur buyurulan iradât-ı seniyye-i hazret-i zillullahîlerini sadr-ı sabık Kâmil Paşa kullarına tebliğ eylediğimizde hâkpây-ı kerem -ihtivây-ı cenâb-ı zillullahîlerine arz olunmak üzere ser kurenay-ı hazret-i şehriyarileri Hacı Ali Bey kullariyle abd-i memlûklerine (şifre kâtibi Kâmil bey) îta eylediği cevap berveçh-i zîr arz olunur:

“Zaman-ı memuriyetimde hukuk-ı saltanat-ı seniyye ve menafi-i devleti vikaye için âtiyi düşünerek ve şevketmeâb efendimizi gücendireceğini derpiş etmiyerek sadakatle arz-ı hizmet ettim. Bazı hususlarda gücendilerse de sonradan yine îtilâf hasıl oldu. Şimdikiler ise velînimet-i binnet efendimizi gücendirmiyelim diyerek mesele hâl-i hazırı buldu.

Düvel-i salisenin teklifât-ı vâkiasına gelince bu babda bir şey diyemem. Zira onlarla ihtilâtım olmadığından teklifât-ı mezkûrenin kabil-i tâdil olup olmadığını bilemem. Ancak süfera ile ihtilât eden bendegân hissiyatlarına göre teklifât-ı mezkûrenin kabil-i tâdil olup olmayacağından beyan-ı rey edebilirler. Şu kadar ki bu teklifatı mucib ne olabilir? Olsa olsa bu teklifat ya Berlin ahidnâmesine veyahut islâmdan ahz-i intikama ibtina edilmiş olur; fakat ahidnâmeye mebni değil. Zira, devletlerin ahden görülen noksanı ihtara hakları olup icraat münhasıran devlete aittir. Binaenaleyh teklifât-ı mezkûre ahz-ı intikama mübtteni olmak gerektir. Çünkü *Sason* vak'ası derece-i gayede îzam edildi ve on bin ermeni telef olunmuştur ve ermenilere zulüm ve itisaf edilmesi için askerın sevkine irade buyurulmuştur gibi mübalağalarla Avrupa'nın esması dolduruldu. Bu mübalağat ve eracif tekzip edilmeyip ihtiyar-ı sükût olunduğundan bunlara sahih nazariyle bakıldı. İngiltere efkâr-ı umumiyesi teskin olunamayacak bir surette galeyana etti; Müteaddid mitingler akd, türlü türlü haltıyatı mutazammın nutuklar îrad olundu. Bir halde ki ne İngiltere hükümeti ve ne de İngiltere sefareti bu babda bir şey yapmağa muktedir değildir. Rusya ile Fransa'ya gelince: bunlar da denildiği gibi hukuk ve menafi-i devlet-i vikayeye muâvenet ve İngiltere'nin hiddetini teskin maksadiyle iştirak etmeyip belki İngiltere'nin *Anadolu*'da nüfuzunu tadil ve kendileri kesb-i nüfuz için meseleye iştirak etmişlerdir. Bunun için teklifât-ı mezkûrenin icrası düvel-i müşarünileyhaca kat'iyen mukarrer olmuş ise adem-i kabulü büyük tehlikedir. Çünkü o vakit başka suretle mevki-i icraya vaz'a kıyam ederler. Ve eğer beyinlerinde karar-ı kat-i verilmemişse tadili demek olacağına mebni kabulü dahi pek muhataralıdır. Binaberin şimdi yapılacak bir şey varsa o da heyeti tahkikiyenin icra eylediği tahkikat raporunun serian İngiltere'de neşriyle ezhan-ı umumiyei teskin etmekten ibaret olup bu teskinin husulüne dâir mezkûr raporun ecnebi memurlarının imzalarıyla neşri kâfidir zannederim ve bu raporun neşrinden sonra teklifât-ı vakiayı iktiza eder bir hal var mıdır diye düvel-i saliseden istifsar icap eder.,,

Kâmil Paşa'nın Ermeni meselesi hakkında şifahen söyledikleri Mabeyin şifre kâtibi Kâmil Bey tarafından Pâdişaha takdim edilmiş olup Kâmil Paşa daha sonra tahriren de mufassal bir arize takdim eylemiş ve arkasından da yine Said Paşa'nın yerine ikinci defa sadr-ı âzam olmuştur.

III.

KÂMİL PAŞA'NIN AYDIN VİLÂYETİNDEKİ ŞEKÂVETE DAİR ARIZASI

Aydın Vilâyeti

Hususi

Mabeyn-i Hümayun-ı Mülükâne Baş-Kitabet-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Bâb-ı âlî'nin Aydın vilâyeti hakkında meşhud olan muamele-i aliyyesi yalnız bu vilâyete mahsus olup Rumeli vilâyât-ı şâhanesince olan icraatının daha ziyade muvafık-ı hal olması temenni olunur. Âcizleri bundan yirmi beş sene mukaddem Evkaf-ı hümayun nezareti hizmetinde iken Aydın vilâyetinin her tarafını istilâ etmiş olan eşkiyanın istîsaline bâ irade-i seniyye memur olarak valilik vekâletiyle bu vilâyete gelmiş idim. Sevkinde mezun olduğum iki tabur askerle heman takibata mübaşeret ve sâye-i tevkifatvâye-i cenab-ı hilâfetpenahide iki ay zarfında eşkiyanın kâffesi ele geçirilerek iade-i emniyet olunmuş velhasıl Dersaadete avdet-i âcizanemde İzmir hapishane-i umumisinde yüz doksan beş nefer eşkiya bırakılmış idi. Bu defa vilâyetin bir kazasında türemiş olan iki takım eşkiyanın her nasılsa izale-i vücudları kabil olamıyor. Yahut da Bâb-ı âlîce âcizlerinin bulunduğu vilâyette şakavet lekesinin izalesi arzu buyurulmuyor. Martini ve gıra tüfenkleriyle müsellahtan eşkiyaya jandarmalar şınayder tüfenkleriyle yanaşamamakta olduklarından vilâyet-i sairede olduğu gibi bu vilâyet jandarmalarının eslehalarının dahi İzmir debboyunda mevcut olan martini tüfenkleriyle tebdili lüzumu gerek Babıâli'ye ve gerek tarafı vâlây-ı seraskeriye yazılıp müsaade olunmadı. Bura mevcudundan bir tabur asker sevkıyla eşkiyanın ilticagâhı olan Ödemiş kazasının köyleri taranarak eşkiyanın zâhire ihrac ve istisali arzolandu. Bu dahi Bâb-ı âlîden münasib görülmedi. Hal böyle iken Bâb-ı âlî'den alınan telgrafname-i sâmidde eşkiyanın derece-i şakavetinden bahisle bir iki güne kadar behemehal vücudlarının izalesi irade buyuruldu. Şayan-ı hayret olan bu muameleye maruzat-ı mâkule ile mukabele etmek kabil olmadığından gerçe şân-ı hükûmete lâıyk değil ise de naçar reis-i eşkiya Çakıcı Oğlu Mehmed'i dehaletle imale etmek

tarikine gidilerek bilvasıta olunan muhaberede dehaletle razı olursa da yerini terk etmemek arzusunda ısrar edip halbuki merkurum kendi karyesinde kaldıkça şimdikiye kadar katl ve telef ettiği kimselerin akraba ve taallukatının intikamına mâruz olacağını bilerek terk-i silâh etmiyeceği gibi avenesini dahi yanından ayıramıyacağı derkâr olduğundan bu tarzın kabul ve delaheti şayân-ı tecemmül olduğu cihetle mutlaka gidip diğer bir vilâyette ikameti lüzumuna merkurumu iknaa çalışılmakta bulunulmuş ve keyfiyet ber tafsil makam-ı sadaret-i uzmaya yazılıp henüz vilâyette bir suret kararlaştırılarak Bâb-ıâliye arz olunmamış olduğu halde bu kere dahiliye nezaret-i celilesinden alınan tahriratta Çakıcı Oğlu Mehmed'in dehalet ve istiman eyliyeceği istihbar olduğundan mazarratına nihayet verilmek için *Haleb* veya *Diyarbakir*'de ikamet etmek üzere hukuk-ı umumiyeden dolayı afv-i âliye mazhariyeti ledelistizan merkurum *Ankara*'da ikamet etmek üzere berveçh-i arz ve istizan iktizasının ifası ve sevk-ı meyusiyetiyle be tekrar şakavete ibtidar etmesine mahal kalmamak üzere maişetinin temini hususuna irade-i seniye-i cenab-ı hilâfetpenahî şeref-sudur buyurularak Adliye nezaret-i celilesine de tebliğat icra kıldığı 1 Şubat 1319 tarihli tezkere-i samiyede izbar buyurulduğu beyaniyle merkurumun heman kabul-i istimaniyle vilâyeti-i müşarünileyhaya îzamu iş'ar olunmuştur. Hükm-i celil-i irade-i seniyye ber-usul *Ödemiş* kaymakamlığına tebliğ ve merkurumun hakkında merhameten şerefsadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahîye ittıbaı, hakkında hayırlı olacağı ve aksi hal asker sevkini ilcab edeceği hususlarına bazı mevaid ilâvesiyle kendisinin iknaı tavsiye olunarak dünkü gün alınan cevapta merkurumun mahalli vücudı meçhul olup vasıta-i muhabere olan eniştesi dahi henüz ele getirilemediğinden taharriye devam edilmekte olmakla netice-i teşebbüsâtın bildirileceği izbar kılınmıştır. Bâb-ı âlî'nin arzı üzerine hakkında afv-i âlinin şerefsudurı günü zükur ve inas beş kişiyi daha katletmiş olan şaki-i merkurumu iknâa her veçhile bezl-i mesai olunacağı derkâr ise de Bâb-ıâli'nin ol veçhile iradât-ı seniyyeyi eşkiyanın adem-i kabulü gibi bir hale maruz kılması bâdi-i teessüf olup binaenaleyh bu misillu muamelâtın yalnız bu vilâyete mahsus olması temenni olunur. Hakayik-i ahval muhât-ı ilm-i âlî buyurulmak için hak pây-ı hümayun-ı velî-nimet-i âzamiye arzı babında emr ü ferman hazret-i men lehülemrindir.

23 Zilhicce 1321 ve 26 Şubat 1319

Vâli-i Aydın

Mehmed Kâmil

(Mühür)

Bin Salih

Aydın vilâyetinin seraskerliğe vaki olan müracaatı üzerine Topçu dairesinin 11 Receb 1321 tarihli mazbatasında vilâyet jandarmasının martin tüfekleriyle teslihi icap edeceği yazılmış ve seraskerlikten 13 Receb 1321 tarihinde resmî arz tezkeresiyle Pâdişaha bildirilmiş ise de 13 Receb 1321 tarihli ve 222 numaralı yevmî hülâsa-i maruzat defterinde “sipariş edilen tüfekler kâmilten elde edilinceye kadar işbu martinlerin de bu suretle öteye beriye dağıtılması muvafık olmayacağından bunun ileriye taliki” diye irade çıkmıştır.

IV.

KÂMİL PAŞA’NIN RUSYA SİYASETİNE VE RUMELİ AHVALİNE DAİR
MÜHİM BİR ARIZASI

Aydın vilâyeti
Hususî

Cenab-ı Hak Velînimet-i Âzamamız Pâdişahımız Efendimiz Hazretlerinin ömr ve ikbal ve iclâl-i şâhânelerini müzdad ve firavan buyursun.

Tali-i meyamin - metali-i cenâb-ı hilafetpenahîlerinin cümle-i âsâr-ı celilesindendir ki haris-i cihan olan Rusya devleti mintarafillah gaile-i harbe duçar olup (Japon-Rus muharebesi) ne çare ki Makedonya hakkında kurmuş olduğu politika çarhı, bâdema kendi kendine dönüp yine Rusya’nın makasıdı lehinde netice - pezir olmasından hazer olunur. Devlet-i müşarünileyha Devlet-i aliyenin münasebât-ı düveliyyede yalnızlığından veyahut bize mânen kuvvetüzzahr olabilecek devlet Almanya’dan ibaret olmasından bilistifade Rumeli cihe-tince olan makasıd-ı siyasiyesini bir hatve daha ileri sürmeğe tasaddî ile *Makedonya* bulgarlarını ayaklandırıp Avusturya devletini ittifakına alarak ve bu vasıta ile diğer devletlere de suret-i hakdan görünerek cümlesinin muvafakatlerini bilistihsal Bâb-ı âliye teklifât-ı garibede bulunmuş ve nihayetülemr *Makedonya*’nın idaresini kontrol altına almağa muvaffak olmuştur. Mânay-ı hakikisi Rumeli cihetini Rusya ve Avusturya’nın nüfuzu tahtına almak demek olan bu kontrol usulünün devamına meydan verilecek olur ise işbu idare-i müşterekenin her iki senede bir müddeti temdid edilerek ahalinin tebdil-i tavr ve ahlâk ve tezayüd-i serbestisine himzet edeceği derkâr olduğundan

bu kaidenin Rumeli'ye yerleşmesinden başka ahalisi ekseriyetle hırıstiyân olan sair mahallerde dahi istidây-ı ahali üzerine tatbikine kıyam olunması mülâhazası cây-ı dikkattir. Bu keyfiyetler ise revîş-i halde melhuz olan netayicin en fenası olmayıp fırsat verilecek olsa (لا سحر الله) la semihallah Rumeli vilâyât-ı şâhânesinin Balkan hükümetleri bey-ninde mukasemeye düşerek elden gitmesi tehlikesine sevabık-ı ahval delâlet eder [Nitekim dokuz sene sonra söylediği gibi olmuştur]. Cenab-ı kadir-i mutlak muhyi-i mülk ve devlet olan veliyy-i nimet-i âlempenah efendimiz hazretlerinin muin ve zahiri olsun.

Maziye bir lahza medd-i nazar-i mütalea buyurulursa Rusya'nın makasid-ı siyasiyesi Devlet-i âliyyelerini külliyyen Avrupa kıtasından çıkarıp düvel-i sairenin alâkası olmayan *Anadolu* cihetinde bizimle yalnız kalmak maddesi olduğu nümeyan olur. Şu geçen asır zarfında Rusya devleti memalik-i şâhanede îka eylediği ihtilâller ve muharebelerle *Anadolu* kıtasında zabt ve teshir eylediği bilâd-ı vasiadan başka *Kırım*'ı istilâ ve ahalisi hem mezhepleri olan *Yunanistan*'ı ve bâdehu *Sırp*, *Karadağ* ve *Memleketeyn*'i istiklâliyetle ve *Bulgaristan*'ı şimdilik emaret şeklinde devlet-i âliyyeden ayırıp Avrupa cihetince olan plânını bu dereceye kadar icra eylemiş ve bu miyanda *Yenişehir* ve *Hersek* sancaklarıyla *Bosna* vilâyeti dahi *Avusturya*'ya geçmiştir. Binaenaleyh mülâhaza-i mâruza müsteb'ad olmayıp şu halde teşebbüsât vakiasında *Avusturya*'nın ittifakını ve düvel-i fahime-i sairenin muvafakatlerini haiz olan Rusya devletinin bizce adem-i muvaffakiyeti tarihi iltizam olunacak olsa devlet-i müşarünileyha *Makedonya* isyanını idame ederek islahat namıyla teşebbüsât-ı hâzırasında musır ve düvel-i saire dahi kendisine zahir olacağından vukuundan ihtiraz olunan netayic-i nâ-marziyeye meydan verilmiş olur ve eğerçi isyanın men'i için buna müsaid olan *Bulgaristan*'la muharebeye girişilecek olur ise Avrupa devletleri tab'an zayıf olan tarafı iltizam edeceklerinden *Girit* ihtilâli üzerine *Yunanistan*'la açılan muharebenin neticesi gibi ve bilâ tazminat bir karara intizar edilmek lâzım gelir. Binaenalmazâlik şu yalnızlık halinde bizce ittihazı iktiza eden tarik-i eslem *Bulgar* isyanının tenkiline devam olunmakla beraber vilâyât-ı selâsede (*Selânik*, *Manastır*, *Kosova*) islahat icrası hususunda Rusya ve *Avusturya* devletlerinin müdahalelerini sureta Devlet-i aliyyeye dostane bir muâvenet ve hizmet mesabesinde telâkki ederek ve mukarrerat-ı islâhiyenin tatbikatında hâlisâne ve müsaadekârane davranıp aynı islahatın sair icap eden vilâyât-ı şâhânedeki dahi mümkün mertebe icraatına

mübaderet olunarak bu suretle aksây-ı âmâl-i mülûkâneleri tebaa ve zîr-dastan-ı şâhânelerinin temi-ni refah-ı hal ve saadeti kaziyesi idüğü sâbit olacağından ve zaten Avrupa kıtasında Rusya'nın tefevvuk-ı nüfusunu arzu eder hiç bir Devlet olmadığından şu iki sene zarfında münasebat ve musafât-ı düveliyeye riayet edilerek Almanya gibi sair devletlerin ve bahusus İngiltere ile Fransa'nın meyl ve teveccühleri biliktisab müdahale-i vâkıanın men'i muvaffakiyetiyle biav-nillahi Tealâ istiklâliyet-i saltanat-ı seniyyeleri muhafaza buyurulur. Leyl ü nehar fikr-i nâçiz-i kemteranem selâmet ve hüsn-i muvaffakiyet-i seniyye-i mülkdarîlerine masruf olması hasebiyle sevk-i sadakatle arzına mütecasir olduğum mülâhaza-i ubeydanemin killet-i malûmattan münbais hatiatını lûtfen hazf ile şayeste-i mütalâa olan cihetinin sanihât-ı hikmet-beyyinât-ı cenâb-ı hilâfetpenahîlerine zeyl ve telfik buyurulması vabeste-i irade-i seniye-i veliînimet-i âzamîleri olmağın olbabda ve katibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyülemr efendimizindir.

5 Zilhicce 1321 ve 9 Şubat 1319
Aydın Valisi kulları
(Mühür) Mehmed Kâmil
bin
Salih

V.

YİNE RUMELİ YE BİLHASSA MAKEDONYA AHVALİNE DAİR
KÂMİL PAŞA'NIN PÂDİŞAHA ARIZASI

2418 Asım Bey'e ²²

Henüz Bab-ı âli halli müşkilâta bir çare bularak husul-i âmâl-i mülkdariye muvaffak olamadığına teessüf olunur. Devletlerin teklif-i vakii hukuk-ı saltanat-ı seniyyeyi muhil olduğunu beyandan ibaret

²² Abdülhamid'in mabeyn başkâtipliğinden ayrı olarak kendi dairesinin yanında başka bir şifre dairesi olup pek mühim şifreler şifre kâtibinin ismiyle oraya çekilir ve doğrudan doğruya Abdülhamid'e verilirdi. İşte Asım Bey pâdişahın hususî şifre kâtibi olup anın vefatından sonra Esad Bey son şifre kâtibi olmuştur.

olarak verilen cevaplar kuvve-i cebriye-i düveliyesi redde kâfi değildir. Zann-ı âcizîye göre Bâb-ı âlî bu kuvve-i cebriye aleyhinde Avrupa halkının nazar-ı dikkat ve teessürünü davet edecek bir kaç söz söylemelidir. Arz ve beyandan müstağni olduğu üzere Bulgaristan emaretinin teşekkülü İslav ittihadı fikrinin Bulgarlara ilkah ve işrab olunmasından husule gelen isyan ile vücud pezir olmuştur. *Rumeli-i Şarkî* eyaletinin Bulgar emaretiyle birleşmesi Bulgarlarca aynı fikr-i ittihadın tevsiyle vukua gelmiştir. *Makedonya*'da dahi fesad komiteleri vasıtasıyla îkama sây olunan isyan yine o politikanın mâbâdidir. Devlet-i aliyye *Makedonya*'nın umur-ı inzibatiye ve maliyesinin intizamını arzu etmez değildir; ancak bu intizamın kendu nüfuz-ı hükümeti tahtında olmasını ister; vilâyat-ı selâsenin Rusya ve Avusturya'nın nüfuzı altında kesb-i hürriyet etmesi *Rumeli-i Şarkî* gibi ergeç diğer bir kıyam ile *Bulgaristan*'a ilhakını intac ile diğer bir muharebeye sebep olması ihtimal-i kavisi Devlet-i aliyyece bâdi-i teemmül bir keyfiyettir.

Bu revişle İslav ittihadının Avrupa kıt'asında terakki ve tevessüünü âtiyen yalnız Devlet-i aliyyeye değil ahalisinin bir kısm-ı mühimmi İslav olan Avusturya'ya dahi muzır olarak bu hal ve keyfiyet Avrupa devletlerinin menafî-i siyasiyelerine de muvafuk olmayacağı şüphesiz olduğundan Babîâlice düvel-i müttefikaya verilecek cevapta işbu hakayik ketmolunmıyarak irad ve beyan kılınmalıdır ki bunun Avrupa matbuatında intişarı düvel-i müttefikanın *Makedonya* hakkındaki hareket-i hukuk - şikenânesini kısmen hoş görmemekte olan Avrupa halkının efkârı îkaz olunarak gazeteler keyfiyet-i hali şerh ve tafsile girişmeleri tabiî olmasıyle buldukları hal ve mevkiin müşkilâtını tab'an teemmül edecek olan düvel-i müşarünileyhim işi tatlı yerine bağlayıp çekilmeğe sây edecekleri ve bu suretle âmâl-i hayr- iştimal-i hazret-i hilâfetpenahî daire-i münciyesinde hall-i mesele kesb-i suhulet eyliyeceği mütalâa olarak hasbe'l-ubudiyye arzına ictisar olunmuş ise de yine her ne veçhile irade-i seniyye-i hazret-i velînimet-i âzamî şeref-müteallik buyurulursa isabet anda olacağı cihetle hâk-pây-i hümâyun-ı mülûkâneye arzı babında.

24 *Teşrin-i sâni* 321

Aydın Valisi

Kâmil

VI.

MALÎ DURUM HAKKINDA KÂMİL PAŞA'NIN PÂDİŞAHI İKAZI

Mabeyn Başkitâbetine

Bunca iradât-ı hikmet-beyyinât-ı cenab-ı hilafetpenahîye rağmen müşkilât-ı cariyenin indifama çaresaz olacak tedabir ittihaz olunamaması bile müşkilât-ı siyasiyenin devamı müzayeka-i müzmine-i maliyeyi teşdid etmesiyle bu keyfiyet ahval-i idare-i umumiye-i Devlet-i aliyeyi haleldar etmekte olduğu bu vilâyette meşhud olan asariyle rûnüma olduğundan bu revişle bir mesle-i maliye tevlidini dâi olması muhtemel bulunan şu halin dahi devlet-i aliyenin muhafaza-i mevcudiyeti kendi politikaları îcabından olan devletlerin nazar-ı dikkatlerini celb ile bu mesleeye de müdahaleye kıyımları mü-lâhazası şayan-ı endişe bir madde-i mühimme olduğundan ve çünkü hüdankerde öyle bir müdahalenin vukû takdirinde kendi varidatlarından devlet-i aliyenin idare-i umumiyesine para sarf etmeyip yine kendi yağımızla bizi kavuracakları şüphesiz bulunduğundan öyle bir hale mahal bırakmıyarak tasarrufat-ı lâzimenin saye-i tevfi katvâye-i cenâb-ı şehriyarîde bizce icrasiyle müdahale-i ecnebiyyeye meydan verilmemesi muvafık-ı hikmet olacağının Hüda alim heran uğur-ı hümâyun-ı mülükânede feday-ı canı medar-ı mefharet bilir bir abd-i kadim-i şehriyarîleri olduğumdan sevk-i sadakatle arzına cesaret eylediğimin südde-i seniyye-i hazret-i pâdişahîye arzı mütemennadır efendim.

16 Rebiulâhır 1322 ve 17 Haziran 1320

Aydın Valisi

Kâmil

VII.

KÂMİL PAŞA'NIN AYDIN VALİSİ İKEN MAKEDONYA'DA HÜKÛMETİN TAKİP ETMESİ LÂZİM GELEN SİYASET HAKKINDA KENDİ KANAATİNİ BİLDİREN 9 REBÛLAHİR 1323/23 HAZİRAN 1905 TARİHLİ LÂYİHASI

Hak celle ve âlâ hazretleri velî-nimet-i bî-minnetimiz pâdişahımız efendimiz hazretlerine tûl-i ömür kemal-i afiyet ihsaniyle her müşkili âsân buyursun.

Rusya devletinin *Aksay-ı şarki*'ta hezimet-i ahire-i külliyesiyle

Avrupa politikası tab'an tagayyür pezir olduğundan bu miyandaki *Makedonya* meselesi dahi ehemmiyetten düşmüş ve Rumeli'de ecnebi devletlerin müdahalelerine nihayet verilerek hukuk-ı mukaddese-i şâhâne ile istatükonun muhafazası devlet-i aliyyelerince hal-i hazırda muvafık bir meslek-i siyasî ittihazına vâbeste bulunmuştur.

Tayin-i meslekten evvel şurasını arza cesaret ederim ki İngiltere devleti, dostluğundan istifade, düşmanlığından istiâze olunacak bir millet olup müstağni-i arz olduğu üzere bu devlet, memleketinin menafi-i ticariyesini terviç edenlere dost olarak onların muhafaza-i hukuklarına sây ve ikdam ve aksi takdirde def-i haylulete hasmâne fakat müdebbirane ihtimam eder; memalik-i şâhâne hiç bir devletin kendisine tefevvuk-ı nüfuz ve rekabetini çekemeyen İngiltere devleti, bazı vilâyât-ı şâhâne Almanyalılara ve Fransızlara şimendüfer inşası ve imtiyazı verilip İngiltere devleti diriğ buyurulmasından ve sūfün-i harbiye ve esliha siparişlerinde İngiltere fabrikalarına müracaat olunmamasından velhasıl muamelât-ı sairede sevabıki veçhile yüz bulmamasından muğber olmasıyla devlet-i aliyyeden yüz çevirmiş ve mesail-i siyasiyede müşkilât-ı vakıanın dostane halline muâvenet edeceği yerde suret-i hasmanede teşdidine ve daha bazı gavail ihdâsiyle iğbirarının temdidine sarf-ı mesai etmekte olup ezcümle Yemen gailisi devlet-i müşarünileyhanın ihtirâkerdesi olduğu şüphesizdir.

Eğerçi devlet-i aliyyeleri hall-i mesail ve def-i gavail için diğeri bir, iki devletin muâvenetine ihtiyacı olmamış olsa İngiltere devleti, dostluğuna meyledecek bir millet değilse de ne çare ki meselâ mevzu-t bahs olan *Makedonya* meselesinin marzi-i şâhâne veçhile halli hususunda, düvel-i müfahhama-i saire, hem rey ve hem efkâr olup da İngiltere devleti muhalif reyde bulunsa meseleye karar verilemez; halbuki aynı meselede İngiltere devleti düvel-i saireden üçünü kendi tarafına celb ile diğeri devletler muhalif reyde bulunarak hariçte kalmış olsalar o mesele karargir olup hükmi karar icra olunur.

İngiltere'nin şâyân-ı arz bir hali vardır ki bir devlet hakkında iğbirar veya husumeti kendi menafinin ziyai müddetine mahsus olup takip ettiği menfaat hasıl olur olmaz derhal tedbil-i meslek ederek husumeti dostluğa mübeddel olur; binaenaleyh devlet-i müşarünileyhanın dostluğunu kazanmak müşkil olmayıp maslahat-ı devlet için def'i mazarrat veya celb-i menfaat zımında bir hasma müdara etmek caiz olduğundan devletin menfaatini mûcib bazı teşebbü-

sât-ı nâfiada İngiltere'nin arzusuna mümaşat olunması hikmet-i hükümete muvafık olur. Bu suretle devlet-i aliyeleriyle İngiltere devleti beyninde emniyet ve meveddet-i mukteziyenin husulünü müteakip çünkü Fransa devletinin *Makedonya*'da hiç bir menfaati olmadığı gibi politikaca İngiltere ile itilâf tam üzere bulunması hasebiyle *Makedonya* meselesinde İngiltere'nin reyinden ayrılmıyacağı bedihi olup İtalya devleti *Makedonya*'nın teşettüti halinde Arnavutluğun ahalişi lâtin mezhebinde bulunan kısmına müdahale ile hissemend-i menfaat olmak arzusunda bulunsa da Rumeli'de statükonun muhafazası kararına iltihak edeceği derkâr ve Almanya devleti zaten devlet-i aliyelerine meclûb olup Avusturya devleti ise *Makedonya* meselesinde Rusyasız bir şey yapamayıp Rusya devletine gelince Rumeli vilâyât-ı şâhânesi hakkında olan menviyyatını şu hal-i pür-melâlinde mevki-i tatbikçe îsal edecek nüfuz ve iktidarı haiz olmadığı cihetle işi tatlıya bağlamak isteyeceği ve Bulgaristan dahi bittabaiyye devlet-i metbuasına ve sair devletlerin arzusuna karşı sulhü ihlâl edecek hal ve harekette bulunamıyacağı aşikâr olduğundan ol babda İngiltere'nin vesatet-i sulhperveranesine bilmüracaa vilâyat-ı mezkurede (Selanik, Manastır, Kasova) devlet-i aliyelerince icrasına bedi olunan islahat ile Rusya ve Avusturya devletlerince tensib ve teklif olunan mukarrerattan kabul-i tatbik olanlar mevkii icraya vaz olunmuş olmasıyle usul-i mevzuanın devamına devlet-i aliyelerince îtina olunmak üzere devleteyn-i müşarünileyhanın müdahalelerine niha yet verilmesi sureti İngiltere ile beynenada halisane müzakereye girişilse gerçi devlet-i müşarünileyhmanın bundan evvel islahat teklifatında Rusya ve Avusturya'ya kuvve-tüz-zahr olarak işin daha ilerisine gidip *Edirne* vilâyetini dahi islahat meselesine idhal etmek istemiş ve bu teklif zahiren İngiltere'nin devlet-i aliyeleri hakkında olan iğbirarını bize hissettirmek suretinde görünmüş ise de hakikat-i hal öyle olmayıp *Makedonya*'nın Bulgaristan ile birleşmesi halinde âtiyen gerek devlet-i aliyelerinin Bulgaristan'a ve gerek Bulgarların *İstanbul* cihetine tecavüzlerine meydan vermemek bahanesiyle Rusya'nın *Karadeniz*'de vaki *Burgaz*'dan *Edirne*'ye ve *Edirne*'den *Dedeağacı*'na kadar olan hattı işgal-i askerisi altına alıp bu veçhile tarafeyn beyninde mintaka-i mânia teşkil etmek azminde bulunduğu mukaddemce tereşşuh etmiş idüğinden vakten mine'l-evkat Rusya'nın o misillü teşebbüsât-ı desisekârisine mahal kalmamak maksad-ı dūr-endişanesiyle İngiltere devleti *Edirne* vilâyetini dahi *Makedonya* ile karar-ı düvelî tahtına al-

mak emelinde bulunduğu meczum olduğundan şu halde meselenin Rusya ve Avusturya'nın arzuları veçhile hitam bulmasından ise Devlet-i aliyyeleriyle hüsn-i münasebatını teyid için marzî-i âli-i cenâb-ı şehriyarîleri dairesinde -tesviye pezir olmasını tercih edeceği şüphesizdir.

Suret-i mâruza rehin-i tasvib-i âlî olduğu halde İngiltere ile teccid-i münasebat olunmasını müteakip devlet-i müşarünileyhanın Dersaadet sefiri ile Makedonya meselesi vaz'ı mevki-i müzakere edilerek Giridliler taht-ı idare-i Devlet-i aliyyede iken baz islahat ve müsaadat metalibatını vesile ittihazıyla ara sıra ihtilâle ictisar ve teskin-i hal için devlet-i aliyyeyi ne derece fedakârlığa dūçar eyledikleri vareste-i tezkâr olup şimdi ise kendi cinslerinden bir prensin idaresinde ve dört devletin nezareti tahtında buldukları halde yine hal, ahval-i sabıkanın aynı olarak *Girid*'in *Yunanistan*'a ilhakı talebiyle ref'-i livây-ı ısyân eyledikleri ve hakeza bulgarlar, mukaddema ceneral İğnatiyef'in kurmuş olduğu plân üzere taraf taraf idare-i devlet-i aliyyeden şikâyete kıyam ile vukua gelen ihtilâlât ve muharebat neticesinde Rusya ile akdolunan *Ayastafanos* muahedesini tadilen Berlin kongresinde bir *Bulgaristan* emaretiyle bir *Rumeli-i Şarkî* eyaleti teşkil olunup bu eyalet Bulgarlar tarafından idare olunmakta iken buna dahi kanaat etmiyerek düvel-i mufahhama tarafından kurulmuş olan esası bozup emaret ile birleşmiş oldukları misüllü bu kere Bulgar komitelerinin *Makedonya*'ya tasallûtu ve Rusya'nın Avusturya'yı maiyyetine alarak vilâyat-ı selâse için islahat talebi şimdiye kadar Rusya'dan görülen derslerin mâbadi olup maksad-ı aslî umum Bulgarların Rusya'nın nüfuzu tahtında teessüs eden Bulgar hükümetinin idaresinde birleşmesi maddesi olduğu bedihi olduğundan Rumeli mıntakasınca haylı tahavvülat ve muvazene-i düveliyece inkılâbatı dâî öyle bir plânın kuvveden fi'le gelmesine yardım etmekten ise icraatına sed çekmek muvafık olacağı mukaddematı İngiltere sefirine serd ve ityan olunduktan ve eğerçi bu esnada Rusya'nın hezimetini üzerine Bulgar komitelerinin harekât-ı tecavüzîyeleri kesb-i hibbet etmiş ise de tasallûttan feragat ettiklerine Devlet-i aliyyece yakın hasıl olmadıkça Rumeli'de seferber halinde bulunan orduy-ı hümâyunları hal-i hazariye tahvil edilememekte olmasıyla masarif-i fevkalâde hazine-i celileye giran gelmekte olduğu beyan kılındıktan sonra bizce bu hale düşünölen çare, ahalisi yalnız Bulgar değil külliyyet üzere ecnas-ı muhtelifeden mürekkep olan *Makedonya*'nın idaresi umumun

menafine muvafık olması lüzumuna mebni hiç bir cemaat hakkında kaide-i müsavâtın gayrı muamele olunmayıp kavanin ve nizamât-ı devlet-i aliyyede bu esasa mübteni bulunduğundan vilayât-ı mezkûrede (*Selânik, Manastır, Kosova*) icra olunan islahat dairesinde hüsn-i idareye Devlet-i aliyyece devam olunmak üzere istatükonun muhafazasına düvel-i mufahhamaca muahede-i esasiyeyi teyiden bir karar-ı kat'î îtası halinde bulgarlar şu halde Rusya devleti kendilerine yar ve yardımcı olamayacağını bilerek beyhude fedakârlık etmekten ise tasalluttan feragatle *Makedonya*'da her şey hâl-i tabiisine ricât edip bâdema Rusya ve Avusturya'nın müdahalesine nihayet verilmiş olacağı merkezinde idüğü dermeyan olunarak sefir-i müşarünileyh vasıtasıyla İngiltere devletiyle bu babda bir îtilaf-ı rey ve muvafakat husulünü müteakib diğer süfera ile de müzakerede düvel-i metbualarının politikalarına göre lisan-ı münasip istimal olunarak devlet-i müşarünileyhim beyninde tab'an cereyan edecek muhabere üzerine marzi-i âli-i mülükânelerine muvafık bir karar husulü memul-i kavidir.

Berveçh-i mâruz İngiltere devletiyle teccid-i münasebat ve musafât buyruldukta zaten tabiatında kin olmayan kâr-âzmûde bu devlet derhal eski dostluğuna ricâtla *Makedonya* meselesinin tesviyesine hizmet edeceği gibi Devlet-i aliyyeleri lehine tahvil-i meslek etmesiyle bu esnada vukû bir gaile hükmünü almakta olan Yemen müşkilâtının dahi tesviyesi kesb-i sühulet eyliyeceği cihetle bu babda fırsat fevt edilmiyerek icab-ı halin îfasına şürû olunması âcizane mütalâa olunmuş ise de zât-ı akdes-i hilâfetpenânileri min indallah her ne veçhile mülhem olurlar ise hikmet ve isabet anda olacağı derkâr olmağın ol babda ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyül-emr efendimizindir. 9 Reb'ulâhır Sene 1323 ve 30 Mayıs 1321.

Aydın Valisi kulları
(Mehmed Kâmil)
Bin Salih
(Mühür)

VIII.

KÂMİL PAŞA'NIN AYDIN VALİSİ İKEN ALEYHİNDE VERİLMİŞ JURNALLAR

Bu jurnallar makalemizde söylediğimiz gibi çoktur. Ben bazılarını naklederek Kâmil Paşa'nın etrafının hafiyelerle ne derece çevrildiğini göstermek istiyorum.

Fırka Kumandanı Pâdişah yaverlerinden Ferik Tevfik Paşa ile Kaymakam Refik Bey'in jurnalları:

“Ermeni müfsidlerinden elde edilen evrakı tercüme etmek üzere Dersaadet'e izam olunan mütercimle Ermeni mühtedilerinden ve Vali paşa'nın ahas-sı mensubininden olup vilâyet dahilinde kaymakamlarda müstahdem Ferid Efendi beyninde bu akşam Kordon-boyu lokantalarından birinde esnây-ı taamda mütercimlerden biri tarafından Vali paşanın ısrarını ne yapalım, mesuliyeti nasıl karşılamalı? sözüne Ferid Efendi tarafından ne olabilir; hiç bir mesuliyet olamaz kelâm-ı esef-iştimali câlib-i dikkat hususattan bulunduğu mâruzdur ²³.

23 Ağustos sene 321

İzmir Kumandanı Ferik Tevfik

Yine aynı mesele hakkında kaymakam yaver Refik Bey'in jurnalı:

Mâh-ı hâl-i rumûnin yirmi ikinci pazartesi akşamı emr-i âlî niz veçhile bermutad Kordon'da dolaştığım sırada yemek yemek için İstraniko'nun lokantasına girmiştim; biri sakallı şişman ve birisi esmer zayıf ve birisi de sarışın ve buğday benizli üç şahıs gelerek karşımdaki masaya oturdular. Bir saat kadar suret-i mahremanede görüştüler; bendenize karşı bulunan sarışın, diğerlerine hitaben vali ısrar ediyor; lâkin mesuliyet-i mâneviyeyi ne yapalım, bizde vicdan yok mu? deyu söylendiğini işitebildim, mükâlemelerinden bunların Ermeni meselesine dair celbedilen tercümanlar olduğunu hisseylediğim mâruzdur.

Kitabet-i hususiyemizde bulunan Mustafa tarafından bunların ikisinin tercüman, sakallı da valinin bendegânından komisyona dahil mütercimlik eden mühtedi Ferid olduğu indettahkik anlaşılmış olduğu mâruzdur ²⁴.

23 Ağustos 1321.

İzmir'de yaverandan kaymakam

Refik

²³ Yıldız evrakı, vesika numarası 1833.

²⁴ Yıldız evrakı, vesika numarası 1890.

Aydın defterdarı Kemal Bey'in (Giridli Kafalaki ailesinden) mezûnen *Dersaadet*'e gidişinden bilistifade vilâyetçe mahud firarî İsmail Kemaleddin'in yetiştirmelerinden Safiyyüddin Bey'in tayinine çalıştığı ve bir taraftan Yakovalı Rıza Bey'in sevkiyle evvelce *Piriştine* muhasebeciliğinde bulunarak bu kere Ankara defterdarlığından münfasıl bulunan ve Kosova kumandanlığında bulunduğum sırada su-i hali malûm-i çakeranem bulunan Yakovalı Şevket Bey'in de mahall-i mezkûre tayini esbabına tevessül eylediği işidilmiştir. Merkez ve İzmir liva kumandanı Mirliya Said Paşa'nın *Kalkandelen*'li ve jandarma kumandanı Hayreddin Bey'in *Debre*'li ve bunun getirdiği birtakım arnavud jandarma zabitanı Debreli ve polis müdürü Mazhar Bey'in *Ohri*'li olmasıyla beraber bir Yakovalının dahi buraya inzimamı hodserane muamelâta mühemik olan vali delâletiyle mahdumunun ve mensubatının bunlarla içtimamdaki ehemmiyet câlib-i dikkat mevaddan bulunduğu mâruzdur, Ferman.

23 Mart sene 1322.

İzmir Kumandanı Ferik
Tevfik

* * *

Beş altı günden beri İzmir'de bulunan Kıbrıs müftisi Ali Rıfkı Efendi, vali paşada misafir bulunduğu ve sonra mesalih-i ecnebiye kalemi baş kitâbetine firardan tayin olunan Mecdet, Eşref haini (meşhur Şair Eşref) ile *Mısır*'a kaçıp bir müddet kaldıktan sonra avdet etmiş eşirradan ve vali paşanın hüsn-i teveccühünü kazanmış bendegânından bulunduğu mâruzdur ferman²⁴.

26 Mayıs 1321

İzmir'de Kaymakam
Refik

* * *

Kıbrıs müftisi Ali Rıfkı Efendi'nin beş, altı günden beri *İzmir*'de vali paşa hazretlerinin nezdinde misafir bulunduğu maruzdur ferman²⁶.

26 Mayıs 1321

İzmir'de Kumandan Ferik
Tevfik

* * *

²⁵ Şifre (kayda mahsus defter), numara 531.

²⁶ Şifre (kayda mahsus defter), numara 529.

Her perşembe günü akşamı azimet ve pazartesi günleri *İzmir*'e avdet etmek üzere vali paşa hazretlerinin âile halkıyla beraber be-rây-ı tenezzüh *Foça*'ya gideceği ve orada mahud Tahir Kenan'ın hanesinde oturacaklarının istihbar kılındığı mâruzdur ferman²⁷.

28 Haziran 321

İzmir Kumandanı Ferik

Tevfik

* * *

Bugün İngiliz konsolosu Bulgar vapuruyla *Çeşme*'ye azimet etti. Vali-zâde Said ve hafidi Fu ad beyler vapura kadar teşyi ettiler. Yarın vali paşanın Süreyya vapuruyla azimet edeceği söylenmekte olduğu mâruzdur²⁸.

3 Haziran sene 321

İzmir'de Kaymakam

Refik

* * *

Veladet ve cülus-ı hümâyunlarda nâm-ı nâmî-i hazret-i şehri-yarî olarak daire-i hükümete giden heyete karşı elfaz-ı tebrikiye ve daavât-ı hayriye-i cenâb-ı hilâfetenahîyi mutazammın söylenmesi îcabat-ı ubudiyetkâriden iken bir iki sözü Kâmil Paşa her vakit dirîğ ediyor; binaenaleyh doğrudan doğruya âtebe-i ulyâya arz-ı ubudiyeti daha muvafik görerek hükümete gitmediğim mâruzdur ferman²⁹.

2 Teşrin-i evvel sene 1321

İzmir'de Kaymakam

Refik

* * *

Refakatinde mahdumu Said Paşa olduğu halde vali paşa hazretlerinin bugün Hol otelinde ikamet eden Felemenk devletinin Dersaadet sefir-i sabıkını ve muahharan İngiltere konsoloshancsine

²⁷ *Şifre vesika numarası 998* (Umum kayda mahsus defterlerden).

²⁸ *Şifre vesika numarası 1018* (Umum kayda mahsus defterlerden).

²⁹ *Şifre vesika numarası 2215* (Umum kayda mahsus defterlerden).

مایه‌الیه در حدوفا: باسمه کتبه جلیله

دولتو اولی حوزون

سجانه القادر زجر حال عا هزارم کنه کسبه عا بنه ائمه در سن عرصه نفا عویش نه ربه و نه نشه
آرزو و استعانت بو نعیمه عوده ایزدنده حله عذت و عینه علمیه و حیل کتر ابرام ایسه اور عا عینه
صدایه بونام قریبیه محمد بنش مرحومک ابرام و الحاحه عقادنه ایسه عا عکده ناک ایسه سو قنده
اولره بروسه بیه نقل مایه ریده نزیات الامر در سعاده طایفه با ابرام اسینه و کلامه حدونه در حیل و سینه
انسنه حله در عا اولره عویند برابرش قسطنطنیه بوسیده ابرام اسینه عقیقه حدو فستایه ایشلا عوینده
نا عوینده سنده حدو اولره قبوله ابد کومه بکومه نطق ایشلا اراوات حکمت بیسات جنایه خلق اللهی بدت
حدو قیسه یذکر ادا عا عوینده حدو حدو عا و ذاکلار بزم ماعی و روح ایزدنی ایله بلغارستان اولره
و عوینده ایشلا عوینده سنده حدو حدو اولره ایسه عوینده ایسه عوینده ایسه عوینده ایسه عوینده
عوض ایزدنی پرسش الکنده روسیه و نطق بلغارستان عا قسطنطنیه اولره عا حدو نزیات و ربه
ایچومه کونده ده عوینده ایسه انظره نطق صحابه استادا روسیه ده جنه سر بلغارستان ایچومه
آرزو سلی اولره اتحادی حاصله کورمه اولسه بوسورنده کوندو لغو رتیک بلغارستانده عوینده
اولسنده براتسه عقیقه اولره روسیه دولتی عوینده کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو
الکنده کوندو طرفلانی واسطه سید بلغارستانده طرف و عوینده و استعجاب عوینده ایسه اولسنده
مقابل عوینده طرفلانی اولره بلغارستانده کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو
حال کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو کوندو
اوشتر بایه عوینده پرسش فریادنی بلغارستانده پرسشکله انتخاب نطق ایسه عوینده کوندو کوندو کوندو
انتخاب ایشلا عوینده سینه لوره روسیه کوندو عوینده ایسه اولسنده او شتر بایه عوینده ایسه اولسنده
بلغارستانده استاده طرفی محافظی فریاد اوزرزه انصافه و انظره دمن بوزرزه انصافه ایسه عوینده ایسه عوینده
بلغارستانده قوه حیه استعجاب عوینده اولره عوینده ایسه عوینده ایسه عوینده ایسه عوینده ایسه عوینده
فاصله بلغارستانده عوینده فریادنی دولت عوینده واسطه سید اوراده عوینده عوینده عوینده

Kâmil Paşan'ın Mabeyn Başkâtıplığı yolu ile II. Abdülhamid'e takdim ettiği kendi eliyle yazılmış sergüzeşt'inin aslı (baş taraf).

بلغا رساننده روسیه علی‌حداری اولندی بالقضیه کندو بولغیه او بدروسه ایچوره بوجان نشینا
 لوزره اجلاس و رسامه روسیه سفیرین مأمور ایسه اولسید موسونلیدوقه کون مایه ایچوره
 ملوکانه و وکرن باب عالی افرانج بلغیانه و تلقیساته بولنه ابره روسیه بولغیه سنک
 مطهرنه قاضیه و بومضنه قاضی و قاضی مندره لری مدد استناد ایسه ادره بلغارک محافظه
 انقیاداری اقتضای صلحه و چونکه عکس معاصمه یاس عالیله اعلیه استقلال نصیبی
 احتیاج ادره حیدر معوضه ندره ایچوره بنی بر طرفه بلغارک ادره لوزره محاشه و دیار لر نه
 روسیه دولتی دهن قیر مامور ایچوره موسونلیدوقه سرد محایزه صلح علم اید ادره صلح ادره
 ایدی شومال کاشک سنه لر کجه دول منفقه حکومت سندن مظاهرتنه حلال اولموشه
 بودوشه نانو مقصده ادره چینی ادرک اید روسیه دهن باب عالی دول منفقند مظاهرتنه
 استناد ایتمک ایکنه بیغیانه اعتقاد ایسه بیجده بر دانقه بر ادره کچور مدد صورتی بانن مویک
 نیدوقه مایه ایچوره ملوکانه اجرا ایلملر شتاندن معضه ماض روسیه دولته بعد ندره
 ملکیت دولته علیی محض نظر دهره بئله هیچ بر اعلی اولموشه بر اساس احتیاج اید بلغار
 اتحادی بر محض انکار ادرن شویب و مظاهرتی و قوه کلایه بیایدیستی ادره لوزره ادرک دولت
 مشایرا بر جنبه اید خطه معری بی بر استیلا کچور در کله محالک شاهانجه و هاسار
 مذبانن معصوم کورن ایچوره کوبا مقدماتی سلفه جبال لر زحما خلع ایتیر لکر لجه لک
 ملوکانه دهن انکار سنجیم مسلکده بولندی و شو حقیق کوره سنه صدانده انگلیز می ادره بر انا
 بولمسی موافقه حال اولوب اولدینن سایه نامل بر کیش ادره لوزره تلقیساته و شو بیانیه مغربیه نه کار
 روسیه طرفه لغزه بولن ترک قولاق دین طدر لغزه ایچوره کسوس ایدر و اصل کوه ادره لوزره
 ادره استم تلقیساته هر دهره و انا افره هر دهره و لغزه افری ندره ندره ندره اولموشه ادره لوزره
 انا بر صلحه جاری و دهن صلح ادره لوزره صلح ادره لوزره روسیه ندره ادره لوزره
 امدیه ندره اسبابه شروع ایدر حد کتبه ادره ایست شاهانده اخلاقی صلح بر احم صلحه
 عاجزین بظان او شانده قیافه س قیافه تدرک ایسه اولدوقه بر ادره صلح بر ادره
 ایسال اید نام عاجزین ادره طلبیه بر چون لوزره توزیع و صراغ طرفه بر ادره و هر دهره
 ادره جلد و دهره ندره افری ساری لک ادره خیفه مأمور لری و کله اختیار و هر اولموشه ادره

حلیه مرقوم سزاها را به حبس ابد اجراء نمود. تحقیقاته بوجود نیک محمد و جواد الدین پهلوانی
 ترتیب ابراهیم بر کیفیت این چنین تحقیق است. دفعه پنجم در جمیع مواضع اولی مرتبه نظر
 ایستادگی محسوسه بیلگلی اکتفا نمائید. بودند بر صورت حکم بر کوه باب عالی که بدین
 طایفه نیز بر آدم طرفه از وزیر درت دفعه رو دولت از اوضاع اولی مرتبه فرستادند. او را
 اولی مرتبه حبس و بعد یک هفته و شکر اولی مرتبه عاجزانه احضار اینست. توقیف او را به جای سزا
 نگذاشتند. اولی مرتبه عالیله و بعد از حبس نظر از استظهار این مرتبه تیبیه ابراهیم حال معلوم
 عاجزانه اولی مرتبه بر صورت حکم از اوضاع حبس ناله بود. طایفه بود در اسکاال جانی مرقوم
 او را سزا خندان قلم بند که محکوم اولی مرتبه حاکمه است. اوقات ابدی جواد الدین
 به احوال اجتناب جناب حاکم متولی این مرتبه خدمت احوال نگه میگردید. شود به کجه و این
 سزا به باغ اولی مرتبه دولت دیوانه نظر و غیر متعلق بر صورت شد. به ربه اولی مرتبه
 مضایقه عالیله سزا از ابراهیم و درین انگیزه حکم از تحقیق انگیزه و یکی مرتبه باقی
 قرار سزا به این نظر اینست. مفاد نامه فرایم حضرت طرفه و این نظر بود. باطله
 است. جناب حاکم تیبیه تفریب و تقاضای فرانس و روسیه سزا به نزد هم بود. معلوم بود
 بدین مشاهده و محاضرات او را بر نگرفتند. و در این مرتبه اید بخدا سزا به انجام شد
 و در این انگیزه است. سزا به اولی مرتبه اجتناب ابراهیم قوتی است. فرار و سزا به
 ایدر حاکم که سزا به آمال و سزا به روسیه دولت تیبیه سزا به ابراهیم سزا به
 رئیس سزا به استانبول و سزا به حکومت در سزا به کتو دولت تیبیه سزا به
 معلوم است. سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 اجتناب سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 با ارفاق دولت سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 روسیه سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 معلوم است. روسیه سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 دفعه بود. سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به
 بود به احوال اینست. سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به سزا به

دو چاه اولیغنی برعلیه دفع و فایده سهکرتک خدشله عاند خنامه پنهان فرجه یورلسا
اودرینه اندیشلر ضد دفع اولسا لازمکله کورچونک صفه اصحابی حصار بوزیر اولسا ایسکله
حیدر سوره نکه مرتبی و دوسینک مجبوری اولدو عقربیه شانه نیز انعامه دوام اید حصار اعظم
اید سهکرتک لاجمه بین موجود اولدو انسی والفته نظرا کما من یستند ضوی حد صاحب
پاشا اید قرار کیدیلسه اولدو ایشی خنامه بک اید ۱۱ اتمام اید یامس مستجه اولدی سوره اید
دهرکها بونی انحال وانصابه خالی قالمشده احکام شانه یوز بوزیر اولدو شو عاده
نهایت و برین اولکوز ایشی خنامه اید مجلس یامه مانوس حضرت پادشاهلیک بوم مسعود و صراف
اولدو روز حیضت روزن تبریک خمت شیخ الاسلام عمر افندی معارفه اولدو مولا به حبیبان
عبودیت اولدو نیز ان خدمت عاجز ازین لطفا تقدیر انعامت سینه صاحب جمعا بنامه نظر اولدو
حکوه و لایکون ایشی خنامه اید عاجز ازین ایدرینک سینه حصار بنامه توجه و نیز
الاسلام اید سهکرتک دفع تبریک یورلسا ایدر ایشی خنامه بکله سینه باب عارف اید استانبولونین
واسطه خنامه اولدو بلغاریستانه فو کوزاک و ولفویج بوزام و دهها حکله بالنسب استانبولون
صوبه اولدو ایشی خنامه و بالینی روسیه اولر ناطق احوال تام اولدور بعد ان انفصال عاجز ازین
اختلافه وضع اولدو اید مسعود بعضه درت سینه خدمت کتو حالده بیت بنامه از امره انعامت
سینه صاحب جمعا بنامه ناطق اولمده اید انامه لیک در صیدون قیل و عیالی اولدو سینه خدمت
صدورته عین کوزامه احوال یورلیغیه ایشی خنامه کوره حرکت و چو کتو مسعود معلوم اولدو دفع
مراغه ایشی خنامه بونده یغنه محققان احوال نظرا پیردی عتبه حصار معلوم اید حصار کتو ایشی
اولدو نیز حالده در مسعوده ایشی خنامه و لایق دفع مسکلات حصار بوزیر صاحب اولدو کتو ایشی
بانده نظهری بانده خنامه اید ایدرین ایدرینک سینه خنامه سینه بانده ناطق اید بالنسب
بوزیردی دفع بانده کتو ایدرینک سینه اولدو بوزیردی بانده انعامت سینه حصار کتو ایشی
اولدو بار سینه اولدو ده انعامت حصار بوزیر ایدرینک سینه اولدو اولدو ایدرینک سینه
عربی راز و کتو حصار ایدرینک سینه بانده محافظ اعتبار ایدرینک سینه تاویانده بد حصار تاویانده حصار
سینه بوزیر اعظم و ایشی خنامه سینه بانده کتو ایشی خنامه سینه بانده کتو ایشی خنامه سینه بانده کتو ایشی
ماید نظری اید بعضه اولدو و کتو انعامت ایدرینک سینه وزیر انعامت سینه ایدرینک سینه

معمود است. خیر عیالی شاهان بر عهد قلندر ایران او اختتام با ازان سنه عاید آنها بود معلوم است.
اصلاً بر محسن و کتار شاه محمد مرزا وضع صلح نکرد اقلتیه اوجاقان بعهده طرفین در میان ایشان
شکست اورده سزای شاهان بر حلیه ایشان با نفعه در کتار ۸۸ و در واسطه ابد مجازیه ایدله بی انعام بگفتند
صدا به تظلیف از امیر سلطان شاهان عودت عاجزان در صلح و فرساید بر این تظلیف او تفسید عودت
اولی و متعاقباً مرزا شاهان در برینید و اخذ نمایند. انانده ۸۸ با ازان سنه حلیه و لایق و لایق
تظلیف بر طرفین در میان ایشان و امیر محمد مرزا شاهان و با ازان سنه عاید از طرفین در میان ایشان بود
جایزه الله اولی تظلیف او تفسید از طرفین است و با ازان سنه عاید و استقامت کتار در میان شاهان
ایرین و ایلم تظلیف و عودت عاجزان نمود انانده تظلیف بر طرفین شاهان حاضر شده او انانده و عودت
عاجزان در عاید اولی و اخذ شده با تظلیف در صلح عاید از طرفین کتار و عودت کتار در میان طرفین
حلیه و در طرفین تظلیف شاهان با تظلیف محظوظ است. عاید کتار و بر این بر این و قرار در حلیه
اولی عاید بر تظلیف شاهان و کتار از طرفین است. عاید از طرفین کتار و عودت کتار در میان طرفین
صدا بر سنه الفی اولی در میان عاید اولی تحت تصرف او تظلیف بر طرفین در حال و کتار و عودت کتار
عودت معلوم است. اولی در طرفین کتار و کتار از طرفین است. عاید کتار و عودت کتار در میان طرفین
عودت کتار از طرفین کتار است. و از طرفین کتار و عودت کتار در میان طرفین کتار و عودت کتار
است. عاید کتار از طرفین کتار است. کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.
به التظلیف در طرفین عودت شاهان عودت عاجزان تظلیف عودت عاید و عودت عاید
سلطان او عاید است. اولی در طرفین عاید است. عاید کتار و عودت کتار در میان طرفین
و عاید طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.
سنه عاید اولی تظلیف عودت کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.
و عاید کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.
به تظلیف طرفین عودت شاهان عودت عاجزان تظلیف عودت عاید و عودت عاید
تظلیف عودت کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.
تظلیف عودت کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است. عاید کتار از طرفین کتار است.

مایه‌ها بید - ملوکا از بیگانه‌هاست عازم بر دل جلالت و در راه پید جوی طایفه از کعبه راه می‌روند
 وجه عقبه عیانان و در فخر و عزم با توقیف خطبه رفته گویند که ای دل خوش از زمین صاحبان
 صاحبانید صاحبانید بر ما مورد بقیه واعلم ندانم تحقیق اولی که بر یوخر از دست عازمان
 اصحاب فکرم شو حال اولی بید و نمک افطم ان از حضرت را صحت باستان کار و در دست
 حالتی تا مقدم افکار عازمانم را خدای اولی که صاحبانند هر طرف بر دوام اولی که حضرت
 سیاست شود طویله کتی که کشته شد آنکه اولی که صفا بقا دارد این است خودی مکتوب اولی
 حالتی نقد و در صحرای اسیع بیستان خدیو بیخ زمان هر حال در مقدمه این مهری مایه
 منی و منقذ این و خامات نامی اولی بود سوال نظر کرده در مطایبه در مطایبه در مطایبه
 و از انکس این آینه آینه و دیده تا دیانت سکه کلمه اس امر آینه شده به چهار ایجابند این
 حال در دور این قابل ان سبور بالجد بلاندا انمار سلس و نمک افطم ان از حضرت
 و دولت علیه از یک غیر و صفت معروف اولی که سکه کلمه که ای باب حضرت جلالت و در راه پید
 اصغر فخر سید اید اشغال ایدلس ماروا الهی خطی بونده ایله به مقدم فخر سید در راه
 های ناخن ادا شده بر لاریه قبرس مقبضند خطی اولی که قبرس نامیک نظیر درایه قبرس
 اید کما یوش و دهاساره بین اقتاد خطی این مایه خطی عباد مطایبه شرح اولی که
 نقد اقتاد اوزر بر تمام در صحرای حجب اولی که آینه - نه انکس این کلمه ایله در وقت در دخی
 بر تبه بر نظره عیان است که شافا احسانه بران شود به طور مسانه درن تحلیس سوزن
 اینده لید این وقت مایه بودت صفتی ازین - هر روز آقا و انبا - مغز در عوکان اولی که
 هر حکمتی ان ای صلی اید مجازات ان اینی و بعد به در صحرای کوه - برداه نیمه اینکدر صحت
 جواز اقامه کسب اقامت قبر عده که حکم بل بودی فداکت تا بعد سوره واقعه بود
 وقد کلمت بیانم در بر نامه سب اید بینه تا سبور اید کلمت کلمت اولی که با حال صلی
 اید مجازات اید بل جمله تحقیق در بود در نصیحت و سب از بر سب خطم است انبا
 و از راه اید بل اولی که در فرجه کثرتی در همه هما بود انفا ان - حد امینت صلی سب
 بود و ان برانید - قوه نمک امیر اسم عازمان و فخر با فخر حق صحت - احداث
 بوسیله اید خطی رود کت اقامت کفاند اولی که شرفها از راه بالاطلاق بود
 این مقامات حاجز اوزر این سبور نمک کلمه خطی در مع عاند در راه امیر و بر

انجمن است و عهد عالیس ابد در سعادت عدوت عاجزان در مساعده و محنت از محنت و زحمت
اعظمی شایسته بیرون و اقامت عاجزان ببردند - طاعت بر مساجد قنات و شخصی در عهد
از اوقات نبی است همانند بولند و سعادت مواجعت که از آن ایام زهریره و صاف
دو لغت است - طاعت از آن - قنات هفت هفت روز بود و برکت شدت در مورد بر صومعه است
بوده نمید - کجاست اختیار هر چه اولی نمید - خانه افزای ایام با تقسیم استخوان بجزین
سکه که محارم عاجزید - ایکسند خانه از با صاف اول در سه ای قند او حاله کجور و کمر
حکوم ایام صیفه معلوم است - طاعت بکنیم به قنات در بال زوره صومعه استخوان اولی
بواشاده قبرس مقبوس افند مادونا در سعادت کلمه صومعه قبرسیده اولی حاصله است و نیزین
طوبه بیدیه خانه قنات شخصی از آنه مسائله و برکت کجی است و نیزین با تقیه اولی
هر دو استخوان کلمه از بره او خالی است بر قنات کجور نزد عاجزین قنات صفا اید و کجور
بواره و صومعه فردا کجور اختیار طوفی سکه عاجزین کلمه اید اختیار - حله
شیخ الاسلام مستانبک آدمی اولی اوزن کلمه اولی - مأمور به صفا - بری صفا اولی
بارج کجور اولی عربی - خود اید با لای - العز کجور - از آن کجور اید برده کجور
ایستاده ناید اوزن او کجور قدر هیچ بر جزئی از ماسه اید صومعه اید اولی افند ناید و افند
صومعه و افند صومعه صومعه صومعه افند افند اولی و افند قبرسید - ناب - در صومعه اید
استخار اولی و نتیجه تحقیق افند صفا اید محدود بر بر ماری صومعه برابر صومعه
و برید کجور صومعه صومعه حرکت اولی بر و اید با لای - و نیزین صومعه و برید کجور
جز است - بر صومعه داران - معلوم کجور - قبرسید و صومعه کجور صومعه و اید
بر کجور صفا اید طرف کجور - مکتب - افند - ذات افند صومعه با کجور صومعه اید
و برکت اوزن در سعادت و عدوت اولی برین سوبله و برکت استخار اید قبرسید ناید
بودی و دهها استخار کجور اید افند برین صومعه اید کجور صومعه - نفا صومعه صومعه
تقسیم اید با کجور صومعه صومعه صومعه اید صومعه اید قبرسید ناید - از تقسیم اید
شبه اولی و بر عدوت و برین صومعه صومعه افند و عدوت اید با کجور صومعه صومعه

در سارای اعلیٰ آنکه جمیع اعیان خصمه بری و بیگنی برای استقام و در طلب و در تصرف آنکه هر چه در حق
و افسار اتحاد بد خصم صفحۂ نفع ابدی کرد گزینش تشریح ایند نصیب سنه بودنش با به
دقت بر کینه او را رسیده بدقت خود عاجز بنسنگه اولاد عدم امنیت و اضرار است هائیکه
خلفی معلوم اولسند در صحبت اولی بی بدیدار در معزافست به طریقه اقامت عاجز بود خیر
بیدر بره قویانند به ادبشکی ظهور اینه کند به اولسند سیاحت هائیکه ده ها اعیان
اقامت و هائیکه گزینشواضت ابدیها و قریب جلوه ی که جوید به خوب نشانی بر چهره ساقی
اولسند رفیق طوفانی گزینشواضت ابدیها و قریب جلوه ی که جوید به خوب نشانی بر چهره ساقی
و بعد و بنسبت بر لایقی حاله بود ایلی نصیب عظام و همی برین نائل الی ما مقفم و بدیدار
صفت لیکریمه ایلکی و اوجینی در بر او پیش ز با پس همدردی بر قاجار را حاضر اولسند قریا
ویا اجلاس هائیکه بری برای استقام لطف اندی ا حرام فایضه ایله مدارشا اولاد
بد لطف عالم عدم نایب گزینش قریب مفسی اید عاجز از صفت اجلا اولاد شو قریب اید
استان دنی نصیب اعظم اولسند گزینش بود معلوم گزینش صفت نور در صفت اولسند و دیلی
و احد و استه تحقیقاتنه حاصل اولاد نتیجا اید خود عاجز اتحاد بود بر قرار جانی اولاد
اولی بی جمله اولاد شو حاله عاجزین در معارنده دائره استینه راحت بشاید بر
طرفه انجمنه حکم دائره اولاد و عد عالی حیا برش حکمه قاصد وقتیه اوجیدلار موجود
ندیدند گمه اولسندی تمخض اردن بیام کولک شیبه زده همدردی نه افرامی قاری ان ماند
اولسند گزینش عاجزیمود صدمه بدل ا برده و نصیب اعظم اولسند صفت عاجزین بر
برداری است اولسند ا بر هم دانه اقرشا هائیکه اندر برده وارسته اولسند و حق گزینش
شو حاله حیاتیکه قورنکه ایدیم بود اید جمیع اولاد صحتی و طبع عاجزین اولاد و جوان صفت
و نصیب اعظم اولاد اوقیات اینه و در ایام خدمات شاهان ایضا محظوظ گزینش کلامه معلوم
دوام ایلی اوزن منافی حاند برانند قریب صفت عاجزیم طریقی جاره و صید کیم در اولسند
برای ما و صفت جاب بر با نایب شبانه یورش استر حاکمه بود نصیب خلی ایدیم
ملاکایه و صفت ازان اروا به حفا صامه لعا اولسند

س. ۶۰ س. ۱۵۸ و ۱۵۹ ج. ۱
ص. ۱۵۸
کلامه

gidip yarım saat kadar da konsolosla görüşerek avdet ettiği mâruzdur ferman³⁰.

16 Teşrinisani (Kasım)
İzmir Kumandanı Ferik
Tevfik

Manisa mutasarrıfı Galip Bey'in jurnallarından :

Bu Galip Bey, Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuasında tarihî makaleleri ve bazı eserleriyle tanınmış bir zat olup dahiliye nazırlığında bulunmuş olan Kabzımal-zâde Said Efendi'nin oğludur. Hariciye memurluklarında bulunduktan sonra Dahiliye hizmetine girmiş vali muavinliklerinde ve uzun müddet *Manisa* mutasarrıflığında ve daha sonra *Kastamonu* ve *Trabzon* valiliklerinde bulunarak 1935 de vefat etmiştir. Rivayete göre Kâmil Paşa'nın Aydın valiliği zamanında onun konağına gelir, girer, yer, içer, paşaya son derecede bağlı olduğunu gösterirmiş. Abdülhamid'in Yıldız evrakından öğrendiğimize göre teveccühünü gördüğü Kâmil Paşa'yı arkasından jurnal edenlerden olduğu meydana çıkıyor. Kâmil Paşa'ya hasım olup onu jurnal edenlerle onun konağına gelip yemeğini yiyen Galip Bey hakkında verilecek hükmün mukayesesini kariler versin. Millî mücadele başlangıcında Trabzon valisi olan Galib bey, orada tutunamayarak İstanbula gitmiştir.

* * *

Vali Kâmil Paşa bu sabah *Alaşehir*'den *İzmir*'e avdet eylediği ve müşarünileyh *Alaşehir*'de iken *Ödemiş* eşkiyasından *İnce Mehmed* ile İsmail istîman edip fakat valinin nezdine müsellehan gelmeleri ve o sırada refiklerinin valinin misafir olduğu haneyi abluka altına almaları enzâr-ı istiğrabı celbettiği maruzdur³¹. 16 Mayıs 321

Abd-i esdak-ı hazret-i şehriyarî
Manisa Mutasarrıfı
Mehmed Galib

* * *

Uğur-ı hümâyun-ı hilâfetpenahîye vakfettiğim vücud-ı naçizanemin ahiren reh-in-i bîmarî olması ve hizmet-i cihan -kıymet-i mülû-

³⁰ Şifre birinci defter vesika numarası 151.

³¹ Yıldız evrakı kayda mahsus şifre defteri vesika No. 386.

kânedede arz-ı sadakate devam edebilmek için müdavâta lüzum görünmesi cihetiyle dört gün kadar *İzmir*'e azimet ve içtima-i etubbaya müracaat olunmuş ve bugün *Manisa*'ya avdet edilmiş olduğu ve şu dört gün zarfında kumandan paşanın vali paşa ile münakaşa vadi-sindeki mülâkatı ve Hakkı Efendi namında vali mensuplarından birinin *Kıbrıs*'a firarı ve şakî Çakırcalı'nın *Ödemiş* âşarını iltizama kalkışması ve *Yemen*'e sevk olunacak esterlerin tarz-ı acib-i iştirası ve vali paşa ile İngiliz konsolosu arasındaki münasebatın şu aralık daha ziyade kuvvet bulması gibi ittilâ kesbedilen pek çok ahval-i garibenin bu günden itibaren birer birer atebe-i felek-mertebe-i cenâb-ı vel-înîmet-i bî- minnet-i âzamîye arz ve iblağına mücaheret kılınacağı maruzdur ferman ³². 7 Haziran Sene 321

Manisa Mutasarrıfı
Mehmed Galib

* * *

Dünkü telgrafname-i âciziye zeyildir:

İzmir kumandanı Tevfik Paşa ile vali paşanın geçen günkü mülâkatında vali-i müşarünileyh, artık vilâyet âsâyişinin avdetinden bahs ile evvelce silâh altına alınan iki bölük redifin terhisini beyan edip Tevfik Paşa da bu bölüklerin irade-i seniyye-i mülûkâne ile cem edilmesine nazaran terhislerinin de irade-i seniyye-i pâdişahiye mütevakkıf bulunduğunu ve o yolda bir müsaade-i seniyye istihsali lâzım geleceği cevabını vermekle Kâmil Paşa hiddet ederek “siz hilâf-ı hakikat mâruzatta buldukça benim yazmaklığımın faidesi olmuyor” dediği ve kumandan paşa dahi “sizin maruzatınız kaymakamların iş'aratına mebni ise benim maruzatım da tabur binbaşılıarı tarafından vuku bulan iş'arata ve bizzat vaki olan tahkikata müsteniddir ve âtebe-i ülyâya vaki olan mâruzatım sırf hakikattir” cevabını verdiği bunun üzerine Vali paşa “öyle ama binbaşılıarın iş'arata asılsız olabilir” demekle Tevfik Paşa da “acaba bu ihtimal size haber verenler hakkında olamaz mı?” cevabıyla ve “Allah vere de bu işte yalancı ben çıksam; fakat korkarım ki netice aksine zuhur eder” sözüyle valinin yanından çıkıp gittiği mâruzdur ³³.

8 Haziran Sene 1321
Manisa Mutasarrıfı
Galib

* * *

³² Yıldız evrakı, umumî kayda mahsus şifre defteri, vesika No. 682.

³³ Yıldız evrakı, kayda mahsus şifre defteri, vesika No. 699.

Haklarında birgünâ irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahî şeref-vakî olmadığı halde vali Kâmil Paşa hodbehod kaymakamları azl veya tebdil ettiği gibi bu defa pâdişahımız velî-nimet-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin kırk yıllık emekdar ve sadık bir kulu olan Alaşehir kaymakamı Rasim Efendi'yi sebepsiz olarak tenzil-i sınıf ile *Karaburun*'a bittahvil yerine de bir başkasını gönderdiği ve şu ahval sâye-i şâhanede terakki eyleyen memurin-i sadıkanın inkisar-ı kalbini mûcib olduktan başka bu milletin ve devletin yegâne sahib-i meşru olan hilâfetsimat velî-nimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinin rızay-ı mukaddese-i hümâyunlarına da muhalif idüğü hasbe's-sadaka mâruzdur ferman³⁴.

10 Haziran sene 321
Manisa Mutasarrıfı
Galib

* * *

8 Haziran 321 tarihli telgrafnâme-i çakeraneme zeyildir.

İki ay evvel mazhar-ı afv-i âlî olan reis-ı eşkiya Çakırcalı'nın bu defa da yirmialtı refiki ile tekrar icrây-ı şakavete başlaması Aydın vilâyeti âsâyişinin avdetini beyan edenleri (valiyi kastediyor) tekzib etmekte ve menfaat-î maddiye cihetinden merkurum ile müşareketi bulunanların da *Ödemiş* âşarını kendisine ihale eylemek tasavvurunda bulunmuş oldukları *İzmir*'de mevsukan söylenmekte idüğü. Ve *Der-saadet* rusumat nezareti memurlarından olup Kâmil Paşa'nın akribasından bulunan ve geçen de mezunen *İzmir*'e gelen Hakkı Efendi namında birinin dahi bazı talimat ile *Kıbrıs*'a firar ettirilmesine ve iki gün sonraki perşembe günü de Vali paşanın İngiliz konsoloshanesine gidip uzun müddet kalmasına bir çok mânalar verilmekte olduğu mâruzdur ferman³⁴ 11 Haziran Sene 321.

Abd-i esdak-ı hazret-i şehriyarî
Manisa Mutasarrıfı
Mehmed Galib

Galib Bey'in daha böyle bir haylı jurnalı vardır.

³⁴ *Yıldız evrakı, umumî kayda mahsus şifre defteri, vesika No. 715.*

³⁵ *Yıldız evrakı, umumî kayda mahsus şifre defteri, vesika No. 726.*

Raporlar :

A NOTE ON THE LONG BONES OF CHALCOLITHIC AGE FROM ŞEYH HÖYÜK

MUZAFFER ŞENYÜREK, Ph. D.

Professor of Anthropology and Chairman of the Division of Palaeoanthropology
University of Ankara

The skeletons from building layer IX of Şeyh Höyük (Tell Esh Sheikh), which are of Chalcolithic Age, were previously studied by me and Tunakan.¹ In this earlier study the long bones of these skeletons, which are contemporaneous with the Tell Halaf culture, were described only briefly.² As during the course of a recent survey on the Chalcolithic skeletons from Anatolia,³ I observed the presence of some archaic traits in these skeletons, I decided to restudy and redescribe them.

THE MATERIAL

The long bones from this site in the Hatay, in southern Anatolia, belong to six individuals, which were, in the earlier study,⁴ marked with capital letters from A to F.

Skeleton A: This adult male is represented by right and left humeri, right and left ulnae, fragment of a right radius, right and left femurs and right and left tibiae.

Skeleton B: This adult male is represented by a fragment of a left humerus, fragment of a right ulna, right and left femurs and right and left tibiae.

Skeleton C: This adult female is represented by right and left humeri, right and left ulnae, right and left radii, right and left femurs, an intact left tibia and a right tibia lacking malleolus medialis.

¹ Şenyürek and Tunakan, 1951.

² Ibid., p. 442.

³ Şenyürek, 1954b, p. 522.

⁴ See Şenyürek and Tunakan 1951, p. 439 and Tables 3-4.

Skeleton D: This adult female is represented by a left humerus, right and left ulnae, right and left femurs, left tibia and a right tibia of which the distal extremity is broken.

Skeleton E: This young adult female is represented by a right humerus, right and left femurs and upper parts of right and left tibiae.

Skeleton F: This subadult individual, in which the epiphyses of the long bones were still open, is represented by fragments of right radius, right and left femurs, and left tibia, which are all broken.

In addition to the above there are three clavicles, which I have numbered from 1 to 3 and a sacrum.

STUDY OF THE LONG BONES

Of the three clavicles available one (No. 1) belongs to a male individual and the other two (Nos. 2 and 3) to females. The maximum lengths of these clavicles are as follows:

	<u>Maximum length</u>
No. 1 (right)	153.00 mm.
No. 2 (right)	127.00 mm.
No. 3 (left)	131.00 mm.
Female average	129.00 mm.

The clavicle of the male individual is long, while the lengths of the female specimens range from short to medium.⁵

The measurements of the long bones of the free upper and lower extremities are listed in tables 1-5. The lengths of these long bones, with the only exception of the radii of a female individual (individual C), fall in the range of variation of the Naqada series from Egypt listed by Martin.⁶ The maximum length of the radius of individual C falls below the minimum of the females of Naqada series (203 mm.),⁷ that is, it is rather short.

The humerus of one male individual (A) is more robust than those of the females. Regarding the olecranon fossa it was stated be-

⁵ For the classification of the lengths of male and female clavicles see: Olivier, 1951, pp. 122 and 124.

⁶ Martin, 1928, pp. 1100, 1112, 1133 and 1157. The femur length of the Naqada series given by Martin (1928, p. 1133) is the length in natural position.

⁷ Martin, 1928, p. 1109.

fore: "In only one of the humeri we have studied, a small perforation is observed in the Olecranon fossa." ⁸ This refers to the right humerus of individual E.

The ulna of one male individual (A) is again more robust than those of the females. The radii of one female individual (individual C) exhibits a higher length-thickness index than the recent races, fossil man from Combe-Capelle and the two Neanderthal specimens listed by Martin, ⁹ but this is apparently the result of the short length of these radii from Şeyh Höyük.

The femurs of the male individuals, in absolute measurements, are much more massive than those of the females (see figs. 1 and 2). The same is also true of the length-thickness index, robusticity index and the robusticity index of caput femoris of the femurs of male individuals as compared with those of the female individuals D and E. The femur of the female individual C in length-thickness index and robusticity index of caput femoris exceeds both males and in robusticity index surpasses male individual B and comes close to A. The high robusticity indices of the femur of this female individual are in part a consequence of its very short length (bicondylar length), which is just above the minimum for the femurs of females in the Naqada series (376 mm.). ¹⁰

A common character and a peculiarity of the femurs of both males and females from Şeyh Höyük is the possession of an absolutely and relatively short neck (collum femoris). ¹¹ The index of collum femoris length in all femurs of the five adult individuals from Şeyh Höyük is much lower than the figures for recent man, Cro-Magnon man and Neanderthal man given by Martin. ¹² The index of the cross-section of the collum is, on the average, somewhat higher than the few average figures for recent man (Bajuars, Negroes and Paltacalo Indians), cited by Martin. ¹³

⁸ Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442.

⁹ Martin, 1928, p. 1109.

¹⁰ Ibid., p. 1133.

¹¹ See also Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442. In this earlier study the collum lengths had not been measured. The measurements have clearly shown that all of these femurs are short necked.

¹² Martin, 1928, p. 1150. According to Martin (1928, p. 1150) the minimum index of collum femoris length in modern French skeletons is 14.8, which is considerably higher than the maximum in Şeyh Höyük series.

¹³ Martin, 1928, p. 1150.

The torsion angle of the femurs of males and females from Şeyh Höyük exceed, on the average, all the means for recent man listed by Martin, with the only exception of Maoris ($39^{\circ} 7'$).¹⁴ They exceed the figures for Neanderthal man quoted by Martin¹⁵ and fall somewhat below that of Cro-magnon man (35°).¹⁶ It appears that in this feature the Şeyh Höyük femurs are quite primitive. The femur of the subadult individual displays an even larger angle than those of the adults.

The shaft-neck angle (collo-diaphyseal angle) of the femurs of males is much smaller than those of the females, as is also true for other groups of recent man listed by Martin.¹⁷ However, the sex difference in the Şeyh Höyük series appears to be greater than in these groups of recent man.¹⁸ The average collo-diaphyseal angle of the males is much lower than the minimum average value for recent man ($121^{\circ} 2'$) and than that of Cro-Magnon man (126°), given by Martin.¹⁹ The average collo-diaphyseal angle of the males indeed comes close to the average figures for Neanderthal man.²⁰ The average collo-diaphyseal angle of the femurs of females is in the lower range of averages of recent man, listed by Martin.²¹ It appears that in having relatively low collo-diaphyseal angles the femurs from Şeyh Höyük are again primitive.

The platymeria indices of the males are lower than those of the females. The two males are hyperplatymeric, which is also true for one female (D), while the other two females and the subadult individual are platymeric.²² In having platymeria the femurs of Şeyh Höyük skeletons resemble those of Cro-Magnon man²³ and of some

¹⁴ Ibid., p. 1141.

¹⁵ Ibid., p. 1141.

¹⁶ Ibid., p. 1141. It may be mentioned here that the torsion angle of individual A is identical with the figure for Cro-Magnon man.

¹⁷ Ibid., p. 1144.

¹⁸ See *ibid.*, p. 1144.

¹⁹ Ibid., pp. 1143-1144.

²⁰ See *ibid.*, p. 1144.

²¹ Ibid., p. 1143.

²² See also Şenyürek and Tunakan 1951, p. 442.

²³ See Verneau, 1906, pp. 108-109; Martin, 1928, p. 1139; Boule and Vallois, 1952, pp. 309 and 312.

For platymeria in some other early peoples see, among other publications,

modern primitive peoples.²⁴ In this feature the Şeyh Höyük femurs differ from that of Combe-Capelle man which is, according to the figures given by Klaatsch (right 86.21, left 86.67), eurymeric.²⁵

In all femurs index pilastricus exceeds 100, that is there is some degree of pilaster formation.²⁶ The pilaster formation is weak in individuals C, E and F, moderate in B and D and strong in A. Diaphysis-epicondyle breadth index in femurs of all adult individuals exceeds those of Anau specimens, measured by Mollison.²⁷ This index of the subadult individual is lower than those of the adult specimens and Anau examples.

When viewed from the front, it is seen that in Şeyh Höyük femurs the difference in height between the highest point of caput femoris and that of trochanter major is very little indeed (fig. 3). In this feature the femurs from Şeyh Höyük come close to those of Combe-Capelle man,²⁸ the male of Cro-Magnon type from Grotte des Enfants,²⁹ specimen No. 1 from Barma Grande³⁰ and the Grimaldi woman.³¹ In this feature the femurs from Şeyh Höyük are quite primitive. On the other hand, the lower extremities of Şeyh Höyük femurs, in relation to the diaphysis, are not, in front view, as flaring as in those of the fossil forms enumerated above. That is, in this feature the Şeyh Höyük specimens are more advanced, although some of them still exhibit faint suggestions of their original primitive form.³²

Vallois (1930), Arambourg, Boule, Vallois and Verneau (1934) and Péquart (M. and St.-Just), Boule and Vallois (1937).

²⁴ See Martin, 1928, p. 1139.

²⁵ Klaatsch and Hauser, 1910, table 8.

²⁶ See Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442.

²⁷ Mollison, 1908, p. 465.

²⁸ See Klaatsch and Hauser, 1910, pl. XXXV, figs. 5-6.

²⁹ See Verneau, 1906, pl. X, fig. 1.

³⁰ See *ibid.*, pl. X, fig. 2.

³¹ See *ibid.*, pl. X, fig. 4. The difference in height between the highest point of caput femoris and trochanter major is also small in a femur of Afalou people depicted by Boule, Vallois and Verneau (in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, pl. XXII, fig. 5) and in a specimen from Téviec, figured by Boule and Vallois (in Marthe and St-Just Péquart, Boule and Vallois, 1937, pl. XIX, fig. 4). On the other hand the top of caput femoris is much higher than the top of trochanter major in Montardit I of Mesolithic period, depicted by Sawtell (1931, pl. 5), as in advanced forms of man.

³² For the configuration of the lower extremity of the femur in primitive and advanced men see Mollison, 1908, p. 453, and Martin, 1928, pp. 1151-1152.

In all femurs the crista hypotrochanterica is usually weak. The fossa hypotrochanterica is well marked in individuals A and F and varies from very slight to moderate in the others. Individuals A, B and C display a small trochanter tertius. This formation is not developed in individuals D, E and F.³³ The femur of individual C is nearly straight, while those of the others exhibit usually a slight degree of bowing.

From the account given above it is clear that the femurs from Şeyh Höyük have retained some archaic traits.

The tibiae of the males are, in absolute dimensions, more massive than those of the females. In length-thickness index also, on the average, the males exceed the females. But again, as in the case of femur, the length-thickness index of the female individual C is higher than that of male individual B, being approximately half way between that of the latter and the male individual A.

In index cnemicus, only the tibia of individual B is platycnemic, C and D are mesocnemic, while those of A, E and F are eurycnemic.³⁴ Some degree of retroversion of the head is characteristic of all these tibiae, but it is strong in only individual C and weak in others.³⁵ The tibiae belonging to individuals A,B,C and D exhibit pronounced torsion.³⁶ The shaft of the tibia of individual C, in medial view shows a strong degree of bowing which is a primitive feature. The same trait is present but weaker in the other tibiae (figs. 4-5). The right and left tibiae of individuals A and B and the left tibiae of individuals C and D possess a small squatting facet on the lateral part of the anterior surface of the lower extremity.³⁷

Although they lack platycnemia in most cases, it is still seen that the tibiae from Şeyh Höyük have retained some primitive traits.

³³ See also Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442.

³⁴ See *ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ In tibia of individual E only the upper parts of the bone are preserved, while in the left tibia of individual F both the upper and lower ends are missing. Thus no observations could be made on these tibiae for torsion.

³⁷ See also Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442. The lower end of right tibia of individual D is broken and in the right tibia of individual C the distal end of the anterior surface of lower extremity is damaged. Thus, no observations could be made on these tibiae for the squatting facets.

THE STATURE

The statures calculated from Dupertuis and Hadden's general formulae ³⁸ are listed in Table 6 and the average statures of the individuals and sexes in Table 7. In the earlier study, the statures were calculated from Pearson's formulae, separately for the bones of right and left sides. ³⁹ To prevent repetition this table is not reproduced here, but instead the averages of the individuals and sexes obtained from Pearson's formulae are recorded in Table 7. ⁴⁰

Regarding the use of formulae, Dupertuis and Hadden state: "*It is thus suggested that the general rule for the use of formulae in a particular situation be that when the long bone is shorter than Pearson's mean for the bone, his formula be used; when it is longer than our mean, ours be used; and when it falls between these means, the general formula be employed.*" ⁴¹ When the maximum lengths of long bones from Şeyh Höyük ⁴² are compared with the means of Whites measured by Dupertuis and Hadden ⁴³ and the means of Pearson, recorded by these authors, ⁴⁴ it is observed that the bones of Skeleton A perhaps give a better stature estimate with Dupertuis and Hadden's general formulae and the skeletons B and C with those of Pearson. On the other hand, the humerus of individual D is longer than the mean of Whites in Dupertuis and Hadden's series, while her femur and tibia are shorter than the means of Pearson. The humerus of individual E is longer than Pearson's and shorter than that of the Whites in Dupertuis and Hadden's series, while her femur is below Pearson's average. However, these two skeletons, viz., D and E, yield a stature in medium category according to both Pearson's and Dupertuis and Hadden's formulae.

From this it may be stated that the female individual C is short, while individuals D and E are in the medium stature category accepted for females. The male individual B is in the medium stature category, while the male individual A is tall. ⁴⁵

³⁸ Dupertuis and Hadden, 1951, table 20.

³⁹ Şenyürek and Tunakan, 1951, table 5.

⁴⁰ For these see table 7, footnote 1.

⁴¹ Dupertuis and Hadden, 1951, p. 51.

⁴² For the maximum lengths of bones of right and left sides of the Şeyh Höyük skeletons see Şenyürek and Tunakan, 1951, table 3.

⁴³ Dupertuis and Hadden, 1951, table 7.

⁴⁴ Ibid., table 8.

⁴⁵ See also Şenyürek and Tunakan, 1951, p. 442.

PROPORTIONS OF THE LONG BONES

The proportions of the long bones of Şeyh Höyük skeletons are listed in Table 8 and they are contrasted with those of other peoples in Table 9.

The humero-clavicular index of the male individual from Şeyh Höyük ⁴⁶ is within the range of variation of Central European males, is near to that of the male of Cro-Magnon type from Grotte des Enfants, but falls below the Afalou average. Although the one male clavicle from Şeyh Höyük is relatively long, still the humero-clavicular index obtained from it does not differ much from the averages of the males of some peoples listed by Martin⁴⁷ and Matiegka.⁴⁸ On the other hand, the humero-clavicular index of the females from Şeyh Höyük is quite low. That is, the clavicles of the females are relatively short.

The humero-radial index of one female individual (C) from Şeyh Höyük is shorter than that of Negroes, and comes close to the averages of the Whites listed. In this index the female individual from Şeyh Höyük falls far below the early forms of man listed (Cro-Magnon man, Grimaldi individuals, Afalou, Téviéc and Mugem series).⁴⁹ Thus in this index the one female from Şeyh Höyük is quite modern and is like the recent Europeans.

In the intermembral index $\left(\frac{\text{Humerus} + \text{Radius} \times 100}{\text{Femur} + \text{Tibia}} \right)$ the one female from Şeyh Höyük (C) comes near the averages of modern Whites and Negroes listed. In this index she exceeds the Grimaldi

⁴⁶ The index of the males is obtained from one clavicle and the average of right and left humeri belonging probably to one individual. The index of the females is obtained from the averages of two clavicles and humeri of three individuals.

⁴⁷ Martin, 1928, p.1098.

⁴⁸ Matiegka, 1940, table 2.

⁴⁹ The minimum humero-radial indices in some early human series are as follows:

<i>Afalou</i> (Boule, Vallois and Verneau in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 182).....	76.0
<i>Téviéc</i> (Boule and Vallois, in M. and St. - Just Péquart, Boule and Vallois, 1937, p. 155).....	72.4
<i>Mugem</i> (Vallois, 1930, table IV).....	76.7

In the humero-radial index one female from Şeyh Höyük also falls below the averages of ancient racial types from Greece, listed by Angel (1946, table 3).

individuals and the male of Cro - Magnon type from Grotte des Enfants, but does not differ much from the averages of Afalou and Tévéc series.

In the femoro-tibial index the female individual D comes close to the averages of the female Whites and falls below the average of the female Negroes given by Dupertuis and Hadden.⁵⁰ That is this female individual resembles the modern White females in this index. On the other hand, in femoro-tibial index the female individual C exceeds the averages of both the female and male Whites. In this index she also surpasses the average of female Negroes and comes close to the average of the male Negroes, given by Dupertuis and Hadden.⁵¹ In this index this individual comes near to some of the early peoples listed, her index coming very close to the average of the females in Mugem series from Portugal.⁵² Thus, unlike her humero-radial index, in femoro-tibial index this female individual has retained a rather archaic condition.

In femoro-tibial index the males from Şeyh Höyük, on the average and also individually, exceed the females. In the femoro-tibial index the males from Şeyh Höyük surpass the means of both the modern Whites and Negroes, of both sexes, listed, their average coming close to the index of the male of Cro-Magnon type from Grotte des Enfants, who possesses a relatively long tibia.⁵³

In the femoro-tibial index the male individuals from Şeyh Höyük, and to a lesser extent female individual C, approach the Upper Palaeolithic as well as the Mesolithic men listed,⁵⁴ which usually exhibit a relatively high femoro-tibial index. It is thus seen that in femoro-tibial index some individuals from Şeyh Höyük have retained a rather archaic proportion.

⁵⁰ Dupertuis and Hadden, 1951, table 11.

⁵¹ Ibid.

⁵² According to Vallois the average femoro-tibial index of the females in Mugem series is 83.1 (Vallois, 1930, table IV).

⁵³ See Verneau, 1906, pp. 64-65 and Boule and Vallois, 1952, p. 309.

⁵⁴ According to Klaatsch the femoro-tibial index of Combe-Capelle man is 90.48 (Klaatsch and Hauser, 1910, p. 335). The same index in Montardit male of Mesolithic Age is, according to Sawtell (1931, p. 227), 84.77, which also is a relatively high figure.

Regarding the date of the Mugem series of Portugal (listed in table 9) Coon (1939, p. 63) states: "*The safest dating for this site is immediately pre-Neolithic, if not early Neolithic, in the third millenium B. C.*"

SEX RATIO

Regarding the sex differences in Upper Palaeolithic man from Europe, Coon states: "*In these skulls the males are easily distinguished from the females, for there is a greater difference between the sexes than is usual among more recent groups of man. The same is true of long bones and stature. This implies, of course, a stronger development of secondary sexual characteristics.*"⁵⁵ On the same subject Gates also states: "*Morant's conclusion that the Upper Paleolithic population of Europe (including the Chancelade skull) showed no more biometric variation than a single race, was supported by Bonin (1935a), both as regards skull characters and long bones. He confirms that the Upper Paleolithic type is surprisingly uniform as measured by statistical constants. He also shows that the males and females differ greatly in stature, the mean stature for males being 173 cm. and for females 155 cm. This gives a sex-ratio of 1:1.116, whereas in ten modern races it is only 1:1.0813. The skulls are also easier to sex than in modern populations.*"⁵⁶

The sex ratios in the maximum lengths of the long bones of the Şeyh Höyük skeletons are listed in Table 10 and they are contrasted with the sex ratios in other peoples in Table 11. From Table 11 it is seen that the sex ratios in the bones⁵⁷ of the Şeyh Höyük skeletons are, in most cases, greater than in modern Whites and Negroes and much bigger than in the Afalou and Tévéc series⁵⁸.

The same relatively big sex difference is also brought out by the sex ratio in stature. The sex ratio obtained from the average statures of males and females from Şeyh Höyük, calculated from Dupertuis and Hadden's formulae, is 1:1.097. The sex ratio in statures calculated

⁵⁵ Coon, 1939, p. 31.

⁵⁶ Gates, 1948, p. 258. Unfortunately the paper of von Bonin referred to by Gates (1948, p. 258) has been inaccessible to me.

⁵⁷ The sex ratio of the clavicles from Şeyh Höyük is 118.60, which is also a high figure. The sex ratios I have calculated from the average length of clavicles in males and females of various peoples (Negroes, Japanese, Fuegians, Ainos, Bretons, Neolithic peoples of Chamblandes and Naqada series) listed by Martin (1928, p. 1098) are much less than in the Şeyh Höyük series, their averages ranging from 105.67 to 112.21

⁵⁸ The sex ratios for Afalou and Tévéc series have been calculated by me from the average measurements of long bones given by respectively Boule, Vallois and Verneau (*in* Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934) and Boule and Vallois (*in* Marthe and St. - Just Péquart, Boule and Vallois, 1937).

from Pearson's formulae is 1:1.098. These figures show that the sex ratio in Şeyh Höyük skeletons is greater than in modern man,⁵⁹ although it falls below the average figure for Upper Palaeolithic man, given by Gates⁶⁰. That is, although the sex ratio in stature is still relatively high, it is somewhat reduced as compared with that of the Upper Palaeolithic man of Europe.

The relatively high sex difference observed in the long bones and statures of Şeyh Höyük skeletons appears to represent the retention of a primitive condition, which was characteristic of Upper Palaeolithic Man of Europe.

CONCLUSION

In an earlier study on the Chalcolithic skulls from Yümüktepe I showed that skull No. iii from this site came, in most of its traits, close to the skull of Combe-Capelle form of Upper Palaeolithic Man from the Lower Aurignacian of Dordogne in France.⁶¹ In this study I concluded: "*The morphological as well as metric comparison between the Combe-Capelle skull of Upper Palaeolithic Age and the Yümüktepe skull of Chalcolithic date clearly shows that the rugged and primitive Eurafrikan type, as already pointed out by Fleure and Buxton and Rice is a modified descendant of the Upper Palaeolithic Combe-Capelle type.*"⁶² In view of this it is also of interest to note that the Chalcolithic skeletons from Şeyh Höyük have retained some archaic features, which are characteristic of the Cro-Magnon race or the Upper Palaeolithic Man.

It is true that the series from Şeyh Höyük is a small one and they are separated from Upper Palaeolithic period in time. But still the primitive traits observed in their long bones, taken as a whole, indicate that some of the characteristics of the Upper Palaeolithic Man have continued, sometimes in a modified state, in the skeletons of the Chalcolithic Age inhabitants of Şeyh Höyük.

⁵⁹ According to Dupertuis and Hadden, the sex ratio in their modern White series is 107.4, in Negroes 107.4 and in Pearson's series 108.3 (Dupertuis and Hadden, 1951, p. 27).

⁶⁰ Gates, 1948, p. 258.

⁶¹ Şenyürek, 1954a, pp. 10-11.

⁶² *Ibid.*, p. 11. In a subsequent study on the long bones from Yümüktepe, in reference to stature, I further stated (Şenyürek, 1954b, p. 522): "*Thus this additional evidence further enhances the resemblance between this individual and the Combe-Capelle form of the Upper Palaeolithic Man.*"

LITERATURE CITED

- ANGEL, J. L. 1946. *Skeletal change in ancient Greece*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 4, N. S., No. 1, pp. 69-97.
- ARAMBOURG, C., Boule, M., Vallois, H. and Verneau, R. 1934. *Les Grottes Paléolithiques des Beni Segoual (Algérie)*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 13, Paris.
- BOULE, M. and Vallois, H. V. 1952. *Les hommes fossiles. Éléments de paléontologie humaine*, quatrième édition, Paris.
- COON, C. S. 1939. *The races of Europe*. New York.
- DUPERTUIS, C. W. and Hadden, J. A., Jr. 1951. *On the reconstruction of stature from long bones*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 9, New Series, No. 1, pp. 15-53.
- GATES, R. 1948. *Human ancestry from a genetical point of view*. Cambridge, Massachusetts.
- KLAATSCH, H. and Hauser, O. 1910. *Homo Aurignacensis Hauseri. Ein paläolithischer Skeletfund aus dem unteren Aurignacien der Station Combe-Capelle bei Montferrand (Périgord)*. Prähistorische Zeitschrift, Band I, Heft 3/4, pp. 273-338.
- MARTIN, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Zweiter Band, Jena.
- MATIEGKA, J. 1940. *Skeletal trunk indices*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. XXVI, pp. 304-314.
- MOLLISON, Th. 1908. *Some human remains found in the North Kurgan, Anau*. In: Pumpelly, R. *Explorations in Turkestan*, Vol. 2, Part VIII (Washington, D. C.), pp. 449-464.
- OLIVIER, G. 1951. *Anthropologie de la clavicule. III. - La clavicule du Français*. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, Tome deuxième-Xe Serie, Fascicules 4 à 6, pp. 121-160.
- PÉQUART (M. and St. Just), Boule, M. and Vallois, H. 1937. *Téviec, station-nécropole mésolithique du Morbihan*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 18, Paris.
- SAWTELL, R. O. 1931. *Azilian Skeletal remains from Montardit (Ariège) France*. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XI - No. 4. Cambridge, Massachusetts.

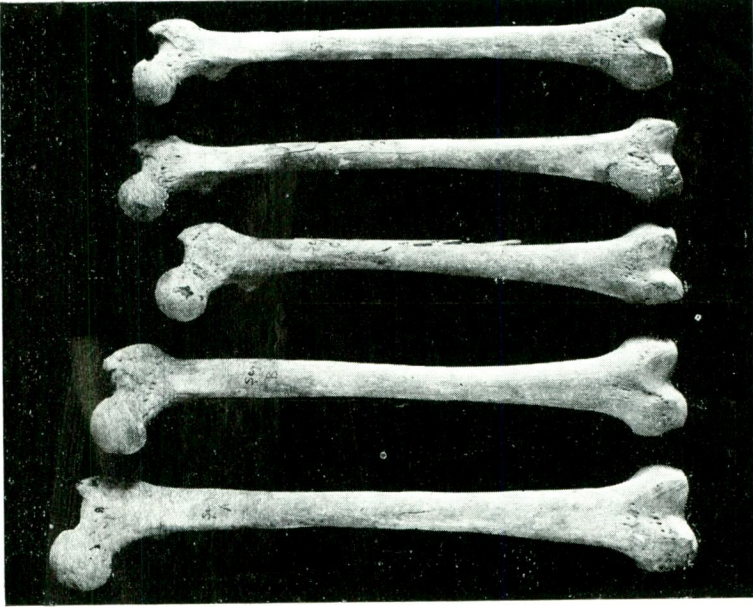

Fig. 2

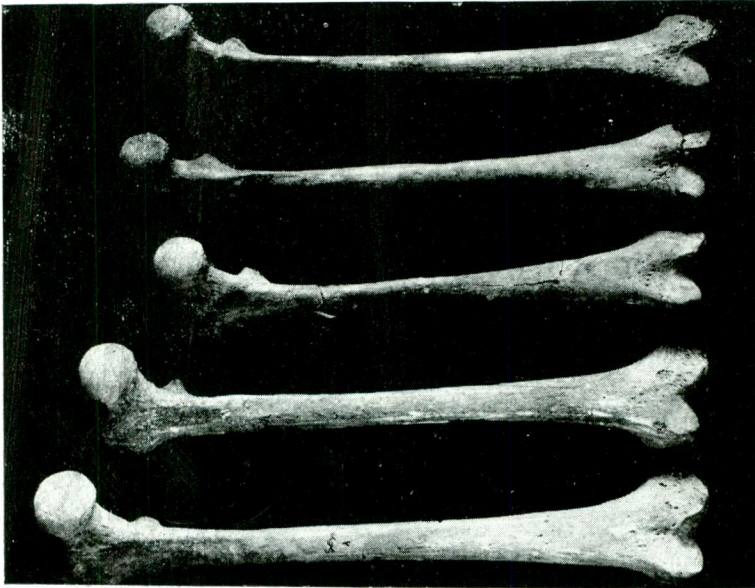

Fig. 1

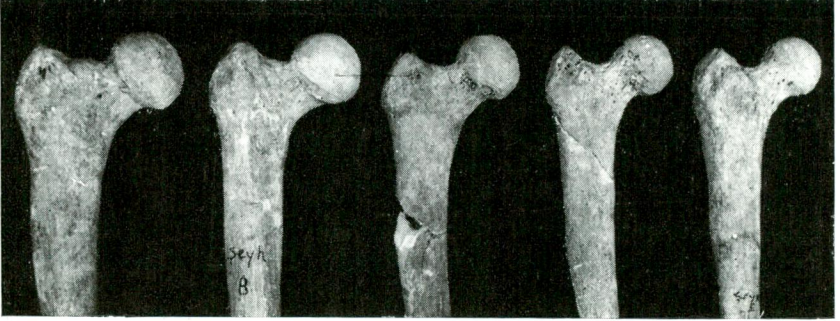

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

- ŞENYÜREK, M. S. 1954 (a). *A note on the skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe*. Belleten, Vol. XVIII, No. 69, pp. 1-25.
- ŞENYÜREK, M. S. 1954 (b). *A note on the long bones of Chalcolithic Age from Yümüktepe*. Belleten, Vol. XVIII, No. 72, pp. 519-522.
- ŞENYÜREK, M. S. and Tunakan, S. 1951. *Şeyh Höyük iskeletleri. The Skeletons from Şeyh Höyük*. Belleten, Vol. XV, No. 60, pp. 431-438 and pp. 439-445.
- VALLOIS, H. V. 1930. *Recherches sur les ossements mésolithiques de Mugem*. L'Anthropologie, Tome XL, pp. 337-389.
- VERNEAU, R. 1906. *Les Grottes de Grimaldi (Baoussé-Roussé)*. Tome II - Fascicule I, Troisième partie, *Anthropologie*, Monaco.

EXPLANATION OF THE FIGURES

- Fig. 1: The right femurs from Şeyh Höyük (individuals A, B, C, D and E).
- Fig. 2: The left femurs from Şeyh Höyük (individuals A, B, C, D and E).
- Fig. 3: The upper parts of the right femurs from Şeyh Höyük (individuals A, B, C, D and E).
- Fig. 4: The right tibiae from Şeyh Höyük, seen from the medial side (individuals A, B and C).
- Fig. 5: The left tibiae from Şeyh Höyük, seen from the medial side (individuals A, B, C and D).

TABLE 1
 Humerus
 Measurements of the Humeri of Chalcolithic Age from
 Şeyh Höyük ¹

	A (male)	B (male)	Average of males	C (female)	D (female)	E (female)	Average of females
a. Maximum length (Martin 1)	327.50	—	327.50	277.50	310.00 [left]	301.00 [right]	296.16
b. Minimum circumfer- ence (Martin 7)	68.00	—	68.00	56.00	59.00	53.00	56.00
Length-thickness index $\left(\frac{b \times 100}{a}\right)$	20.76	—	20.76	20.18	19.03	17.60	18.93

¹ In this study all measurements, with the only exception of stature, are given in millimeters. Stature is given in centimeters. Figures in parentheses refer to the number of measurements in Martin, 1928. In this and the following tables the measurements of the bones marked as right or left, refer to the side indicated. The other figures are the averages of right and left sides.

TABLE 2
Ulna

Measurements of the Ulnae of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	A	B	Average of males	C	D	E	Average of females
	(male)	(male)		(female)	(female)	(female)	
a. Maximum length (Martin 1)	286.00	—	286.00	219.75	252.00	—	235.87
b. Physiological length (Martin 2)	251.50	—	251.50	189.00	221.00	—	205.00
c. Minimum circumference (Martin 3)	42.00	—	42.00	29.00	33.00	—	31.25
Length-thickness index $\left(\frac{c \times 100}{b}\right)$	16.69	—	16.69	15.60	14.93	—	15.26

TABLE 3
Radius

Measurements of the Radii of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	C	F
	(Female)	(Subadult)
a. Maximum length (Martin 1)	199.50	—
b. Physiological length (Martin 2)	186.00	—
c. Minimum circumference (Martin 3)	39.50	34.00 (left)
Length-thickness index $\left(\frac{c \times 100}{b}\right)$	21.23	—

TABLE 4
Femur
Measurements of the Femurs of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	A (male)	B (male)	Average of males	C (female)	D (female)	E (female)	Average of females	F (subadult)
a. Maximum length (Martin 1)	458.00	427.50	422.75	378.50	406.00	391.50	392.00	—
b. Length in natural position (Martin 2)	453.50	422.75	438.12	376.50	403.50	386.50	388.83	—
c. Caput femoris: vertical diameter (Martin 18)	48.00	43.30	45.65	40.70	36.80	36.40	37.96	—
d. Caput femoris: sagittal diameter (Martin 19)	46.30	41.55	43.92	39.60	36.20	35.70	37.16	—
e. Collum femoris: length (Martin 14c)	41.30	41.55	41.44	37.50	34.80	37.80	36.70	44.00
f. Collum femoris: vertical diameter (Martin 15)	34.60	32.60	33.60	30.60	26.85	26.00	27.81	33.30
g. Collum femoris: sagittal diameter (Martin 16)	28.60	26.80	27.70	23.90	23.50	23.50	23.63	28.50
h. Upper breadth of femur (Martin 13)	98.50	89.80	94.15	84.80	76.25	77.00	79.35	—
i. Breadth of subtrochanteric part of diaphysis (Martin 9)	39.25	34.00	36.62	29.75	29.50	27.00	28.75	27.75
j. Antero-posterior diameter of subtrochanteric part of diaphysis (Martin 10)	26.50	23.25	24.87	23.00	21.00	21.50	21.83	21.25
k. Antero-posterior diameter in middle of diaphysis (Martin 8)	34.25	28.00	31.12	25.80	25.50	24.50	25.26	24.10
l. Breadth (lateral) in middle of diaphysis (Martin 7)	27.00	25.10	26.05	23.80	22.00	22.75	22.85	21.60

TABLE 4 (Continued)
Measurements of the Femurs of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	A (male)	B (male)	Average of males	C (female)	D (female)	E (female)	Average of females	F (subadult)
m. Circumference in middle of diaphysis (Martin 8)	95.00	83.50	89.25	78.00	73.00	73.00	74.66	72.00
n. Epicondyle breadth (Martin 21)	79.50	74.25	76.87	69.00 (right) 28° (right)	64.50 (left) 30° (left)	62.50 (right) 30° (right)	65.33	74.50
o. Torsion angle (Martin 28)	35°	26°	30°5	123°	119°	124°	29°33	38°
p. Neck-shaft angle (Martin 29)	117°	116°	116°5	123°	119°	124°	122°	125°
Length - thickness index ($\frac{m \times 100}{b}$)	20.97	19.75	20.36	20.71	18.09	18.88	19.22	—
Robusticity index ($\frac{k + l \times 100}{b}$)	13.50	12.56	13.03	13.17	11.77	12.22	12.38	—
Index platymeric ($\frac{j \times 100}{i}$)	67.51	68.38	67.94	77.31	71.18	79.62	76.03	76.57
Index pilastricus ($\frac{k \times 100}{l}$)	126.85	111.55	119.20	108.40	115.90	107.69	110.66	111.57
Robusticity index of caput femoris ($\frac{c + d \times 100}{b}$)	20.79	20.07	20.43	21.32	18.09	18.65	19.35	—
Index of collum femoris length ($\frac{e \times 100}{b}$)	9.10	9.85	9.47	9.96	8.62	9.78	9.45	—
Index of cross-section of collum femoris ($\frac{g \times 100}{f}$)	82.94	82.20	82.57	78.10	87.52	90.38	85.33	85.58
Diaphysis-Epicondyle breadth index ($\frac{l \times 100}{n}$)	33.96	33.80	33.88	34.78*	34.12**	35.20***	34.70	28.99

* Calculated from the right femur (Mid-breadth 24.00 mm).

** Mid-breadth in right and left sides is 22.00 mm.

*** Calculated from the right femur (Mid-breadth 22.00 mm).

TABLE 5
Tibia
Measurements of the Tibiae of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	A (male)	B (male)	Average of males	C (female)	D (female)	E (female)	Average of females	F (Subadult)
a. Maximum length (Martin 1)	392.00	356.00	374.00	314.00 (left)	323.00 (left)	—	318.50	—
b. Antero-posterior diameter at foramen nutricium (Martin 8 a)	39.00	36.50	37.75	33.00	27.50	27.25	29.25	32.00 (left)
c. Breadth (lateral) measurement at foramen nutricium (Martin 9 a)	28.00	21.00	24.50	23.00	19.00	19.75	20.58	23.00 (left)
d. Antero-posterior diameter at middle of diaphysis (Martin 8)	33.00	32.10	32.55	27.00	25.00	—	26.00	—
e. Breadth (lateral) measurement at middle of diaphysis (Martin 9)	27.20	19.50	23.35	19.10	17.80	—	18.45	—
f. Minimum circumference (Martin 10b)	87.00	76.00 (right)	80.50	67.00	62.00	—	64.50	69.00 (left)
Length-thickness index $\left(\frac{f \times 100}{a}\right)$	22.19	20.84*	21.51	21.65**	19.19	—	20.42	—
Index cnemius $\left(\frac{c \times 100}{b}\right)$	71.79	57.53	64.66	69.69	68.72	72.47	70.29	71.87
Middle index $\left(\frac{e \times 100}{d}\right)$	82.42	60.74	71.58	70.74	71.20	—	70.97	—

* Calculated from the maximum length of right side (355.00 mm.)

** Calculated from the minimum circumference of left side (68.00 mm.).

TABLE 6

The Calculated Statures (According to Dupertuis and Hadden's formulae)

The Formulae ¹	A (male)	B (male)	C (female)	D (female)	E (female)
male = $73.570 + 2.970$ humerus female = $64.977 + 3.144$ humerus	170.83	—	152.22	162.44*	159.61*
female = $73.502 + 3.876$ radius	—	—	150.82	—	—
male = $69.089 + 2.238$ femur female = $61.412 + 2.317$ femur	171.58	166.63	149.11	155.48	152.12
male = $81.688 + 2.392$ tibia female = $72.572 + 2.533$ tibia	175.45	166.84	152.10*	154.38*	—
female = $55.729 + 1.984$ (humerus + radius)	—	—	150.36	—	—
male = $69.294 + 1.225$ (femur + tibia) female = $65.213 + 1.233$ (femur + tibia)	173.41	165.27	150.65**	155.09	—
AVERAGES :	172.81	166.24	150.87	156.84	155.86

¹ Dupertuis and Hadden, 1951, table 20.

* The figures marked with an asterisk refer to statures calculated from bones of one side only.

** Calculated from the length of left femur (379.00 mm.).

TABLE 7
Average Statures of Şeyh Höyük Skeletons

		According to Dupertuis and Hadden's (1951) formulae	According to Pearson's formulae ¹
Males	No. A	172.81	168.60
	No. B	166.24	162.32
	Average of males	169.52	165.46
Females	No. C	150.87	147.60
	No. D	156.84	152.65
	No. E	155.86	151.68
	Average of females	154.52	150.64

¹ In this table the values from Pearson's formulae are obtained by averaging the lengths of right and left bones belonging to one individual and by using the formulae corresponding to those utilized in calculating the stature from Dupertuis and Hadden's general formulae. Pearson's formulae employed are a,b,c,d,e and g, listed by Martin, 1928, pp. 1070-1071.

TABLE 8
Proportions of the Limb-bones of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	Humerus (length)	Radius (length)	Humerus + Radius Length	Radius x 100 Humerus	Femur (length in natural position)	Tibia (length)	Femur + Tibia Length	Tibia x 100	
								Femur	Leg
Şeyh Höyük No. A. Male.	327.50	—	—	—	453.50	392.00	845.50	86.44	—
Şeyh Höyük No. B. Male.	—	—	—	—	422.75	356.00	778.75	84.21	—
Average of Males.	327.50	—	—	—	438.12	374.00	812.12	85.32	—
Şeyh Höyük No. C. Female.	277.50	199.50	478.00	71.89	376.50	314.00 (left)	692.00*	83.06*	69.07
Şeyh Höyük No. D. Female.	311.00 (left)	—	—	—	404.00 (left)	323.00 (left)	727.00	79.95	—
Şeyh Höyük No. E. Female.	301.00 (left)	—	—	—	386.00 (left)	—	—	—	—
Average of Females.	296.16	199.50	478.00	71.89	388.83	318.50	709.50	81.50	69.07

* Calculated from the length of left femur (378.00 mm.).

TABLE 9
Proportions of the Long Bones in Various Peoples¹

	Clavicle x 100		Radius x 100		Tibia x 100		Arm x 100	
	Humerus		Humerus		Femur		Leg	
Grimaldi woman (Grotte des Enfants). Verneau, 1906.	—	—	80.07	83.87	—	—	65.66	—
Grimaldi adolescent (Grotte des Enfants). Verneau, 1906.	—	—	79.37	83.77	—	—	63.12	—
Cro-Magnon Man (Grotte des Enfants). Verneau, 1906.	46.03	—	76.44	85.54	—	—	66.05	—
Upper Palaeolithic Males. Mategka, 1940.	45.54	—	—	—	—	—	—	—
Upper Palaeolithic Females. Mategka, 1940.	48.25	—	—	—	—	—	—	—
Afalou (both sexes). Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934.	49.9	—	78.5	84.1	—	—	69.7	—
Téviec. Boule and Vallois, in Marthe et Saint-Just Péquart, Boule and Vallois, 1937.	45.5	—	76.9	83.4	—	—	68.8	—
Mugem (both sexes). Vallois, 1930.	45.1	—	79.8	83.8	—	—	—	—
Şeyh Höyük	46.71	—	—	85.32	—	—	—	—
	43.55	—	71.89	81.50	—	—	69.07	—
Europeans. Verneau, 1906.	44.63	—	73.93	79.72	—	—	69.73	—
Whites (male) Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	74.17	81.12	—	—	—	—
Whites (female). Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	72.05	80.23	—	—	—	—
Pearson's series (males). Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	74.82	81.63	—	—	—	—
Pearson's series (females). Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	72.44	80.69	—	—	—	—
Central European White Males. Mategka, 1940.	45.04 (42.6-49.0)	—	—	—	—	—	—	—
Central European White Females. Mategka, 1940.	45.19 (40.9-50.2)	—	—	—	—	—	—	—
Negroes. Verneau, 1906.	46.74	—	79.40	81.30	—	—	68.27	—
Negroes (male). Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	78.03	83.44	—	—	—	—
Negroes (female) Dupertuis and Hadden, 1951.	—	—	76.45	82.71	—	—	—	—

¹ The figures in parentheses show the range.

TABLE 10

Sex Ratio in the Long Bones of Chalcolithic Age from Şeyh Höyük

	Average maximum length of the longbones of males	Average maximum length of the longbones of females	Sex ratio
Humerus	327.50*	296.16	110.58
Ulna	286.00*	235.87	121.25
Radius	—	199.50*	—
Femur	442.75	392.00	112.94
Tibia	374.00	318.50	117.42

* One individual.

TABLE II
Sex Ratios in the Maximum Lengths of the Long Bones of Various Peoples

	Humerus	Ulna	Radius	Femur	Tibia
Male	340.50	292.00	266.20	474.00	389.00
Female	329.20	271.00	257.00	451.00	379.10
Sex ratio	103.43	107.74	103.57	105.09	102.61
Male	296.80	—	—	417.00	347.60
Female	281.20	—	—	398.00	329.80
Sex ratio	105.54	—	—	104.77	105.39
Sex ratio	110.58	121.25	—	112.94	117.42
Sex ratio	109.5	—	111.8	108.6	109.5
Sex ratio	108.7	—	111.9	107.3	108.6
Sex ratio	110.9	—	113.5	108.7	110.1

Afalou, Boule, Vallois and Verneau, *in* Arambourg
Boule, Vallois ad Verneau, 1934.

Téviéc, Boule and Vallois, *in* Marthe et Saint-Just
Péquart, Boule and Vallois, 1937.

Şeyh Höyük.

Negroes. Dupertuis and Hadden, 1951.

Whites. Dupertuis and Hadden, 1951.

Pearson's series, cited by Dupertuis and Hadden, 1951.

T A B L E D E S M A T I E R E S

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
MELLAART, JAMES : Iron age pottery from Southern Anatolia (with 9 plates and 1 map).- en anglais	115.
YURDAYDIN, DR. HÜSEYİN GAZİ: Le "Süleymannâme" de Bostan.- en turc	137
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Kâmil Paşa sous le règne d'Abdulhamid II (avec 8 fac-similés).- en turc	303
 Rapports :	
ŞENYÜREK, MUZAFFER, PROF. PH. D. : A note on the long bones of Chalcolithic age from Şeyh Höyük (with 5 figures).- en anglais	257

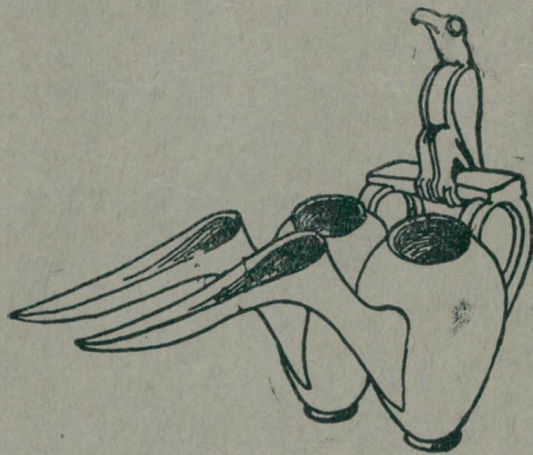
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XIX

No : 74

Avril 1955

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 5 5